

В. О. КОРНІЛОВА, Т. Л. СТЕПАНЕНКО, Л. В. ФЕДОРЕНКО

ЗАРОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ (70—90-ті рр. XIX ст.)

Проблема громадського суспільства¹ сьогодні привертає підвищену увагу громадськості, яка починає вдивлятися в своє минуле, шукаючи в ньому відповіді на питання сьогодення. У дореволюційній Росії певні кроки на шляху до такого суспільства спостерігаються в діяльності земств. В останні роки ця діяльність викликає стійку зацікавленість дослідників [1;2]. Але в більшості публікацій історія земств під кутом зору формування традицій громадського суспільства, по-перше, не розглядалася; по-друге, викладені в них положення і висновки, що мають відношення до нашої теми, сьогодні потребують нових підходів та оцінки. Мета цієї статті — прослідкувати зародження деяких традицій громадського суспільства в початковий період діяльності земств.

Зіставляючи століття і країни, неважко побачити, що західна цивілізація — це справжній ліс вертикалей. Підґрунтям громадського суспільства там були політика, право, парламент, свободи, які склалися століттями. Найслабішою ланкою російського суспільного життя була відсутність таких вертикалей і громадського ладу, здатного бути дійовим його початком. В Росії багато століть панувало тотальне всевладдя царизму.

І все ж таки Росія і Наддніпрянська Україна, що входила до її складу, не стояли осторонь загальноцивілізаційних процесів. Історики констатують, що в XIX ст. тут дійсно відбувається перехід від станового ладу до громадського суспільства, від феодальних відносин до буржуазних. Але, на нашу думку, вряд чи правомірно відносити цей процес до початку XIX ст. [Див.: 3, с. 3]. На наш погляд, могутній поштовх цим тенденціям дали буржуазні реформи 60-х рр. XIX ст. Невпинний розвиток капіталізму примусив царський уряд відмінити кріпосне право. Це означало радикальну зміну, в першу чергу, економічного ладу, що неодмінно повинно було зачепити

¹Термін цей вживається для визначення такого стану суспільства, коли воно здатне обмежити втручання держави у сферу соціально-економічного, політичного і духовного життя, створити умови для вільного розвитку індивіда.

підвалини ладу політичного, сферу взаємовідносин влади та суспільства. Після 19 лютого 1861 р. близько 23 млн кріпосних селян стали вільними [4, с. 3]. Знищення особистої залежності і втрата поміщиками вотчинної влади залучали багатомільйонне селянство до громадського життя, хоча воно й залишалось податним станом. Раніше його справами займались поміщики. В нових умовах виникла потреба в нових принципах устрою селян, в іншому механізмі управління місцевими справами. Під тиском мас самодержавство почало реорганізацію старої системи місцевого управління, побудованої на феодалній основі та централізації. Були запроваджені земства. Специфіка російської дійсності полягала в тому, що на відміну від європейських держав, реформи провадилися «зверху», руками царської бюрократії, а тому супроводжувалися муками і суперечностями.

Головні принципи земської реформи знайшли відображення в затвердженому 1 січня 1864 р. «Положенні про губернські та повітові земські установи» [16]. Але на форму закону та на його зміст вплинула боротьба, що йшла у верхах, з питань місцевого самоврядування. Царська бюрократія не бажала втрачати навіть частину своєї могутності. Тому закон був викладений так, щоб продовжувати тримати земства в рамках, встановлених царизмом. Земства запроваджувались лише в середній ланці державного устрою Росії — в повітах та губерніях. Згідно з «Положенням» вони були виборними установами [5, с. 50]. Але система виборів забезпечувала в них солідне представництво помісного дворянства — «першого стану» імперії.

Обмеження спостерігались і в сфері компетенції земств. Вони створювались тільки «для завідування справами, що відносяться до місцевих господарських вигод і потреб кожної губернії і кожного повіту» [16]. Хоча й така компетенція земств виходила за рамки більшості дворянських проєктів. Разом з тим царська влада намагалася обмежити діяльність земств лише господарськими питаннями, не дозволяючи втручання в загальнодержавні справи, не допускаючи створення «держави в державі». Саме рамки економічної сфери мали служити тим кордоном, який не допускав би втручання суспільства у справи держави та запобігав «нездійсненим сподіванням та вільним устремлінням різних станів». «Усиченість» земства виявилась не тільки в системі виборів, але й в його структурній та регіональній обмеженості. На протязі 1865—1875 рр. земства були введені лише

в 34 губерніях європейської частини Росії, в тому числі в шести українських губерніях з дев'яти: Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській та Таврійській. Пізніше, на початку ХХ ст., діяльність земств була поширена і на деякі інші губернії. Так, на Правобережній Україні — в Київській, Подільській та Волинській губерніях — земські установи були створені в 1904 р. [6]. Повністю земські реформи були поширені на ці території указом сенату від 14 березня 1911 р. [7]. Таким чином, все викладене свідчило про половинчатість земської реформи.

Але, незважаючи на непослідовність та обмеженість, реформа стала кроком на шляху перетворення феодальної монархії в буржуазну та затвердження основ громадянського суспільства. Земства, всупереч бажанню уряду, ставали новим суспільним інститутом в політичній структурі Російської імперії, хоча й обмеженим за своєю суттю.

Прогресивна роль земств визначалась, перш за все, тим, що згідно з «Положенням» вони були виборними загальностановими органами. Це дозволило в розв'язанні питань місцевого господарства залучити більш широке коло мешканців: представників дворянства, поміщиків, які обуржуазились, торгово-промислому і сільську буржуазію. Вперше отримало місце в загальностанових установах селянство. Але справжню соціальну основу земського руху складали широкі верстви російської інтелігенції. Пояснювалось це тим, що весь хід розвитку країни на шляху до капіталізму зумовив потреби земств в залученні на службу народних вчителів, лікарів, статистиків, агрономів та інших представників так званого «третього елементу» (тобто осіб, що не належали ні до адміністрації, ні до представників станів). До того ж, відбувалося безперервне зростання чисельності представників «третього елементу». До початку ХХ ст. в 34 земських губерніях нараховувалось понад 26 тис. службовців (без вчителів початкових шкіл) [1, с. 154]. У сукупності чисельність земських службовців складала приблизно 52 тисячі. В середовищі земської інтелігенції переважали представники бідніших верств населення — вихідців із селян та міщан було 60 %, серед них — багато молоді (40 %) та жінок (30 %) [1, с. 154]. Земства стали працюючими так необхідними країні органами самоврядування. Після виникнення вони негайно приступили до різноманітної діяльності. Згідно із законом, функції земств поділялись на обов'язкові і необов'язкові. До

обов'язкових відносились справи, які були тягарем для бюрократії, і вона охоче переклала їх на плечі місцевого самоврядування. Це утримання приміщень для заарештованих, службових квартир для поліції, етапна повинність, облаштування та ремонт великих шляхів, утримання мирових посередників та суддів. Крім того, земствам доручалися також справи, які важко було вести з центру: страхування сільськогосподарських будівель від пожеж, утримання міських лікарень та богаділень, ремонт мостів, продовольча допомога населенню [8, с. 2]. До необов'язкових відносилися робота по наданню медичної допомоги населенню, організація народної освіти, точніше її господарської частини (найм приміщень для шкіл, їх опалення, забезпечення підручниками та матеріалами, утримання вчителів, допомога землеробцям, створення ветеринарної служби, налагодження пошт тощо) [9, с. 98].

Виконуючи покладені на них функції земства чимало зробили для соціально-економічного розвитку свого краю. Саме земствами глибинка Росії зобов'язана тим, що в ній поліпшилось будівництво шляхів та мостів, посилилась боротьба з епідеміями та епізоотіями, з'явилися страхові капітали, на які міг розраховувати селянин на випадок пожеж чи падежу худоби. Зрозуміло, в різних земствах ця діяльність була нерівномірною. Одні земства розробили широку систему економічних заходів, інші тільки підступили до їх розробки. Вели перед у цій справі чотири українські земства: Катеринославське, Полтавське, Херсонське, Харківське. Вони витрачали на економічні заходи понад 500 тис. крб. щорічно, в той час як інші — в середньому від 100 до 500 тис. крб. [9, с. 11]. За період з 1868 по 1903 р. загальні витрати земств збільшились з 15 до 105 млн крб. [10, Т. 1. с. 253], тобто зросли у сім разів.

Життєздатність земств забезпечувалася їх реальним самоврядуванням. Не дивлячись на нескінченні обмеження та причіпки, вони самі обирали свої керівні органи, формували структуру управління, визначали основні напрямки діяльності, підбирали й навчали спеціалістів тощо. Принципи самоврядування виявлялися в їх житті найбільш повно. Завдяки цьому вже була помітна тенденція більш-менш упорядкованого суспільного руху за розширення місцевого самоврядування. Розширення соціальної бази земств робило їх більш гнучкими. Порівняно з царською бюрократією земства були тісніше зв'язані з народом і через виборних гласних, і через числен-

них службовців. До того ж, присутність в земствах місцевих жителів дозволяла їм повніше бачити проблеми повітів та губерній, виявляти їх недоліки та нагальні потреби.

З часом, в міру зростання мережі земських установ у Росії, їх практична робота розгорталась та удосконалювалась. Підтвердженням ліберальних тенденцій в діяльності земств служить той факт, що земства намагались звільнити від невластивих їм господарсько-розпорядчих функцій, а також від адміністративного і поліцейського контролю. В цих намаганнях одним з перших було Харківське земство. Водночас поступово формувались пріоритетні напрямки діяльності земств. З кінця 70-х років XIX ст. серед багатьох функцій місцевого самоврядування основне місце посіли так звані «необов'язкові повинності», які виявились не під силу централізованої влади або небажаними для неї, а саме: народна освіта, охорона здоров'я, земська статистика.

У 70-х роках XIX ст. з боку земств зростає зацікавленість шкільною справою. На початку своєї діяльності земства витрачали на школи дуже малі кошти. В земських школах існувала думка, що школа — не суто земська справа і максимум того, що можна робити для шкіл — це надавати їм посильну матеріальну допомогу. До того ж низкою указів 1869—1874 рр. стосовно народної школи земство витіснялося з цієї сфери. Таке ставлення до народної освіти відповідало загальному духу дій уряду, який намагався обмежити громадську діяльність та сферу компетенції земств. З часом ставлення земств до народної освіти стало змінюватися. Загальна неграмотність населення гальмувала прогрес на шляху капіталістичного розвитку країни. Передові земці бачили необхідність подолання не тільки економічної відсталості Росії, але й соціокультурного «дефіциту». Ось чому піднесення народної освіти перетворювалося в одну з гострих і нагальних проблем, розв'язанням якої й займались земства. Земці проводили значну просвітницьку роботу серед місцевого населення: відкривали бібліотеки, видавали книги для народу, організовували школи. Незважаючи на тяжкі умови, в яких діяли земські установи, невпинно збільшувалась мережа початкових шкіл. У 1877 р. їх налічувалося вже 10,3 тис. [11, с. 24]. Особливо багато зробили для розвитку народної освіти земства, де переважав селянський елемент, тобто південні та східні. Вперше в Росії земства створили початкові сільські школи, діяльність яких значною мірою поліпшу-

ва́лась завдяки вчителю́м та вчителька́м, се́ред яких була не одна сотня справжніх подвижників. Це завдало відчутного удару по державно-церковній монополії. Селянство, згадуючи стару, жорстоку та безплідну школу, спочатку поставилося неприязно і до земської школи, але дуже швидко оцінило її переваги.

Не можна не відмітити той факт, що земства започаткували боротьбу за загальну початкову народну освіту, причому введення її пов'язували з відміною тілесних покарань [17, Д. 61, Л. 47]. Тому ці питання часто перепліталися, а обговорення на земських зборах шкільної проблеми виливалося врешті-решт у клопотання про відміну тілесних покарань [17, Д. 61, Л. 47 об]. Земці зустрічали майже всюди протести губернаторів, котрі вважали, що не належать до місцевої земської компетенції. Зауважимо, що діяльність земських лібералів у розвитку шкільної освіти отримала суперечливу оцінку в історичній літературі. Так, Н. М. Пірумова відзначала, що створення комітетів грамотності було викликане начебто корисливими прагненнями лібералів, які шукали опори в селянстві. При цьому, як пише автор, ліберали вважали, що «са́ме земська, а не державна школа, могла, на їх думку, прокласти їм шлях для впливу на селі» [1, с. 177]. Ми не поділяємо це твердження автора. На нашу думку, незалежно від задумів лібералів, в діяльності вчительських об'єднань з'явився безперечний інтерес, самовіддане служіння інтелегенції своєму народові.

Такою ж безкорисливою була діяльність земств у розвитку медичного обслуговування. Земська медицина прагнула служити громадській справі, народові, перш за все селянству. «Під служінням йому,— згадував земський лікар О. М. Білий,— ми розуміємо полегшення всяких недоліків. Ми знали, що народ наш, котрий тільки-но вийшов з-під вікового кріпосного ярма, неввічливий, темний і забитий. Тому ми вважали, що всі турботи інтелігенції треба спрямувати на освіту народу, підняття його особистості, полегшення його матеріальних нестатків, лікування фізичних недоліків тощо» [12, с. 96]. Це було тим більш важливо, що величезна кількість сільського населення користувалася послугами знахарів або лікувалася у добрих поміщиць, священників та інших сільських жителів. У більшості повітових міст працювало лише по одному повітовому лікарю, завантаженому, окрім лікування хворих, багатьма службовими обов'язками.

Земства створили широку мережу медичних закладів (лікарень, амбулаторій, фельдшерських курсів) в сільській місцевості, відкривали пологові будинки в містах, провадили санітарні обстеження фабрик і заводів. І все це робилося ними без державного фінансування. Результати, досягнуті земською медициною у порівняно короткий, 30-річний проміжок часу, характеризуються такими даними. За звітом медичного товариства у 1890 р. лікарською допомогою в 50-ти губерніях Європейської Росії (за винятком Польщі і Кавказу) скористалися в лікарнях і поза ними 21 133 947 чол. З цієї кількості на долю земських губерній припадало 18 208 524 чол. Тим часом, кількісне відношення лікарів до чисельності населення по всіх губерніях було приблизно однаковим (1 лікар на 10 тис. населення).

Істотна різниця полягала в тому, що в неземських губерніях лікарі концентрувалися, перш за все, в містах, і їх діяльність будувалася, головним чином, за типом особистих послуг, тоді як в земських губерніях лікарі діяли переважно в селах, виконуючи обов'язки громадянської служби [13, с. 482]. Із загальної кількості лікарів 60 % працювали в сільській місцевості [1, с. 118]. За віком переважали молоді, 75 % були не старше 40 років [1, с. 118], Вони вносили в нову справу багато енергії та відданість вищим ідеалам. Земські лікарі виявляли при цьому виключну мужність і самопожертвування. На початку 90-х рр. XIX ст. під час епідемії холери і тифу загинуло і заразилось від хворих близько 60 % земських лікарів [1, с. 121].

Наприкінці XIX ст. шкільна справа і медицина склали ядро земської діяльності. Це підтверджується й витратною частиною бюджету земств. До середини 80-х рр. XIX ст. в структурі земського бюджету на перший план вийшли витрати на охорону здоров'я (22,7 %) та народну освіту (16,3 %) [14, с. 92—93].

Загалом таке становище зберігалось аж до кінця XIX ст. До 1895 р. перше місце посідали витрати на медицину і громадську опіку — 28,5 %, друге — на освіту — 15,2 % [10, Т. 2, с. 20, 28]. Це, безумовно, свідчило про утвердження принципу громадського інтересу до діяльності земств, стало виявом турботи про широкі народні маси.

Звернемо увагу, нарешті, на те, що виключну роль в кристалізації ідеї громадянського суспільства відіграла земська статистика, котра існувала поряд з офіційною. Необхідність запровадження земської статистики

зумовлювалася завданнями, які були закладені в основу діяльності земських установ і спрямовані на реалізацію селянської реформи 1861 р. Потреба земств у матеріалах, необхідних для поділу земських повинностей і висвітлення продовольчого стану тієї або іншої місцевості, сприяла виникненню земської статистики. Основним її завданням стало всебічне вивчення економічного та правового становища селянства. Мова йшла вже не тільки про оподаткування виснажених переораних наділів чи жалюгідної корівки, але й про вирішення завдань дослідження і всебічної характеристики пореформеного розвитку селянського господарства як основної продуктивної сили [15, с. 56]. Земська статистика виходила за межі вузькопрактичних, переважно фінансових цілей. За статистичними даними, зібраними земствами, відкривалися багаті відомості про реальну дійсність. Статистика набувала суспільнозначущої цінності, ставала знанням про суспільство і суспільні погляди. У цьому зв'язку цілком справедливою є оцінка сучасниками земсько-статистичних досліджень «як виключно нової галузі нашого суспільствознавства» [15, с. 56].

Отже, економічна і культурна діяльність земств вже з самого початку була багатогранною і в цілому відзначалася громадянською спрямованістю, а земства, всупереч бажанням царизму, з моменту виникнення ставали своєрідним центром суспільно-економічного життя країни. Зрозуміло, це були ще слабкі паростки майбутнього громадянського суспільства, але насмілимося зауважити, що за короткий термін зроблено чимало, оскільки події треба вимірювати за законами тієї епохи, коли вони відбувалися, а не пізнішими критеріями.

Діяльність земств була помітною і в сфері політично-правовій, але це тема для спеціального дослідження.

Список літератури: 1. *Пирумова Н. М.* Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. М., 1977. 2. *Герасименко Г. А.* Земское самоуправление в России. М., 1990. 3. *Мироненко С. В.* Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XX в. М., 1989. 4. *Львов Г. Е., Полнер Т. П.* Наше земство и 50 лет его работы. М., 1914. 5. *Материалы по земскому общественному устройству (положение о земских учреждениях).* Спб. 185. Т. 1. 6. *Высочайшее утверждение 2 апреля 1903 года. Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской.* Спб. 1904. 7. *Именно Высочайший указ от 14 марта 1911 года о распространении действия положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую (и др.) губернии. Дополнение к положению о земских учреждениях.* Спб., 1911. 8. *Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр., Т. 39. Отд. 1, Ст.*

40457. 9. *Маслов С. Л.* Земства и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864—1914. М., 1914. 10. *Веселовский Б. Б.* История земства за 40 лет. Спб., 1909—1911. Т. 1—4. 11. *Звягинцев Е. А.* Полвека земской деятельности по народному образованию. М., 1915. 12. *Белый А. М.* Из недавней старины. Воспоминание земского врача 70-х годов. Новгород, 1907. 13. *Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А.* Энциклопедический словарь. Т. XII. С.-П., 1894. 14. *Цейтлин С. Я.* Земское самоуправление и реформа 1890 г. (История России в XIX в.). Спб. 1908. 15. *Дело. 1887*, кн. 16. *Положение о губернских и уездных земских учреждениях.* Спб., 1864. 17. *Харьковский областной государственный архив.* Ф. 3. Оп. 243.

О. М. СОЛОШЕНКО, канд. іст. наук

ЗМІНИ В ГЕОГРАФІЧНОМУ РОЗМІЩЕННІ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Друга половина XIX ст. — період активізації розвитку капіталізму в Росії, в тому числі в Лівобережних губерніях. Протягом цього періоду спостерігалися розвиток економіки, пожвавлення суспільного життя, зрушення в національній структурі, що вплинуло на зміни в розміщенні населення Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній. Міграційні рухи — складне соціальне явище. Для Лівобережної України другої половини XIX ст. були характерні переселення як між губерніями регіону, так і за її межі, причому останні були більш інтенсивними.

Причини, що спонукали селян переходити на нові землі, різноманітні, але їх об'єднував економічний характер. Однією з причин переселення було аграрне перенаселення як наслідок збереження пережитків кріпосництва поруч з розвитком сільського господарства.

Говорячи про рівень аграрного перенаселення в губерніях Лівобережної України у другій половині XIX ст., слід звернути увагу на чисельність та густоту населення. Так, в Полтавській губернії в 1863 р. налічувалося 1911,4 тис. чол., в 1885 р. — 2653,2, в 1897 р. — 2778,2 тис. чол.; в Чернігівській відповідно 1487,4 тис. чол., 2075,9, 2297,9 тис. чол.; в Харківській в 1863 р. — 1590,9 тис. чол., через 22 роки 2253,9, а в 1897 р. — 2492,3 тис. чол. [1]. Таким чином, з 1863 по 1897 р. за підрахунками автора, чисельність населення Лівобережної України збільшилася на Харківщині на 56,6, Полтавщині на 45,3, Чернігівщині на 54,4 %. У той же час густота населення на 1 кв. версту збільшилася в Полтавській губернії з 43,8 в 1863 р.

до 63,4 в 1897 р., в Харківській губернії з 33,2 до 52,1, а на Чернігівщині з 32,3 до 49,9 чол. відповідно за даний період [2]. Разом з тим надлишок робочих рук, за підрахунками земських статистиків на початок 90-х рр., складав на Полтавщині 1310,4 тис. чол., на Чернігівщині — 819 тис. чол. [3]. Справи ускладнювалися неврочаями, незначним попитом на робочі руки. Звичайно, заробітна плата сільськогосподарським робітникам була теж виключно низькою.

У дореформені часи переселення було прерогативою держави, яке, з одного боку, зменшувало густоту сільського населення, а з іншого, — забезпечувало заселення окраїн Російської імперії. Ще в 1832 р. було видано указ про дозвіл переселення селян. Уряд зосереджував увагу, головним чином, на державних селянах, яким надавалися різноманітні пільги при переселенні на неосвоєні землі [4]. Кількість переселенців визначалася міністерством державного майна з розрахунком, що селяни, які залишалися, мали можливість користуватися наділом, не меншим 5 дес. [5]. Переселялися селяни в ті місцевості, де на душу припадало по 8 дес. в чорноземних районах або 15 дес. у степових [6]. Якщо селяни переселялися з дозволу уряду, то за їх пересуванням стежили повітові інспектори або сільські старости, про що сповіщали міністерство державного майна спеціальними звітанціями або звітними рапортами [7].

Зазначимо, що ще в дореформені часи селяни Лівобережних губерній, зокрема Полтавщини, без дозволу уряду переселялися до Криму та Бесарабії. Поверненням їх до рідних осель займалися спеціальні військові команди [8]. Весь пореформений час у міграційному плані можна поділити на два періоди: 1861—1881 рр. і 1882—1900 рр. Протягом першого — селянство всіх категорій поступово переходило на викуп. Це був час утвердження капіталізму. Другий період позначено інтенсивним розвитком капіталістичних відносин не тільки в промисловості, а й у сільському господарстві.

Законодавство 60-х рр. створило значні труднощі на шляху переходу селян з однієї общини в іншу та переселення в більш сприятливі для землеробства регіони. Фактично право переселятися на казенні землі окраїни отримали лише ті селяни, які після скасування кріпацтва не одержали ніяких наділів [9]. Щодо селян, які перебували в стані тимчасовозобов'язаних, то відповідно до Загального положення для одержання документів про їх вихід з общини потрібна була згода її членів прийняти наділ

цього селянина і сплачувати за нього викупні платежі. Обов'язковими умовами переселення були: відсутність будь-яких перешкод з боку батьків, матеріальна забезпеченість членів сімей, які залишалися на батьківщині, пред'явлення приймального договору від тієї общини, що давала згоду прийняти новосела [10]. Додаткові перешкоди на шляху переселення ставили перед селянами місцеві положення [11]. Більшість відмов про дозвіл мотивувалися тим, що малоземелля і майже безземелля не можуть бути підставами для переселення, оскільки селяни можуть існувати також за рахунок заробітків у поміщиків або промислів.

Таким чином, уряд всіляко намагався стримати селян від переселень, оскільки поміщиків турбувала перспектива великого відпливу населення з внутрішніх губерній, у тому числі і з Лівобережжя.

Дослідники, що зверталися до проблеми переселень другої половини XIX ст., серед причин, які призводили до селянських зрушень, виділяли малоземелля, яке було проявом аграрного перенаселення. Крім того, зазначалися і другорядні, наприклад А. А. Кауфман підкреслює, що серед переселенців було немало і тих, хто мав достатню кількість земель, але всеодно виходив на нові місця. До цього їх підштовхували перспективи більш вигідної роботи, релігійні, сімейні проблеми тощо [12]. Селяни переселялися не тільки в пошуках вільних земель. Деякі родини просили дозволу на переселення «во вновь открывающиеся города в Полтавской губернии» займатися крамничною торгівлею, рукоділлям та виготовленням кашкетів [13].

На думку автора, прагнення селян переселятися на нові землі чи залишатися на старому місці, обумовлювалося комплексом факторів, які зводилися загалом до їх економічного становища. Пояснювати ж міграції одним лише малоземеллям недостатньо.

В цілому, аграрні міграції другої половини XIX ст. чітко визначили кілька основних колонізаційних районів Росії, а саме: південні губернії України, південь Росії, північний Кавказ, Сибір (Томська, Тобольська та Єнисейська губернії), Середня Азія (Акмолінська, Семиреченська і Тургайська області) [14].

Аналізуючи міграційні процеси населення Лівобережної України у другій половині XIX ст., необхідно зазначити, що у Полтавській губернії був найбільш активний переселенський рух значного обсягу. Наприклад, з Полтавщини в перше пореформене десятиріччя на південь

вийшло 34,7 %, на Кавказ 50,2 % всіх переселенців [15]. Активна міграція населення на територію Передкавказзя пояснюється, по-перше, близькістю цього регіону до густозаселених центральних губерній, в тому числі і Лівобережних, по-друге, порівняно низькими орендними цінами на землю, по-третє, слабкістю там феодално-кріпосницьких пережитків. Розвиток капіталізму в сільському господарстві на півдні України притягав сюди з центральних губерній значну кількість розорених селян, в тому числі і Лівобережжя. Між тим вже в наступному п'ятнадцятиріччі кількість вільних земель на окраїнах скоротилась, а за цим змінилися і напрями переселення. В 1877—1893 рр. на південь переселилося вже 14,2, на Кавказ — 43,5, в Європейське Заволжя — 4,8 % (проти попередніх 2,3 %), в Сибір та степові області — 14,6 % (проти 7,1 %). Разом із змінами в напрямках змінилися і темпи міграції. В 1861—1876 рр. з Полтавської губернії вийшов в середньому 581 чоловік за рік, в 1877—1893 рр. — 1201 чол. [16].

Масові переселення призводили до втрати робочих рук на селі. Щоб стримати цей рух, наказом від 15 грудня 1866 р. відмінялися кредити на переселення з державної казни, а державні селяни опинялися в залежності від дозволу держави на переселення [17]. Між тим наприкінці 80-х рр. кредити переселенцям відновилися [18].

Особливістю міграції у царській Росії, в тому числі і в Лівобережних губерніях України, було обмеження «відвідних каналів» певними законодавчими нормами. Абсолютна більшість господарів не одержувала дозволу на переселення. Наприклад, в 1890 р. було відмовлено в переселенні 598 душам, в 1891 р. — 1951 душі, в 1892 р. — 8072 душам з Полтавської та Чернігівської губерній, а в 1893 р. — 2091 душі тільки з Чернігівщини [19]. В кінці XIX — на початку XX ст. дозвіл на переселення одержували, як правило, лише ті сім'ї, які після продажу своєї власності могли виручити не менше 600—700 крб. Іноді селяни об'єднувались у великі сім'ї, що давало можливість зібрати необхідні кошти [20].

Точний обсяг розмірів руху важко встановити, принаймні до 1885 р., коли було покладено початок реєстрації переселенців до Сибіру з відкриттям Комітету Сибірської залізниці. В цей час керівництво та фінансовий контроль за переселенням з внутрішніх губерній Росії стало здійснювати міністерство внутрішніх справ [21]. Для визначення розмірів переселення земські статисти зверталися до даних про кількість виданих паспортів се-

лянам, що виходили в інші місця на заробітки. Наприклад, у 1880—1882 рр. в Харківській губернії було видано на термін від 6 міс. до 3 років 29 143 паспортів, на 3 міс. — 19 236, на 2 міс. — 69 318 [22]. В кінці століття, в 1891 р., в губерніях Лівобережжя було видано 464 440 паспортів, в тому числі на Полтавщині — 173 020, на Харківщині — 157 280, на Чернігівщині — 134 140 паспортів [23]. Інколи сільські родини отримували короткотермінові паспорти під виглядом виходу на заробітки в сусідні місцевості, а самі таємно передавали громаді землю і самовільно переселялися. Тому дані про видачу селянам паспортів не можуть вважатися цілком достовірним джерелом для вивчення питань міграції населення.

Ніякі перешкоди не могли припинити селянську міграцію. До того ж дедалі більше представників урядових кіл ставали прихильниками ідеї вільного переселення на окраїни держави. Уряд намагався зберегти своє пріоритетне становище щодо вирішення питань міграції. З цією метою протягом другої половини XIX ст. вийшла низка урядових наказів про дозвіл та надання пільг переселенцям [24]. Зокрема, Олександр III видав наказ, який розширював привілеї переселенців, зокрема до Сибіру. Так, вони звільнялися на 3—7 років від сплати земських та волосних податків. Після вказаного терміну переселенці переходили на становище державних селян [25]. У 1889 р. було видано Правила про переселення сільського населення та міщан на державні землі. Згідно з ними, як і раніше, за адміністрацією залишалося право вирішувати питання про переселення.

Особливо значного обсягу переселення досягло в кінці XIX ст. Так, з Полтавської губернії з 1861 по 1893 р. вийшло 29 125 родин (161 тис. душ обох статей), а до 1900 р. ще 19 948 родин, або 124 612 чол. Отже, з 1861 по 1900 р. з Полтавщини переселилося 49 073 родини із загальною кількістю 285 612 чол. [26]. Тільки в 1880 р., за даними Полтавського губернського правління, з губернії на Кавказ, у Кубанську область та Чорноморський край виїхало 955 душ селян [27]. Ці дані свідчать, що за останні 7 років минулого століття кількість переселенців складала дві п'ятих від загального числа переселенців за 40 років.

Динаміка переселення в кінці XIX ст. була значною. Найбільш інтенсивною вона була в Полтавській та Чернігівській губерніях, де особливо гостро відчувалось аграрне перенаселення (за даними Першого загальнооро-

сійського перепису, на душу населення припадало (1,6—2,1 дес. землі [28]). Перевага на Лівобережжі подвірного землеволодіння створювала більш сприятливі умови для його ліквідації при переселенні селянської сім'ї, що також сприяло інтенсивному переселенському руху саме з цих губерній Лівобережжя. За весь період кількість переселенців з Харківської губернії збільшилася в 5, з Полтавської в 24,9, а з Чернігівської в 74,6 рази. В Харківській губернії, де після реформи 1861 р. разом з розвитком капіталізму в землеробстві підвищувала темпи розвитку і промисловість, постійно зростав попит на робочі руки, що частково компенсувало потреби селян, які виходили із своїх господарств у міста в пошуках роботи. В Чернігівській та Полтавській, цілком землеробських губерніях, такої можливості майже не існувало, тому рівень переселення в цих регіонах був вищий і зростав динамічніше, ніж на Харківщині.

Далеко не всі переселенці добиралися до пункту призначення. Так, у травні 1882 р. з Старицької волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії 29 сімей (118 душ обох статей і 56 дітей) переселялися на Амур. Причина, що спонукала їх, була в тому, що земельні наділи розподілялись не по душах, а по дворах. При перерозділах в подальшому подвірні наділи не ділилися, внаслідок чого через 20 років виникли безземельні родини з одними тільки хатами. Між тим від'їжджаючи на Амур селяни були впевнені, що переселення відбувається за рахунок казни і вони безкоштовно отримають землі в Благовіщенському окрузі. Вже перед від'їздом вони приписувалися до громади селян Амурської області. Селяни продали все майно, за що отримали незначні кошти. До найближчої станції Харківсько-Миколаївської залізниці вони йшли пішки. На станції з'ясувалося, що селяни повинні їхати за свій рахунок, оскільки кошти губернії обмежені. Після цього 6 сімей одразу ж повернулися. Щодо інших, то, доїхавши до Харкова, вони зрозуміли, що їхати далі за свої кошти вони не мають можливості і змушені були просити підтримки у місцевої влади. До того вони жили з поденної праці, жебракували тощо. В подальшому це переселення як і багато інших супроводжували фінансові перешкоди. Амурський губернатор давав згоду на переселення та сповіщав, що гроші на кредити переселенцям в розмірі 60 крб. на кожну із 29 родин відправлені до Полтавського відділення банку. В свою чергу, з Полтави до Харкова йшли повідомлення, що грошей не отримано, і тільки Міністерство фінан-

сів і державного майна вирішило цю фінансову тяжбу. В телеграмі від 14 червня 1881 р. зазначалося, що Міністерство наказувало Полтавській казенній палаті виплатити переселенцям 1 470 крб. позики за рахунок господарського амурського капіталу. І коли, нарешті, переселенці отримали необхідні кошти, то вже 18 родин із 29 подали прохання зарахувати їх знову до громади селян Старицької волості. Ті, хто залишився з переселенців, до кінцевого пункту дійшли тільки в грудні [29], і такі випадки були не поодинокими.

Частина переселенців, опинившись у важких умовах на нових місцях і повністю витративши грошові запаси, поверталася додому. Причини повернення селян в кінці XIX ст. були різноманітні, а саме: відсутність дозволу на користування землею, нестача води, лісу, брак робочих рук і коштів для влаштування господарства тощо. У відсотковому відношенні в 1895—1899 рр. ці причини для переселенців до Сибіру складали 20,9; 27,2; 23,3 % відповідно [30]. Однією з причин було і те, що переселенці часто йшли самі, без відомостей, і не знайшовши вільної землі, поверталися додому. В 1895—1899 рр. такі переселенці з Чернігівської губернії складали 20,4 % [31]. Взагалі середній відсоток зворотного руху переселенців родинами до загального переселення складав в Харківській губернії 10,7; в Чернігівській — 9; а в Полтавській — 8,4 %. Особливо важко було тим родинам, де були старі люди чи діти (46,8 % всіх переселенців) [33]. Між тим сімейні переселення протягом кінця XIX ст. не припинялися (наприклад, відсоток таких переселень з Полтавщини в 1896 р. становив 12,6; в 1899 р. — 12,3; в 1900 р. — 25,9 % до загальної кількості переселенців [34]). Адміністрація всіляко намагалася зменшити їх кількість: за підрахунками Харківського земства з 1890 по 1898 р. було видано 125 законів та розпоряджень щодо скорочення переселень родинами [35].

Міграція населення Лівобережжя між губерніями регіону та сусідніми областями, що відбувалася протягом другої половини XIX ст., вплинула на зміни в чисельності населення в окремих її губерніях. Наприклад, з Полтавської губернії в 1877—1893 рр. 10,2 % від загального числа переселенців вийшли до Київської та Чернігівської губерній, 2,2 % до Харківської [36]. В кінці XIX ст. основними «постачальниками» переселенців для Чернігівської губернії були Могильовська та Полтавська; для Харківської — Курська і Полтавська; для Полтавської — Чернігівська та Київська губернії. За даними перепису

1897 р., в Харківській губернії із 160 764 чол., що народилися в інших губерніях, 47 598 чол. були з Курської (29,6 %), 15 190 чол. з Полтавської (9,4 %), 11 702 чол. з Катеринославської (7,2 %), 9 275 чол. з Воронежської (5,7 %), 4 011 з області Війська Донського (2,3 %). З несусідніх губерній найбільше уродженців було Орловської — 9 807 чол. (5,1 %), Київської — 6 404 чол. (3,9 %), Таврійської — 5 349 чол. (3,3 %), Чернігівської — 4 500 чол. (2,7 %), Московської — 3 329 чол. (2,07 %) тощо [37]. Для Полтавської губернії 60,24 % (57 540 з 95 516 чол.) прийшого населення складали переселенці із сусідніх Чернігівської, Курської, Харківської, Катеринославської, Київської губерній. Найбільш було переселенців з Чернігівської, Харківської та Київської губерній: відповідно 14 838, 10 096, 12 624 душ [38]. Із 66 124 немісцевих уродженців Чернігівщини 42 116 чол. були із сусідніх губерній (53,69 %, а саме: 4 834 чол. з Мінської, 12 541 з Могильовської, 5 187 з Орловської, 5 564 з Курської, 8 240 з Полтавської, 5 750 чол. з Київської [39]. Аналіз даних свідчить, ще переселення відбувалося між сусідніми російськими та українськими губерніями. Часткове це були відхідники, що шукали сезонного заробітку за межами своєї губернії, дехто з них, отримавши постійну роботу, залишався на новому місці.

Таким чином, в пореформений час під впливом розвитку капіталістичних відносин з території Лівобережжя, як і в цілому по Україні, відбувалися досить активні переселення на вільні землі, перш за все районів Сибіру та в інші українські та російські губернії. На переселення селян спонукало аграрне перенаселення, відсутність роботи для вільних робочих рук тощо. Але переселення у віддалені райони країни не вирішувало і не могло вирішити земельні проблеми селян, оскільки воно охоплювало лише невелику, але найбільш рішучу частину селянства. Крім того, далеко не всі селяни залишались у місцях нових поселень. Частина з них, втративши майно, поверталася на батьківщину жебраками і, не маючи засобів до існування, змушена була йти на заробітки в міста або в поміщицькі економії.

Список літератури: 1. *Рашин, А. Г.* Население России за 100 лет. Статистические очерки. 2. *Там же.* С. 78. 3. *Лобода И. С.* Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX ст. (по материалам Полтавской и Черниговской губерний) // История СССР. 1958. № 5. С. 139. 4. *ДАХО.* Ф. 3. Оп. 212. Спр. 47. Арк. 1. 5. *Ритих Э. Ф.* Переселения. Х., 1882. С. 44. 6. *Кауфман А. А.* Пересе-

лення і колонізація. СПб., 1905. С. 13. 7. ДАХО. Ф. 32. Оп. 3, спр. 296. Арк. 93—104. 8. ЦДІА. Ф. 442. Оп. 806. Спр. 148. Арк. 21. 9. *Крестьянская реформа в России 1861 г.*: Сб. законодательных актов. М., 1954. С. 395. 10. ДАХО. Ф. 32. Оп. 2, Спр. 179. Арк. 16. 11. *Крестьянская реформа в России 1861 г.* С. 272. 12. *Кауфман А. А.* Переселения и колонизация. С. 187. 13. ЦДІА. Ф. 442. Оп. 174. Спр. 80. Арк. 1. 14. *Якименко М. А.* Міграції українського селянства//Укр. іст. журн. 1982. № 9. С. 64. 15. *Ямзин И.* Переселенческое движение в России. К., 1912. С. 10. 16. *Там же.* С. 11. 17. *Полное собрание законов Российской империи.* СПб., 1868. Собр. 2 Т. ХLI. С. 397. 18. *Полное собрание законов Российской империи.* СПб., 1889. Собр. 3, Т. VII. С. 216. 19. *Русов А.* Описание Черниговской губернии. С. 57. 20. *Брусникин Е.* Переселенческая политика царизма//Вопр. истории. 1965. № 1. С. 32—33. 21. ЦДІА. Ф. 442. Оп. 615. Спр. 2. Арк. 38. 22. *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-політичної історії України XIX ст. К., 1927. С. 141. 23. *Там же.* С. 189. 24. *Полное собрание законов Российской империи.* СПб., 1891. Собр. 3, Т. IX. С. 535. 25. ЦДІА. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 42. 26. *Переселения из Полтавской губернии.* Полтава, 1902. Вып. 2. С. 50. 27. ЦДІА. Ф. 1191. Оп. 5. Спр. 64. Арк. 1. 28. *Ямзин И.* Переселенческое движение в России. С. 476. 29. ЦДІА. Ф. 1191. Оп. 3. Спр. 28. Арк. 2—37. 30. *Ямзин И.* Переселенческое движение в России. С. 148. 31. *Там же.* С. 151. 32. *Там же.* 33. *Русов А.* Описание Черниговской губернии. С. 63. 34. *Переселения из Полтавской губернии.* Полтава, 1900. Вып. 1. С. 33. 35. ЦДІА. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 144; Ф. 294. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 84; Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 28; Ф. 311. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 63—71; Ф. 279. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 35. 36. *Переселения из Полтавской губернии.* С. 12. 37. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Харьковская губерния. С. XV (підраховано автором). 38. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Полтавская губерния. С. XXXVI. 39. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Черниговская губерния. С. XVIII.

О. В. РАКОВА

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ В. Б. АНТОНОВИЧА В КИЇВСЬКІЙ АРХЕОГРАФІЧНІЙ КОМІСІЇ

Однією з найважливіших ознак нової хвилі української історіографії, що почалася формуватися в 40-х рр. XIX ст., є усвідомлення необхідності застосування нових національних підходів, розширення проблематики і хронологічних рамок досліджень з історії України на підставі залучення ширшого кола джерел, насамперед документальних. Уявлення про документальні джерела як об'єктивні та вірогідні порівняно з наративними істотно відрізняло джерелознавчі підходи нових поколінь дослідників від їх попередників, що яскраво проявилось у творчій спадщині відомого українського історика

В. Б. Антоновича. Ще за життя В. Б. Антоновича почали виходити дослідження про нього. Сучасники (за винятком Драгоманова) оцінювали його наукову діяльність дуже високо. У цьому сходилися представники різних течій, поглядів і груп. Найкращу загальну характеристику постаті В. Б. Антоновича на тлі українства дав його учень і наступник М. С. Грушевський [3]. Що стосується археографічної діяльності В. Б. Антоновича в Київській археографічній комісії (КАК), крім загальних історіографічних праць [1; 2; 6; 11] та студій, присвячених дослідженню історії безпосередньо цієї установи [4; 7; 8; 9], ми маємо єдину розвідку українського історика М. М. Ткаченка в «Українському археографічному збірнику», що видавала академічна Археографічна комісія, присвячена саме аналізу джерельних публікацій дослідника [10]. М. М. Ткаченко широко використав документи архіву, зокрема журнали її засідань 1862—1882 рр., а також дав їх загальну характеристику. Беручи до уваги, що ці матеріали архіву установи не збереглися до нашого часу, наукова вартість дослідження значно зростає. На основі вивчення журналів засідань автору вдалося добути інформацію про особливості підготовки до видання окремих томів «Архіва Юго-Западної Росії» (АЮЗР). Ткаченко докладно проаналізував видання, здійснені в КАК Антоновичем; значну увагу приділив пошуковій роботі вченого, підкреслив широку джерельну базу його публікацій. У цілому, стаття М. М. Ткаченка перша в українській історіографії спроба аналізу діяльності та археографічного доробку одного з видатних істориків України.

Взагалі одним з пріоритетних напрямків дослідження в сучасній історіографії української археографії стало вивчення внеску та діяльності окремих вчених. Про це дуже докладно повідомляв М. П. Ковальський на Першому Конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ, серпень — вересень 1990 р.): «Дуже важливим та продуктивним є історіографічний підхід у джерелознавчих дослідженнях: виявлення, вивчення, аналіз, використання досвіду ряду поколінь джерелознавців, археографів, архівістів. Доводиться констатувати, що історіографія українського джерелознавства... перебуває ще на початковій стадії розвитку» [6, с. 264].

Протягом двох десятиріч (1863—1882) В. Б. Антонович був головним редактором Київської тимчасової комісії для аналізу давніх актів [7, с. 110]. Реальну наукову роботу, пов'язану з підбором джерел та їх підготов-

кюю до публікації, здійснювали саме головні редактори цієї установи. Крім В. Б. Антоновича, цю посаду займали такі відомі вчені: професор Київського університету М. Д. Іванішев (1859—1863), М. Ф. Буданов-Владимирський (1882—1916), М. М. Ясинський (1916—1921) [4, с. 88]. В історичній записці, присвяченій 50-річчю КАК, її діловод О. І. Левицький так охарактеризував діяльність В. Б. Антоновича на посаді головного редактора: «То были годы, когда он один воплощал в себе продуктивные ее силы и когда его капитальные труды один за другим выходили в свет почти с методической правильностью» [7, с. 111].

На той час серед сучасних українських істориків Антонович вважався кращим спеціалістом в галузі виявлення, вивчення та аналізу джерел з історії України. Учений збирав їх по малих і великих, державних і приватних архівах Москви, Львова, Петербурга, Києва, Кракова, Варшави, Рима. Доречно навести такий приклад. Висновки українських вчених щодо історичного минулого були несподіванкою для польських публіцистів, які вважали Правобережжя польським краєм. Поляки обвинуватили КАК в тенденційності, а також у тому, що вона підроблює акти в архіві. У відповідь на всі ці закиди Комісія пропонує оглянути акти й зробити їх наукову експертизу [8, с. 95]. Цікаво зазначити, що довго шукали експерта для цієї праці. Звернулися до Іванішева, але той відмовився, посилаючись на те, що детально знає тільки найдавніші книги XVI ст. Нарешті, рада професорів університету вирішила, що єдиний, хто може очолити цю роботу, це В. Б. Антонович [8, с. 97]. Таким чином, авторитет історика як архівіста був закріплений остаточно залученням дослідника до складу урядової Комісії щодо виявлення підроблених актів у Київському Центральному архіві давніх актів, яка діяла протягом 1867—1892 рр. [12, с. 59—60].

Діяльність В. Б. Антоновича в КАК пов'язана, насамперед, з виданням серії АЮЗР. План його виробив вчитель та попередник Антоновича на посаді головного редактора М. Д. Іванішев. У написаному Іванішевим плані відбилися зміни у складі джерельної бази видань КАК. Їх основою стали актові книги. Якщо в перших виданнях КАК передмова не була обов'язковим елементом структури публікацій і була невеликою за обсягом, то в АЮЗР ставилася вимога «подробного изложения и исследования тех сведений, которые заключаются в актах» [21, с. 6]. Відмова вір'архаїзмів при передачі тексту

і перекладів на тогочасну російську мову справді спростила підготовчу роботу над публікаціями КАК [4, с. 78]. Антонович продовжив реалізацію плану АЮЗР, прийнятого у 1858 р. Кількість публікацій дослідника набагато перевищує друковану продукцію будь-якого члена КАК за всю її 78-річну історію. Ним було підготовлено і видано дев'ять томів АЮЗР, в яких понад 4 тис. сторінок, надруковано близько 2200 документів, три томи літописних пам'яток, підготовлено до друку брошуру Іванішева про давні сільські общини. В. Б. Антонович також зібрав величезну кількість історичних документів [12, с. 59].

Актові джерела як найважливіший різновид документальних джерел відзначаються досить високим ступенем вірогідності, автентичності та доказовості. Не випадково, що саме їм надавав виняткового значення В. Б. Антонович. На основі даних різноманітних актів, що зафіксували в собі конкретні реальні події, він будує систему доказів і свою концепцію історії України в цілому. Як представник позитивістського напрямку в українській історії він довіряв, в першу чергу, саме вірогідним джерелам, до яких, безумовно, належала і більшість актів, оскільки вони майже завжди були датовані, підписані, завірені печаткою і підробити їх було значно складніше порівняно з джерелами інших видів. Перелік видань, здійснених за редакцією В. Б. Антоновича, такий: «Акты о казаках (1500—1648)» [13], «Акты о казаках (1679—1716)», «Акты о крестьянах в 18 ст. (1700—1799)» [16], «Акты об унии и состоянии православной церкви в Юго-Западной России во второй половине 17 и в 18 столетиях (1648—1798)» [17], «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442—1760)» [22], «Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432—1798)» [15], «Акты о гайдамаках (1700—1768)» [18], «Акты о заселении Юго-Западной России (1368—1700)» [19], «Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 году» [20].

Таким чином, робота, проведена В. Б. Антоновичем, не може не вражати, особливо якщо врахувати складність архівного пошуку, відбору, копіювання та звірення документів, написаних старим письмом, різними почерками й мовами. Наприклад, для шостої частини другого тому актів про селян 1700—1789 рр. Антонович вибрав матеріал з 90 актових книжок різних місцевостей Правобережжя. В цілому в томі є посилання на овруцькі городські записові книжки, луцькі, київські книги Васильківського та Богуславського повітів [10, с. 335]. Актові

книжки не були єдиним джерелом видань. Серед позначок, що були на кожному документі, є посилання на метричні акти третього департаменту, заславський архів Сагушка та ін. Використовуючи такий різноманітний матеріал для своїх видань, історик іноді намагався охарактеризувати та критично поставитися до нього [16, с. 55, 61]. Археографічне оформлення публікацій документальних джерел за редакцією Антоновича включало заголовки з назвою документа, його стислим змістом, датою написання, а в листах зазначалися імена кореспондентів. Після документа вміщувалась легенда (назва і номер актової книги чи іншого джерела, номери відповідних аркушів). Специфікою наукових видань Антоновича було те, що вони виходили за межі суто архівних матеріалів, розпочинались історичними дослідженнями, написаними на основі джерел. Хоча видані істориком матеріали не є вичерпними, їх слід розцінювати як визначний внесок у вивчення історії України. Своєю діяльністю Антонович підготував ґрунт для майбутнього розвитку археографії України як науки. Важка праця в архівах і публікація документів для Антоновича не були самоціллю. Вони стали тією базою, що визначила всю його наукову діяльність як історика-синтетика і зумовила прикметну ознаку всіх його праць.

Список літератури: 1. *Багалій Д. І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. К., 1928. Т. 1. 2. *Гермайзе О. В.* В. Б. Антонович в українській історіографії//Україна. 1928. Кн. 5. 3. *Грушевський М. С.* З соціально-національних концепцій Антоновича//Володимир Боніфатійович Антонович. 1934—1908—1984. Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1985. 4. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія, 1843—1921: Нариси історії і діяльності. К., 1993. 5. *Иконников В. С.* Опыт истории русской историографии. К., 1892. Т. 1. Кн. 2. 6. *Ковальський М. П.* Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI—XVII ст.//Український археографічний щорічник. К., 1992. Вип. 1. 7. *Левицький О. Й.* Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов (1843—1893). К., 1893. 8. *Романовський В.* Київський Центральний Архів Давніх Актів//Архівна справа, 1925. Кн. 1. 9. *Романович-Славатинский А. В.* Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева. Спб., 1876. 10. *Ткаченко М. М.* Археографические студии Антоновича//ЦДІА Ф. 832. Оп. 1. № 127. 11. *Українська археографія: Сучасний етап та перспективи розвитку.* К., 1988. 12. *Ульяновський В.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина)//Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995. 13. *Архив Юго-Западной России (АЮЗР).* К., 1863. Т. 1. Ч. 3. 14. *АЮЗР.* К., 1870. Т. 2. Ч. 6. 17. *АЮЗР.* К., 1871. Т. 4. Ч. 1. 18. *АЮЗР.* К., 1876. Т. 3. Ч. 3. 19. *АЮЗР.* 1886. Т. 1. Ч. 7. 20. *АЮЗР.* К., 1902. Т. 5. Ч. 3. 21. *АЮЗР.* К., 1859. Т. 1. Ч. 1. 22. *АЮЗР.* К., 1867. Т. 1. Ч. 4.

**ЖІНКА В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ
УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Жінка в Україні завжди займала значне місце в духовній культурі народу. Можна послатись на пронизуючу народну творчість ідею матері-прародительки, захисниці народу, домінанту Матері-Богородиці в релігійних уявленнях українського народу, більш вільне становище жінки в соціальному житті і побуті. Все це робить, на наш погляд, аналіз участі жіноцтва у національно-культурному процесі необхідним. Обмежимось у своєму досліді певними рамками, зосередивши увагу на другій половині ХІХ — початку ХХ ст., коли на зламі століть українська культура вступає у своє відродження.

Зазначимо, що українське національне відродження протягом багатьох століть відбувалось як відродження культурне. Кращі представники інтелігенції надавали великого значення формуванню національної свідомості у своїх співвітчизників і робилося це не у формі політичних виступів, а шляхом національного самовиявлення у науковій і культурній сферах.

Особливе положення літератури в системі культури деякою мірою пояснює активну роль української жінки саме в літературному житті. Існували й інші причини. Піонерка жіночого руху в Галичині Наталія Кобринська в 1893 р. зазначала: «Коли література взагалі є ідеальна історія цілої суспільності, то белетристику можна назвати історією жінки... Нас виключено від політики і ми, жінки, лише через літературу белетристичну можемо виразити свої думки і бажання» [5, с. 54]. Літературна праця не як розвага у неробстві, а як дійове втручання в життя захопила багатьох жінок. Деяких з них залучили до національної творчості відомі українські діячі культури. Так, поетеса Христя Алчевська завдячувала в цьому Б. Грінченку, а Наталія Кобринська писала: «Майже неймовірно, що на дійсні національні інтереси навів мене Іван Франко» [8, с. 91].

З 80-х років у бідній на той час україномовній пресі — журналах «Зоря» (Львів), альманахах «Рада» (Київ), «Нива» (Одеса), «Степ» (Херсон) — частіше зустрічаємо імена жінок-поетес і прозаїків: Олена Пчілка, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка, Ольга Кобилянська, Ганна Барвінок, Кліментина Попович. Причому цей процес охоплює одночасно і Східну і Західну Україну [13, с. 8].

Олена Пчілка (Ольга Косач), Ганна Барвінок (Ганна Куліш), Дніпрова Чайка (Людмила Василевська) були добре відомі серед старої української громади в Києві як культурні діячки. Провідна тема їх творчості — пробудження національної самосвідомості. В їхніх віршах — картання Росії за зраду, біль за свій спокорений народ, який мов худоба, живе без минулого і майбутнього, забуваючи мову батьків.

Участь жінок у літературному процесі особливо поживалася в кінці XIX — на початку XX ст. В літературу приходять ціла плеяда талановитих поетес — Христя Алчевська, Марія Виноградова (Козачка), Надія Кибальчич, Одарка Романова, Галина Комарова, Марія Загірня, Людмила Волошка, Віра Лебедова, Марійка Підгірянки. Тоді ж на сторінках преси, особливо «Літературно-наукового вісника» з'являються час від часу імена Ганни Луценко, Олени Грицай, Меланії Були, Софії Бас, Лідії Сохачевської, Ганни Супруненко, Юльченко-Здановської, Олесі Андріївої, Лесі Ясенко, Марії Підгаєцької, Галини Журби [9]. Усі вони намагались включитися своєю творчістю в широке громадське життя, піднести і свій голос за права жінки, прилучитися до загально-визвольного руху свого народу.

Так, з листування Христини Алчевської з близькими їй людьми та сучасними їй діячами культури добре бачимо, яке місце займали патріотичні переконання в житті поетеси. «Скористаюся вашою ласкою, — пише вона своїй подрузі О. Ю. Кобилянській, — і розповідаю про ті випадкові, незадовольняючі мене обставини власного життя, що дуже перешкоджають мені брати участь в українському руху» [1, с. 441]. Поетеса брала активну участь у просвітянських організаціях, зокрема, в клубі «Родина», який об'єднував радикалів-українців [1, с. 458]. Вболівання Алчевської за долю національної культури відобразила її публіцистика.

У 1883 році у Львові за сприяння Наталії Кобринської і Олени Пчілки вийшов з друку жіночий альманах «Перший вінок». В альманах увійшло 50 різноманітних творів 17 поетес і письменниць, представниць усіх суспільних верств. Це було перше таке видання в російській імперії. І в світовій літературі «Перший вінок» займає місце окреме та визначне. Поява альманаха була тим поштовхом, що дав рушійну силу українському жіночому руху. Зазначимо, що цей рух з самого першого кроку концентрував свої сили навколо однієї центральної ідеї — національного переродження. «Перший ві-

нок» — заманіфестував виступ молодого жіноцтва під прапором національної єдності і соборності. «Важний ще лишається нам до піднесення факт,— писала Н. Кобринська у передмові до альманаху,— що перший раз виступаємо разом з нашими старшими сестрами українками в імені нашої національної єдності на ниві наших загальних справ і спільного всім жінкам питання» [10, с. 3]. А І. Франко, що брав участь у виданні альманаху, зазначав пізніше, що «для історика нашої культури і нашого національного відродження наша книжечка завжди буде дорогоцінною пам'яткою» [15, с. 508].

Можна відзначити ще багатьох не згаданих тут українських письменниць, чий внесок в українську культуру нам добре відомий. Так, велика українська поетеса Леся Українка в своїх творах розкриває проблему духовності людини не тільки на загальнолюдському рівні, але насамперед на рівні національної свідомості, наблизивши сутність української людини до світових ідеалів. Не випадково свого «Камінного господаря» Лосю Українка вважає «українською версією світової теми про Дон Жуана» [14, с. 399—400].

Історична тематика домінувала в творчості Людмили Старицької-Черняхівської. Поряд з діяльністю на літературному терені Л. Старицька-Черняхівська провадила активну громадсько-політичну діяльність. Вона була незмінним організатором та учасником літературно-артистичного товариства, українського клубу та Наукового товариства в Києві, «Просвіти», Київської громади. Ніхто з підсудних на організованому в березні 1930 р. в Харкові процесі проти «Спілки визволення України» не відповідав з таким достоїнством, з такою національною гідністю як Старицька-Черняхівська, притягнута серед інших представників української інтелігенції до суду: «Потрібно, щоб не розривалася культурна традиція українського народу. Український народ був піонером соціалізму. Його традиція — це національна культура. Вона зафіксована ще за часів Запорізької Січі й конституції Орлика» [13, с. 20].

У другій половині ХІХ ст. поряд з українськими літераторками на арену культурного життя вийшли й такі жінки, які виявляли активний інтерес до мистецтва, театру.

Марія Заньковецька, А. І. Борисоглебська, О. І. Полянська, І. А. Мар'янецько, Л. П. Липицька, М. М. Старицька, М. Садовська-Барілотті — незрівнянні творці театру, що впродовж років живив мистецьким словом, по-

ширював національну свідомість серед українців. Велика заслуга М. Заньковецької, як і інших корифеїв нашого театру, в тому, що вона винесла українське театральне мистецтво за національні рамки, на всеросійську сцену.

Всією душею бажала культурного розвитку своєму народові і всесвітньо відома оперна співачка Соломія Крушельницька. Україна на той час не мала своєї національної опери. Виступаючи на найкрупніших сценах світу, Крушельницька заробляла гроші на оперний театр у Львові і на будівлю українського університету. В сольних концертах завжди виконувала українські народні пісні і твори українських композиторів. Була неперевершеною інтерпретаторкою пісень і романсів М. Лисенка. Майже щороку співачка брала участь у вшануванні пам'яті Тараса Шевченка, приїздила для цього до Львова з-за кордону. Українським журналам і газетам надавала матеріальну допомогу [8, с. 78].

Винятково важливу роль у формуванні духовних засад життя народу відіграла наукова інтелігенція, яка займалася вивченням регіональної історії. Історія українського народу стала одним з основних предметів наукових занять і видатних жінок — істориків України О. Я. Єфименко та Наталії Полонської-Василенко. «История украинского народа» О. Я. Єфименко по часу написання була першою в дореволюційній історіографії синтетичною працею з історії України. Іншим напрямком діяльності історика було просвітництво. В просвітництві вона шукала одну з умов удосконалення суспільства. О. Я. Єфименко привітала прагнення прогресивної української інтелігенції до розвою української культури, літератури, вчити і освічувати народ на рідній мові. В українському національному рухові вона підкреслювала прогресивні, демократичні тенденції [3;4]. Інша фундаментальна праця з історії України — «Історія України» [11] належить Наталії Полонській-Василенко, яка була першою жінкою приват-доцентом Київського університету. Про харківську культурну діячку, автора праць з історії України О. П. Радакову читаємо в знаменитій «Історії Слобідської України» І. Д. Багалія [2, с. 225]. Вона брала участь у створенні етнографічного музею Слобожанщини при Харківському університеті у 1902 р. Науковці об'єднали навколо себе тисячі прихильників і ентузіастів краєзнавства. Залучались і жінки до краєзнавчих досліджень, вивчення народної творчості, традицій і побуту. Цим займались Анна Павлик, Євгенія Тончаковська, Марія Курилович, Ольга Рошкевич та ін. Де-

які з них спромоглись навіть видати збірки зібраних ними пісень [6, с. 99]. До збирання етнографічних матеріалів для промислового музею у Львові були причетні Ероніма Озаркевич, Герміна та Ольга Шушкевич. «Що наші жінки працюють задля просвіти народу,— пише Н. Кобринська,— доказує поперед усіма жвава і енергійна Євганія Тончаковська, котра зав'язала кілька читалень народних з більшим або меншим поводженням, відповідно до місцевих обставин» [6, с. 100]. Народні будинки та читальні стали в той час однією з найбільш поширених форм просвітянської роботи. Жінки брали в них активну участь.

Робота в недільних школах була першою і найбільш масовою формою громадської і просвітянської діяльності жінок. Великим був відсоток жінок серед викладачів цих шкіл. Найбільш славилася школа Х. Д. Алчевської. Віцепрезидент міжнародної Ліги освіти, почесний член багатьох російських і зарубіжних освітніх товариств — такими високими титулами було відзначено заслуги Х. Д. Алчевської [7, с. 6]. Христина Данилівна брала активну участь в діяльності Харківського товариства грамотності, створеному в 1869 р., одному з перших в країні. На початку ХХ ст. Алчевська була членом товариства «Просвіта», разом з М. Сумцовим розробляла міський статут товариства в Харкові.

Видатною педагогічною спадщиною уславила себе Софія Русова. Будучи ще дуже молодою С. Русова разом з сестрою Марією створила перший дитячий український садок. Вона вважала, що дитячий садок має бути пройнятий національним духом і що національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти. Тепер ми знаємо С. Русову як видатного педагога, автора підручників, письменницю, літературознавця, перекладача, автора багатьох досліджень з педагогіки, історії, географії, співзасновника педагогічної академії в Україні (17 липня 1917 р.), співробітника численних журналів («Світло», «Наша доля» та ін.). Софія Русова була справжнім діячем національно-визвольного руху, неодноразово виступала на захист української культури, духовності, рідного слова. Видатна діячка брала активну участь в Київській громаді разом з Драгомановим, Старицьким, Чубинським. Освітянську діяльність Русова продовжувала в українському земляцтві в Петербурзі і допомагала своєму чоловікові Олександрові Русову в підготовці повного празького видання «Кобза-

ря» Шевченка (1876) за рішенням української громади [12, с. 17].

Отже, наведені дані незаперечно свідчать: українські жінки внесли значний вклад в культурно-національне відродження України. Їх художня і публіцистична творчість, перекладацька діяльність, участь в роботі культурно-просвітніх організацій, прогресивних видавництв сприяли зростанню національної самосвідомості українського народу, знайомили широкі верстви української громадськості з кращими досягненнями світової культури, вели до розповсюдження національних ідей серед народних мас України.

Список літератури: 1. *Алчевська Х. Д.* Твори. К., 1990. 2. *Багалій І. Д.* Історія Слобідської України. Х., 1993. 3. *Ефименко А. Я.* По поводу украинофильства//Неделя. 1881. № 25. 4. *Ефименко А. Я.* По поводу украинофильства//Южная Русь. Спб., 1905. Т. 11. 5. *Книш Грена.* Смолоскип у темряві: Наталія Кобринська й український жіночий рух. Вінніпег, 1958. 6. *Кобринська Н.* Руське жіноцтво в Галичині в наших часах//Перший вінок. Львів, 1887. 7. *Ковалець-Грузинська Л.* Сувіття родинного таланту//Штрихи до сімейного портрету Алчевських//Жінка. 1992, № 1. 8. *Козуля О.* Жінки в історії України. К., 1993. 9. *Луговий Ол.* Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи. К., 1994. 10. *Перший вінок.* Львів, 1887. 11. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2-х т. К., 1993. 12. *Про Софію Русову//Україна.* 1991. № 26. 13. *Тридцять українських поетес:* Антологія. К., 1968. 14. *Леся Українка.* Збір. творів: У 12-ти т. К., 1978. 15. *Франко І.* З останніх десятиліть ХХ віку//Збір. творів: У 50-ти т. К., 1984. Т. 41.

О. В. РАКОВА

ІСТОРИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ В. Б. АНТОНОВИЧА В ЖУРНАЛІ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Історико-історіографічна ситуація, що склалася на кінець ХІХ — початок ХХ ст., оцінюється деякими сучасними вченими як якісно новий етап у розвитку історичної науки. Про його неординарність свідчить хоча б той факт, що ніколи раніше в галузі історії майже одночасно не працювало стільки видатних дослідників (В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, М. О. Довнар-Запольський, О. Я. Єфименко, В. С. Іконніков, О. М. Лазаревський та багато інших), праці яких істотно збагатили доробок не тільки вітчизняної, але й світової історіографії.

Одним з найвідчутніших результатів розвитку історичної науки в Україні у II половині ХІХ — на початку

XX ст. стало суттєве розширення її джерельної бази. Постановка на вивчення нових проблем посилила увагу до розшуку, аналізу і публікації нових історичних джерел з історії України, що зберігалися в архівосховищах Москви, Петербурга, у фондах бібліотек Київського, Харківського університетів та ін.

«Пока история ограничивалась политической жизнью народов, — писав В. С. Іконніков, — она могла довольствоваться летописями и дипломатическими актами; но постепенно в область истории стали входить: литература, искусство, домашний быт, культура вообще, а в связи с этим расширилась и область исторических источников» [7, с. 29]. Введення в науковий обіг нового фактичного матеріалу сприяло розвитку джерелознавства, археографії, архівної справи та археології.

Велику роботу щодо розшуку і публікації першоджерел провадили відомі українські історики, а також аматори місцевої історії. Інтенсивна публікація документальних джерел з різних питань української історії і глибоке використання їх у наукових дослідженнях, яке розпочалось у 60—80-х роках XIX ст., спричинили, в свою чергу, удосконалення способів наукового оброблення документів, поглиблення методів його вивчення, появу таких понять, як внутрішня і зовнішня критика джерел [4, с. 17]. У другій половині XIX ст. в результаті інтенсивного розвитку історичних знань відбувається становлення української історіографії як спеціальної галузі історичної науки. Її викладання стає складовою частиною університетських курсів. У 1881 р. вийшли з друку літографовані курси української історіографії (огляд джерел) проф. В. Б. Антоновича [1] та В. Ю. Данилевича [6]. Українські історики підготували ряд історичних досліджень: як фундаментальних розробок, так і спеціальних монографій, комплекс журнальних статей, де було зібрано та опрацьовано значний фактичний матеріал, у якому, «хоч і не в однаковій мірі», розкривалися «майже всі епохи українського історичного процесу» [5, с. 88]. Цінність більшості цих робіт полягає в тому, що до нашого часу не збереглося багатьох першоджерел, на основі яких вони були написані.

Загальне піднесення історичних знань, створення великої кількості досліджень як монографічного характеру, так і у вигляді журнальних публікацій зробили можливою появу на початку 80-х рр. XIX ст. такого справді унікального явища, як перший український історичний

часопис «Киевская старина», який не мав на той час аналогів у вітчизняній періодиці. На жаль, залишилася нездійсненою мрія українських науковців про легальне безцензурне видання. З початку виходу «Киевской старины» зав'язується багаторічне листування редакції журналу з головним управлінням у справах друку щодо дозволу на вміщення на сторінках журналу тих чи інших публікацій [17, ф. 2, оп. 4232, 4233, 4304—4313]. Цензурні утиски призвели до того, що багато матеріалу так і залишилося мертвим вантажем у редакційних запасниках. Ці матеріали зберігаються у фондах відділу рукописів ЦНБ АН України ім. В. І. Вернадського.

На першому місці серед основоположників «Киевской старины» стояв В. Б. Антонович [3, с. 86]. Він же разом з О. Лазаревським, П. Житецьким, О. Левицьким, І. Малишевським, В. Тарновським, П. Лебединцевим входив до складу редакції новоствореного журналу. В. Б. Антонович працював у журналі з 1882 по 1903 р. Але найбільш активними і плідними для історика були перші шість років існування «Киевской старины». Більш наглядно уявити діяльність Антоновича в журналі можна за допомогою аналізу цифрових показників (таблиця).

Рік видання журналу	Джерела	Монографії і статті	Рецензії
1882	6	3	1
1883	2	—	8
1884	—	—	1
1885	2	2	1
1886	2	—	1
1887	1	—	—
1888	2	1	—
1889	1	—	1
1891	1	1	—
1892	4	1	—
1896	2	—	3
1898	—	—	1
1900	—	2	—
Усього	23	11	17

За таблицею можна простежити і динаміку, і якісний зміст та наповнення археографічної роботи історика в даному виданні. Головним своїм завданням в галузі археографії Антонович вважав переглянути архівне зібрання

і вилучити з нього всі найбільш цінні, на його думку, матеріали. У своїх спогадах учень Антоновича І. М. Каманін справедливо називає історика «щирим архівістом» [8, с. 67]. Характерною особливістю джерельних публікацій історика було те, що вони мають тісний зв'язок з його науковими розвідками. Огляд археографічних видань Антоновича дозволяє зробити висновок, що його зацікавлення були в основному зосереджені на дослідженні історії Правобережної України. І хоча видані Антоновичем матеріали не є вичерпними, їх слід розглядати як визначний внесок у вивчення історії України. Всі публікації В. Б. Антоновича в журналі «Киевская старина» можна поділити на декілька груп:

- соціально-економічна тематика;
- економічне та правове становище українського середньовічного міста;
- українсько-російсько-польські взаємини;
- національно-визвольні рухи в Україні в 16—18 століттях.

Зокрема, на сторінках журналу певне місце відводилося розгляду ряду питань, пов'язаних з історією поземельних відносин в південній частині Подільської землі, відомої під назвою Брацлавської України, або Брацлавщини. Своєю ґрунтовністю виділяється дослідження історико-генеалогічного характеру В. Б. Антоновича (Антонович В. Грановщина (Епизод из истории Брацлавской Украины) [16, 1888, № 1]). Автор переконаний у тому, що з другої половини XV ст. внаслідок спустошливих татарських набігів землі Брацлавщини прийшли в економічне запустіння. Взагалі, це огляд розвитку однієї великої панської власності (Синявських) від XV до XIX ст. Антонович наводить дані ілюстрації вінницького й брацлавського замків 1542—1552 років, які свідчать про відносно слабку заселеність краю [14]. Джерела для нарису істориком були вилучені з «Архива Юго-Западной России». Антонович відзначає, що тільки в останній чверті XVI ст. тут спостерігається швидкий приріст пародонаселення (так звана друга колонізація краю), зумовлений, з одного боку, організацією великими князями та їх намісниками — старостами вільних селянських слобід для запобігання нападам кочівників, а з другого — різким погіршенням юридичного становища селянства після підписання Люблінської унії, що спричинило до масових втеч селян на вільні окраїнні землі. Дослідник дійшов висновку, що інтереси пересе-

ленців-селян досить швидко вступили в конфлікт з місцевими землевласниками. І саме в цьому зіткненні інтересів дворян з селянами-шукачами Антонович вбачав головну причину майбутньої вікової «козацько-польської боротьби», яка згодом внесла певні корективи в економічний розвиток краю [16, 1888, № 1, с. 79—80].

У праці «Несколько данных о землевладении в Южной Украине в 15 столетии» [16, 1896, № 10] історик розглядав питання зростання великого феодального землеволодіння та скорочення угідь на українських землях, посилення феодальної експлуатації та майнову нерівність селян, специфічні риси розвитку сільського господарства, зокрема Брацлавського воєводства. В передмові до публікації джерел сам історик дає таке пояснення: «При пересмотре градских книг Брацлавского воєводства 18 столетия мы встретили несколько документов 15 столетия, явленных в эти книги в позднее время; ввиду малочисленности документальных свидетельств о землевладении в Украине в 15 столетии, мы полагаем, что документы эти не лишены исторического интереса» [16, 1896, № 10, с. 1—2].

Важливе значення у соціально-економічному житті України XVI—XVIII ст. відіграли колонізаційні процеси на українських землях. В. Б. Антонович заперечував вплив шляхетської колонізації в освоєнні південно-російських земель в XVI—XVII ст., стверджуючи, що значно раніше цей край в економічному відношенні почав освоюватися зусиллями «зародившегося в конце XV столетия казачества» (Антонович В. Польско-русские соотношения в современной польской призме) [16, 1885, № 5]. Простежуючи колонізаційні процеси на землях, що входили до складу Речі Посполитої, та в Слобідській Україні, автор бачив їх суттєву відмінність у тому, що шляхетська колонізація призвела до кривавого соціального вибуху, в той час як на Слобожанщині «при отсутствии шляхты сразу установились правильные формы гражданской жизни и, развиваясь без всяких потрясений, полтора столетия спустя привели к открытию первого на юге России университета» [16, 1885, № 5, с. 61—62]. Характерно, що, простежуючи роль різних національних елементів в процесі колонізації українських земель дослідник віддавав перевагу місцевому українському елементу. Друга група питань, яку опрацьовував В. Б. Антонович на сторінках журналу «Киевская старина», пов'язана з виникненням та соціально-економіч-

ним розвитком міст України. Взагалі, історія українського міста епохи середньовіччя залишилася поза увагою дослідників, які працювали в журналі. Розвідка історика «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетия» (1362—1569) була надрукована як вступна стаття в першій книзі «Киевской старины» 1882 року і таким чином була наче програмовою для цього видання. Як справедливо відзначалося в історіографії, ця розвідка дає в дійсності не лише історію самого Києва, але ще й широкую картину становища українських земель в литовській державі. Антонович зробив наголос на тому, що теза про запустіння в згадуваний період південно-українських земель в результаті татаро-турецької навали може розглядатися не більш ніж «історичний міраж» [16, 1882, № 1, с. 2]. Однак, на його думку, очевидним є факт політичного занепаду Київської землі в кінці XVI ст. [16, 1882, № 1, с. 6]. Праця Антоновича відзначається спробою детального аналізу на основі актового матеріалу станового складу київської міської общини зазначеного періоду. Дослідник виділяє в ній такі основні суспільні категорії, як земляни, бояри, селяни, козацтво. Нові наукові ідеї, висловлені Антоновичем у цій праці, знайшли схвалення в його учня М. С. Грушевського [12, с. 119—120]. Як зауважував О. Пріцак, Грушевський перейняв у свого вчителя три основні положення: Київ не був обезлюднений після татарської навали 1240 р., не заселявся людиною Північної Русі (М. Погодін), а став центром опозиції польсько-литовській централізації; в ті «темні» часи домінуючу роль продовжувала відігравати місцева стара вічева громада; саме громада, а не церква, завжди була основою українського життя в минулому [9, с. 156].

Досліджуючи соціальний стан міського населення після входження українських земель до складу Російської держави, В. Б. Антонович доводить наявність процесу його різкої диференціації, появу міської аристократії, яка використовувала державні посади з метою збільшення власних прибутків, надбання привілеїв російського дворянства. Цій темі історик присвятив розвідку «Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI и XVII ст.» [16, 1882, № 2]. Сучасники сприйняли статтю як сатиричний натяк на діячів київського міського самоуправління 70-х — початку 80-х рр. XIX ст., до якого входили також декілька університетських професорів — колег автора [2, с. 762]. У статті розкрива-

ється картина опанування татарським родом Ходик видного становища у київському магдебурзькому самоврядуванні та його зловживань і збагачення. І на сьогодні це зразкова праця, яка у цьому жанрі може вважатися класичною. Невеликий і цікавий документ «Мещанская семейная драма» В. Б. Антонович помістив у сьомій книзі за 1892 рік. Це оповідання засноване на документах книги Хмельницької ратуші № 5778. В ньому йдеться мова про суд з приводу незвичайного кримінального злочину: замах шляхом отруєння одного з міщан його приятелем під час дружньої бесіди. Як матеріал для характеристики побуту та культурного життя київського міщанства початку XVII ст. В. Б. Антонович публікує на сторінках журналу «Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г.» [16, 1882, № 7]. Історик їх знайшов у рукописному відділі Інституту Оссолинських у Львові під № 2168. «Записки» входили до історичного збірника, який був складений в Києві у XVII ст. Сам текст написаний «полууставом южнорусского письма». В. Б. Антонович їх публікує з деякими мовними та текстовими змінами.

Взагалі, тематика, пов'язана з дослідженням українсько-польських та українсько-російських взаємин XVI—XVIII ст., посідала на сторінках «Киевской старины» одне з провідних місць. Серед публікацій теоретико-узагальнюючого характеру привертає увагу вже згадуваний вище історико-критичний нарис В. Б. Антоновича «Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечом»)» [16, 1885, № 5]. В рецензії Антоновича через зміст роману аналізуються не лише історичний процес та польсько-українські стосунки середини XVII ст., але й польська ідеологія та погляди на ці стосунки у XIX ст. Тому дана стаття має, окрім наукового, яскраво виражений публіцистичний характер. С. Томашівський слушно зауважував: «Отся стаття Антоновича писана з незвичайною гадки, гумором та грацією, а при тім глибоко наукова, повна чистого, вселюдського, гуманного чуття — се перлина в історії нашої критики, що робить честь не самому тільки її авторові...» [13, с. 465].

В. Б. Антонович довгий час займався пошуком історичних джерел у Львові в Інституті Оссолинських. Багато знайдених матеріалів він публікував на сторінках журналу «Киевская старина». До їх числа належить уривок з мемуарів Станіслава Яблоновського про пере-

бування Петра Великого в 1698 р. в Галичині, в м. Руській Раві [16, 1882, № 1]. Сам уривок історик подав без коментарів, у точному перекладі. В румунських джерелах історик знаходить французькою мовою, який належить до I чверті XVIII ст.; в ньому остаточно з'ясується, що гетьман Мазепа вмер в Бендерах, похований у Варниці, а потім його тіло відправлено у Гаїац. Це повідомлення історик публікує в книжці № 7 за 1885 рік.

З приводу теми українсько-польських взаємин В. Б. Антонович публікує ще декілька невеликих повідомлень. У книзі 2 за 1882 р. виходить його стаття про уніатський літопис Сатанівського Святотроїцького монастиря (Проскурівський повіт на Поділлі). Монастир, що існував вже на початку XVII ст., у 1707—1793 рр. був греко-католицьким. Антонович докладно оповів історію створення у 1707—1793 рр. монастирського літопису, який послідовно вели ігумени-уніати (рукопис з Львівського зібрання Оссолинських, № 2106). Дослідник відзначив, що записи літопису мають інтерес для характеристики побуту і соціальних відносин в краї у XVIII ст. У статті дуже детально, майже без коментарів і без критичних зауважень переказано зміст літопису, названі основні події, імена та роки діяльності всіх ігуменів. На думку В. Ульяновського, досить спокійний тон автора, коректне подання матеріалу про діяльність греко-католиків, як і взагалі наукова увага до їх діяльності, були просто неможливі для Антоновича у 60-ті роки [15, с. 59]. Антоновичу належать ще дві дрібні роботи цієї ж тематики фактографічного (про Бакотський скальний монастир) [16, 1891, № 10] та історико-біографічного (про протоієрея Олексія Андрієвського) [16, 1892, № 1] характеру, надруковані на сторінках «Киевской старины». Показовою є остання стаття, в якій автор дуже тонко торкається ряду «дражливих» проблем. У статті йдеться про польські шляхетські комісії 1789 р., які розслідували чутки про змову посполитих проти шляхти. Житомирський громадський суд виправдав або лише формально покарав усіх обвинувачених, за винятком одного лише протоієрея Андрієвського. Власне, Антонович лише переказав документи слідства, не подавши якихось розлогих коментарів, хоч симпатії автора були на боці Андрієвського.

Реконструкція історичного процесу, що відбувався в Україні в XVI—XVII ст., неможлива без всебічного висвітлення такого важливого зрізу епохи, як соціальна

боротьба народних мас, вплив якої позначився на всіх сферах життя тогочасного суспільства [11, с. 3]. Характерною особливістю соціального протесту у XVI—XVIII ст. на українських землях став тісний зв'язок з визвольним рухом проти іноземного поневолення. Історія народних рухів знайшла певний відгук в публікаціях В. Б. Антоновича на сторінках «Киевской старины». Історик вмістив в журналі документ про напад брацлавських міщан і козаків Наливайка восени 1594 р. на шляхетський табір [16, 1896, № 10], з якого очевидно, що, здійснюючи цей напад, брацлавські міщани мали перед собою чітко окреслену ціль — визволення за допомогою козаків від влади старости, що тяжіла над ними, та потурання цьому шляхетському стану. До речі, в архіві «Киевской старины» зберігся ще один матеріал, що стосується цієї проблеми — «Дума про Наливайка» з передмовою Зуйченка, на полях якого рукою В. Б. Антоновича зроблено позначки, з яких випливає, що відомий історик визнав її підробкою під народний стиль [17, ф. 2, оп. 6796, арк. 1—4]. Однак більшість праць В. Б. Антоновича опубліковано в журналі на тему гайдамацького руху. Історик намагався дослідити гайдамацтво як явище, виявити причини, що призвели до його виникнення, показати наслідки цього руху для долі українських земель. У 1882 р. на сторінках журналу було надруковано декілька джерельних публікацій дослідника. «Коденская книга и три бандуриста» — збірник допитів, протоколів та рішень суду над гайдамаками з 1769 по 1776 р. Ця книга була врятована Максимовичем і від нього перейшла до В. Б. Антоновича. Вона публікувалася без будь-яких коментарів. «Отрывок из записок анонима» (1768 р.) [16, 1882, № 11] друкувався з невеликим коментарем. Антонович повідомляє, що це джерело зберігалося в рукописах вже згаданого нами М. Максимовича, мова оригіналу — польська, сам документ публікується дослідником в перекладі. «Аноним», судячи зі змісту, був польським шляхтичем; він описує деталі страти Гонти, далі стверджує, що гайдамацький рух не припинився після уманських подій. Цікавим для нас є підбір документів про керівника Коліївщини Залізняка «Несколько данных о судьбе Железняка после его ареста в Умани» [16, 1882, № 12]. У передмові Антонович повідомляє про обставини арешту Залізняка, про його втечу з-під варті на шляху до Белгорода. Всі ці документи, як і

згадані вище, передав історика М. Максимович, який взяв їх з «Київських плац-майорських справ». Автор передмови називає чотири документи, але публікує тільки три: «Рапорт Киевского плац-майора В. Лбова о принятии в Киево-Печерскую крепость 74 гайдамаков и в числе их полковника Максима Железняка» (9 липня, 1768 р.)», до якого додається поіменний список усіх арештованих гайдамаків, серед яких і Павло Тетеря; «Постановление Киевской губернской канцелярии о выдаче кормовых денег, по две копейки на день на человека, для содержания поименованных гайдамаков» (17 липня, 1768 р.)», в якому згадується солдат-утікач білівського полку Павло Абазин; «Приказ Киевской губернской канцелярии о разыскании бежавших из-под стражи на пути из Киева в Белгород гайдамак с заметкою о поимке уже 36 из бежавших, в том числе и М. Железняка» (19 грудня, 1768 р.). Антонович опублікував також витяг з Вінницьких гродських книг, що стосується біографії Сави Чалого [16, 1892, № 8]. Після праць П. Куліша та М. Костомарова історик фіксує нові біографічні моменти стосовно Чалого. Треба сказати, що подальші дослідження українських (Дм. Яворницького, Ол. Оглобіна та ін.), а також польських учених дещо розширили фактичну інформацію та різноманітність оцінок особи Сави Чалого.

У ряді публікацій журналу характеризуються видатні діячі Коліївщини. Зокрема, серія заміток присвячена особі одного з її керівників, сотника Гонти. Антонович вмістив декілька публікацій з приводу цього питання [16, 1882, № 11; 1901, № 7—8]. Найбільш цінною є стаття «Уманський сотник Иван Гонта». Вона вперше опублікована в «Киевской старине», а в 1897 р. в XIX томі «Руської історичної бібліотеки» у Львові з'явився український варіант. Незабаром стаття була передрукована в «Українському історичному журналі» з передмовою В. Рички [14, с. 72—86]. В «Киевской старине» було репродуковано портрет Гонти з колекції В. Антоновича. За спогадами сучасників, портрет висів у кабінеті вченого. Цей портрет знайшли дослідники у 1866 р. в с. Володарці на Київщині. Спочатку він зберігався у старій володарській церкві, де Гонта та його дружина значилися ктиторами. У 1847 р., коли церкву розібрали й перенесли на нове місце, портрети Гонти та його дружини забрали до поміщицького маєтку, де їх і знайшов Антонович [10, с. 334—335]. На думку історика, ця історична фігура відіграє особливу роль у характеристиці історич-

ного значення як Колиївщини, так і гайдамацького руху в цілому. Вчений підкреслив глибоку переконаність Гошти, відчуття боргу перед своїм народом, відданість справі боротьби за віру батьків і національне визволення. Використовуючи головним чином польські джерела (записки сучасників), Антонович все ж створив образ позитивного героя з громадськими ідеалами.

Загальні погляди на походження і характер гайдамацьких рухів історик дуже яскраво виклав у статті «Несколько слов г. Керзону» [16, 1893, № 1]. Ця стаття була надрукована як редакційна, без підпису автора, як відповідь польському історику г. Керзону на його рецензію розвідки Я. Шульгіна «Очерк Колиивщини по неизданным и изданным документам» [16, 1890, № 1—7]. Всупереч думці Керзона, що гайдамаччина була звичайним розбійництвом, та що в ній дикі прояви козацького свавілля виступили в союзі з темним релігійним фанатизмом, Антонович в спокійній формі доводить, що причини гайдамацького повстання треба шукати в ненормальному суспільному порядку старої Речі Посполитої.

Крім вище згаданих праць, В. Б. Антонович опрацьовував на сторінках «Киевской старины» цілий ряд таких важливих джерел, як життєписи історичних діячів та сучасників: «Дневник Станислава Освецима (1643—1651)» — важливе джерело до історії Визвольної війни [16, 1882, № 1, 2, 5, 6, 9—12]; «Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину» — записка сучасника про Уманську трагедію 1788 р. [16, 1882, № 3]; «Записки Карла Хоецького» [16, 1883, № 1, 3, 11, 12]; виписки із записника прилуцького полкового осавула Михайла Мовчана (1727—1734) та її продовження (1734—1887) [16, 1885, № 1]; записки новгородського підсудка Федора Євлашевського (1564—1604) [16, 1886, № 1]. Всі вони потребують детального аналізу в рамках окремого дослідження.

Отже бачимо, що в своїх публікаціях на сторінках журналу «Киевская старина» В. Б. Антонович висвітлив майже всі актуальні питання української історії. Професійне використання джерельної бази дозволило йому подати матеріал з яскраво вираженим дослідницьким елементом (постановка проблеми, критичний аналіз джерел, аргументовані наукові виклади тощо). Варто зазначити, що майже всі дослідження Антоновича побудовано виключно на раніше невідомому архівному матеріалі. Деякі з них мають цінність і зараз, оскільки джерела, якими

користувався вчений, частково загинули. І. М. Каманін, учень В. Б. Антоновича характеризував свого вчителя як досвідченого археографа: «... цієї досвідченості він нажив собі недурно; тільки завдяки впертій праці пощастило йому дійти успіху в правильній постановці питання, як розпізнавати справжні та підроблені документи; це заслуга лише небагатьох, що близько стоять до архівних праць» [8; с. 69]:

Список літератури: 1. Антонович В. Б. Источники для истории Юго-Западной России. К., 1881. 2. Його ж. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995. 3. Антонович В. Б. і перша редакція «Київської Старини»//Україна. 1928. Кн. 6. 4. Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии. Х., 1962. Ч. 2. 5. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Х., 1928. Т. 1. 6. Данилевич Б. Ю. Литературные и вещественные источники русской истории. К., 1914. 7. Иконников В. С. Опыт русской историографии. К., 1891. Т. 1. Кн. 1. 8. Невидані спомини І. М. Каманіна про В. Б. Антоновича//Україна. 1928. Кн. 6. 9. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. К., 1992. 10. Сиявський А. Несколько слов о новом портрете уманского сотника И. Гонты//Сиявский А. Вибрані праці. К., 1993. 11. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. К., 1985. 12. Спомини//Київ. 1988. № 12. 13. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки//Літ.-наук. вісник. 1906. Кн. 3. 14. Укр. іст. журн. 15. Ульяновський В. Релігійні погляди та історико-церковні розправи проф. В. Б. Антоновича//Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доповіді та матеріали. К., 1994. Ч. 1. 16. Киевская старина. 17. ЦНБ АН України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів.

Д. О. ОСТАПЕНКО

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ «ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ ГІРНИЧИМ РОБІТНИКАМ ПІВДНЯ РОСІЇ»

Із 60-х рр. ХІХ ст., внаслідок утворення сприятливих економічних умов, швидко зростають масштаби видобутку вугілля у Донецькому басейні. Так, у 1860 р. звідти було вивезено 6 млн. пудів вугілля, а в 1880 р. вже 86,3 млн. [17, с. 48]. Відповідно до того ж розмаху збільшується і фінансова могутність вуглепромисловців регіону. Останні досить швидко усвідомили необхідність координації своїх зусиль з різноманітних питань. Таки ми були, наприклад, поширення збуту палива, регулювання цін на нього, покращання роботи залізниць, відстоювання спільних інтересів перед урядом тощо.

Вже у 1874 р. у Таганрозі скликається перший з'їзд

гірничопромисловців Півдня Росії. Серед різноманітних проблем обговорювалася і проблема, пов'язана з необхідністю надання фінансової допомоги травмованим на виробництві робітникам. Це питання було зумовлене, з одного боку, високим рівнем травматизму на вугільних підприємствах Донбасу: за далеко не повними даними у 70-х рр. минулого століття близько 350 шахтарів загинуло чи отримало травми [18, с. 184]. До того ж в інших вугільних районах Росії підприємці вже практикували відрахування коштів для забезпечення травмованих робітників [19, с. 93]. З іншого боку, власники донецьких шахт в умовах швидкого зростання видобутку вугілля весь час відчували нестачу робочих рук. На з'їздах останньої чверті XIX ст. ця проблема стала однією з найбільш болючих [20, с. 11—18]. Надання ж фінансової допомоги потерпілим на виробництві приваблювало деякою мірою нових робітників.

VI з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, що відбувся у 1881 р., обговорив можливість створення спеціальної установи, яка б займалася фінансовою підтримкою шахтарів у випадках втрати ними працездатності через нещасні випадки [18, с. 213].

Через рік на наступному з'їзді було ухвалено устав такої організації, яка отримала назву «Товариство допомоги гірничим робітникам Півдня Росії». Цей устав 15 червня 1884 р. у свою чергу ухвалив уряд [18, с. 213].

Згідно з уставом роботою Товариства керувала спеціальна Рада, що складалася спочатку з трьох, а пізніше з п'яти чоловік [9, с. 423]. Членів її щорічно обирав безпосередньо з'їзд. Рада визначала сама, у яких випадках їй надавати допомогу, а в яких ні; також Рада встановлювала суми грошових виплат. Що стосується коштів установи, то вони створювали страховий капітал у такому розмірі, щоб сума щорічних відсотків на нього дорівнювала сумі річних видатків на допомогу робітникам [2, с. 161—164]. Початковий капітал Товариству був виділений на наступних з'їздах. У подальшому на XIII з'їзді було встановлено внесок — 3 коп. з вагону вугілля у касу товариства. [6, с. 219—221], пізніше його підвищили до 5 коп. [10, с. 98]. Окрім того, час від часу на з'їздах приймалися рішення про перерахування значних сум від 3 до 10 тис. крб. у фонд того ж Товариства [5, с. 72; 6, с. 221; 9, XXII].

Безпосередньо організація розпочала свою діяльність з 1884 р. Підсумки першого року діяльності були більш

ніж скромними. За рік у Донбасі скоїлося 19 нещасних випадків. Однак від робітників надійшло всього лише 2 прохання про допомогу, на підставі яких і було виділено кошти в сумі 157 крб. (при загальному капіталі на той час 24 тис. крб.) [4, XXXVIII]. Для покращання ефективності роботи Товариства промисловці вирішили «у популярній формі розповсюдити ті положення з уставу, що стосувалися робітників» [4, XXXVIII]. Окрім того, на з'їздах час від часу висувалися пропозиції щодо залучення самих робітників до діяльності Товариства [4, XXXVIII]. Така ідея отримала досить несподіваний розвиток. На XIII з'їзді було прийнято проект нормального уставу допоміжних кас для гірничих робітників Донбасу, що мали виникнути замість Товариства. Проект базувався на таких засадах: 1) каси створюються в обов'язковому порядку на всіх без винятку шахтах Донбасу; 2) працівники роблять внески у розмірі 1 % від заробітної плати; 3) власник сплачує 1/3 їх внесків; 4) допомога надається також і при хворобі; 5) керує касою контора шахти, але будь-яке рішення приймається лише за згоди депутатів від робітників [6, с. 366—368].

Ці положення багато у чому нагадували положення, на яких базувалися лікарняні каси, введені страховими законами у країні лише у 1912 році. Фактично при здійсненні наміру гірничопромисловців, каси страхування були б першими, нехай у нерозвиненій формі легальними організаціями робітників Донбасу. Певно самим шахтовласникам невдовзі стало здаватися, що проект занадто радикальний і вже через рік вони вирішили відмовитися від його здійснення [7, с. 385].

З новою силою суперечки стосовно реорганізації Товариства, щоправда тепер вже не такої кардинальної, розгорілися на з'їздах гірничопромисловців Півдня з кінця 90-х рр. XIX ст. Планувалося створити нову установу, яка взяла б на себе повну громадянську відповідальність за всі нещасні випадки на вугільних підприємствах Донбасу [11, с. 15]. Особливого наголосу набуло положення про обов'язкову участь у такій організації всіх вуглепромисловців Донбасу. Справа дійшла до того, що це питання окремо обговорювалося на екстремому з'їзді і врешті-решт його винесли на голосування. Більшістю голосів було прийнято рішення про обов'язкову участь вуглепромисловців Донбасу [12, с. 26—27].

Але цьому проекту не судилося бути втіленому в життя. На заводі став закон від 3 червня 1903 р. про

індивідуальну відповідальність промисловців за нещасні випадки з їх робітниками. У цій ситуації XXVIII з'їзд, скликаний наприкінці 1903 р., визнав за краще відкликати цей проект з урядових установ, наданий туди для затвердження; припинити надання допомоги по нещасних випадках, що скоїлися після 1 січня 1904 р.; допомогу надавати лише у випадках катастроф на шахтах [13, с. 80—81].

Після цього рішення масштаби надання допомоги починають скорочуватися. Однак Товариство не припинило свого існування і діяло до 1917 р. [1, с. 90—94]. Воно продовжувало сплачувати постійні пенсії робітникам, що були призначені до 1904 р. Крім того, з 1905 р. Товариству було доручено матеріально підтримувати працівників, котрі проробили не менш 16 років у шахті та втратили працездатність через каліцтво або професійні захворювання. Пізніше необхідний термін для отримання допомоги зменшили до 10 років [20, с. 31]. За 1905—1909 рр. Товариство розглянуло 1148 прохань шахтарів, що проробили необхідний термін, з яких 725 задовольнило. На ці потреби було виділено за цей період близько 120 тис. крб. [15, с. 9].

У цілому діяльність Товариства за період 1884—1906 рр., тобто тоді, коли воно найбільш ефективно діяло, можна проілюструвати таблицею [11, с. 11; 14, с. 1; 18, с. 184; 21, с. 182].

Роки	Сума коштів у касі, крб.	Кількість усіх нещасних випадків у Донбасі	Кількість наданих прохань про допомогу	Кількість прохань, за якими надана допомога	Загальна сума виплат потерпілим, крб.
1887	32717	99	25	16	1,226
1890	57829	85	40	36	2662
1892	84015	148	21	21	3696
1894	97010	205	40	29	6354
1896	133178	218	48	40	9300
1898	167368	939	80	75	18841
1900	264137	734	122	114	32314
1902	414738	35470 ¹	265	232	42042
1904	614778	31340	708	567	88999
1905	599224	34990	56	24	63493
1906	600863	35940	17	9	53182

¹ Таке зростання кількості потерпілих значною мірою пояснюється більш прискіпливим їх обліком.

З наведеної таблиці видно, як весь час невпинно зростає число травмованих у Донбасі і поруч з цим збільшується кількість робітників, що отримали допомогу від Товариства. При співставленні в абсолютному відношенні цих двох показників з'ясовується, що лише частині потерпілих надавалася допомога. На підставі таких розрахунків дослідники в цілому негативно оцінювали результати діяльності Товариства, підкреслюючи недостатність матеріальної підтримки, яку воно надавало [16, с. 357; 18, с. 214; 20, с. 31; 21, с. 183].

Однак слід зауважити, що Товариство об'єктивно не мало змоги надавати допомогу у всіх випадках травматизму. Далеко не всі власники вугільних шахт брали участь у роботі цієї організації, самі допомагали своїм робітникам у разі потреби [6, с. 72]. Загальні видатки шахтовласників Донбасу для забезпечення травмованих робочих за 1906—1908 рр. склали близько 6 млн крб. [21, с. 181]. До того ж, лише частина травмованих робітників надавала заяву до Товариства. Можливо, туг давалася взнаки необізнаність робітників з діяльністю такої організації, а також намагання продовжити роботу у разі незначної травми, бо заробітна плата була значно більшою, ніж грошова допомога.

Таким чином, можна зробити висновок, що діяльність «Товариства допомоги гірничим робітникам Півдня Росії» займає помітне місце в історії соціального страхування в Україні.

Список літератури: 1. *Справочная книга для горнопромышленников Юга России*. Х., 1915. Ч. 1. 2. *Труды VII съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1883. 3. *Труды VIII съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1884. 4. *Труды X съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1886. Ч. 1. 5. *Труды XI съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1886. Ч. 1. 6. *Труды XIII съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1888. Ч. 1. 7. *Труды XIV съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1890. Ч. 1. 8. *Труды XV съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1891. Ч. 1. 9. *Труды XVI съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1891. Ч. 1. 10. *Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1898. Ч. 1. 11. *Труды XXVI съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1902. Ч. 2. 12. *Труды экстренного (1902 г.) съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1902. Протокол 4-го заседания. 13. *Труды XXVIII съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1904. Ч. 1. 14. *Труды XXXI съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1906. Ч. 2. Отчет общества Пособия. 15. *Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России*. Х., 1909. Ч. 2. Отчет общества Пособия. 16. *Иванов Л. М.* К вопросу о страховании рабочих в России // Исследования по социально-политической истории России. Л., 1971. 17. *Нестеренко О. О.* Развитие промышленности на Украине. К., 1962. Т. 2. 18. *Парасунько О. А.* Положение и борьба рабочего класса Украины

в 60—90 годы XIX в. К., 1963. 19. *Прийменко А. И.* Легальные организации рабочих Юга России в период империализма. К., 1977. 20. *Рубин В. Н.* Рабочий вопрос на съездах горнопромышленников Юга России//Тр. МГПИ им. В. И. Ленина. Вып. 249. М., 1966. 21. *Фомин П. И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Х., 1924. Т. 2.

Т. В. КОЛОМІЄЦЬ, канд. іст. наук

НАРОДНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (до 85-річчя виходу в світ)

У часи існування Харківського товариства поширення в народі грамотності (1909—1920) слава про його різноманітну благодійницьку діяльність лунала по всій Україні, по всій тодішній Російській імперії і навіть у Європі. Члени Товариства, серед яких більшість становили представники передової харківської інтелігенції, головною своєю метою вважали проведення культурно-освітніх заходів серед найбільш вразливих прошарків населення. Розглянемо один з аспектів діяльності Товариства — його видавничу справу. Успіхи у цій галузі були значними: 170 назв книг загальним тиражем 2,5 млн примірників розійшлися по всій країні під грифом «Харківське товариство грамотності». Книжки, видані Товариством, користувалися попитом в Україні, в центральних районах Росії, на Кавказі, в Сибіру, на Далекому Сході. Проте діячі Товариства не зупинилися на досягнутому. Вони запланували, а потім втілили в життя дійсно грандіозну справу: видання 21-томної «Народної енциклопедії наукових і прикладних знань» [4]. 85 років тому вийшли в світ усі томи безпрецедентного у світовій енциклопедично-видавничій практиці унікального видання. Це видання, незважаючи на свій солідний вік, залишається актуальним й дотепер, бо воно відображає стан і рівень розвитку різних галузей наукових знань на початок XX ст., що може бути використано спеціалістами в їх дослідницькій роботі, а також при написанні історичних розвідок з розвитку природничих, математичних, філологічних, педагогічних, юридичних, суспільно-політичних та інших наук.

Вперше про це видання заговорили в грудні 1906 р. на засіданні шкільного педагогічного комітету Харківського Товариства грамотності, коли професор Харківського університету та медичного інституту В. Я. Дани-

левський вніс проект видання народної енциклопедії на обговорення членами цього комітету. В 1908 р. професор В. Я. Данилевський виступив з доповіддю «Народна енциклопедія наукових і прикладних знань» Харківського товариства грамотності» на Всеросійському з'їзді діячів товариства народних університетів у Санкт-Петербурзі, в якій, зокрема, зазначив, що подібне видання має «допомогти людям, що займалися самоосвітою, одержати загальну наукову освіту, познайомитися із завданнями і успіхами науки хоча б у загальному» [2, с. 229—311]. І дійсно, освічені вихідці з народу на той час мали потребу в доступній літературі, яка б давала їм елементарні наукові знання, практичні поради з питань сільського господарства, техніки, природознавства, права, економіки. Це видання насамперед адресувалося дорослому читачеві, який уже отримав початкову освіту і мав на меті займатися самоосвітою. Але вже в процесі роботи над «Енциклопедією» редакційна колегія вирішила зробити з неї ще й посібник для різних типів навчальних закладів: щоденних, недільних, професійних, повторювальних класів та вищих народних курсів.

Правління Харківського товариства грамотності підтримало ініціативу професора В. Я. Данилевського і на офіційному рівні доручило шкільному педагогічному комітету на чолі з професором В. М. Арнольдї розпочати підготовку видання «Народної енциклопедії». Для вирішення поточних організаційних питань комітет провів дев'ять засідань, на яких було обрано редакційну комісію у складі 21 університетського професора, що брала на себе і видавничі, і господарсько-розпорядницькі, і наукові обов'язки [6, с. 59], а також вироблено прогресивно-еволюційний напрямок «Енциклопедії», розглянуто і затверджено основні теми, плани-проспекти окремих статей [1, ф. 200, оп. 1, спр. 396, арк. 25]. Слід зазначити, що з 1907 до 1909 рр. редакційна комісія «Народної енциклопедії» входила до складу шкільного педагогічного комітету і тільки наприкінці 1909 р. була реорганізована в самостійну комісію з власною програмою подальшої діяльності, затвердженою загальними зборами Харківського товариства грамотності.

Для написання статей, а також для їх редагування було запрошено близько 150 співробітників, частково навіть іногородніх. Зрозуміло, що за браком власних коштів Товариство не могло самотужки довести цю справу до кінця, а тому було ухвалено рішення доручити про-

цес видання «Народної енциклопедії» професійному московському книговидавцеві І. Д. Ситіну [7, с. 493—504]. У вересні 1907 р. редакційна комісія уклала договір з товариством І. Д. Ситіна у Москві, яке брало на себе всі витрати по виплаті гонорарів авторам і по друкуванню «Енциклопедії». За це редакційна комісія продала Ситіну право на перші три видання «Народної енциклопедії наукових і прикладних знань». У договорі також вказувалося, що плата редакційній комісії за друкований аркуш тексту становитиме 100 крб., з яких 70 крб. має йти на оплату праці авторів статей, 20 крб. — за редагування, а 10 крб. — на користь самої комісії для покриття її витрат [1, ф. 200, оп. 1, спр. 396, арк. 25].

План «Енциклопедії», вперше представлений В. Я. Данилевським у 1907 р., в подальшому декілька разів редагувався і нарешті був прийнятий у такому вигляді: I розділ «Фізико-математичний» висвітлював основні питання математики, механіки, астрономії, фізики, хімії, біології; II розділ «Природознавство» — зоології, ботаніки, мінералогії, геології, палеонтології; III розділ «Технічний» — прикладної механіки, механічної технології, електротехніки, будівельного та інженерного мистецтва, гірничої справи; IV розділ «Сільське господарство» — землеробства, лісництва, земської агрономії, тваринництва, ветеринарії; V розділ «Медицина» — анатомії і фізіології людини, внутрішніх та інших хвороб, бактеріології, інфекційних хвороб, хірургії, надання першої медичної допомоги, гігієни, судової медицини, алкоголізму; VI розділ «Антрополого-географічний» — фізичної географії, метеорології, країнознавства, історичної географії, географії Росії, антропології, етнографії; VII розділ «Мовознавство» — мовознавства західноєвропейської мовної сім'ї, слов'янського мовознавства, історії російської мови; VIII розділ «Історичний» — історії російської літератури, історії зарубіжної літератури, історії Росії, історії російського права, загальної історії, історії культури, археології, історії мистецтв; IX розділ «Філософський» — філософії, логіки, психології, етики, педагогіки; X розділ «Народна освіта і виховання в Росії» — історії освіти, народної освіти (початкової, середньої, вищої, професійної), позашкільної освіти, загальної освіти; XI розділ «Суспільно-юридичні науки» — загального правознавства, громадянського і торговельного права та судочинства, кримінального права, соціології, державного ладу, Державної Думи, Церкви та держави,

адміністративного права (суспільного благоустрою), міжнародного права; до XII розділу увійшли огляди із загальних проблем введення в економіку, політичної економії, сільськогосподарської економіки, статистики, народонаселення Росії, земської статистики, фінансового права, а також додатки у вигляді статистичних довідкових таблиць та рахівництва; XIII і XIV розділи об'єднувалися під назвою «Прикладна економіка» і включали довідкові статті з основних питань гірничо-заводської промисловості, сільськогосподарської політики, фабрично-заводської промисловості, торгівлі, кустарної промисловості, ощадних кас, дрібного кредиту, кооперації, споживчих товариств, шляхів сполучення, переселення, колонізації в Росії та в інших країнах.

Для написання статей до кожного з розділів було створено спеціальні комісії у складі науковців — фахівців з тієї чи іншої галузі знань. Статті редагувалися, а потім окремі статті в рукописах читали в народних аудиторіях. Якщо виклад наукових проблем задовольняв аудиторію, статті узгоджувались з іншими матеріалами «Народної енциклопедії». Щоб досягти рівномірного наповнення окремих розділів, було ухвалено рішення про обмеження кількості статей у розділі до 15, а обсягу друкованих сторінок кожної статті до 8. При цьому можливу епізодичність у висвітленні окремих проблем передбачалося компенсувати за рахунок бібліографічних покажчиків з короткими анотаціями до найбільш важливих наукових праць, малюнками, картами, статистичними таблицями.

Обкладинку до всіх томів «Енциклопедії» оформляв московський художник Пічугін, а обкладинку для томів, підготовлених до друку у 1909 р. — ювілейному для Харківського товариства грамотності — художник Тракаль — член цього Товариства, викладач художньо-ремісничої школи ім. Бородаєвського [3, с. 201].

За планом передбачалося перші томи видати у 1909 р., але через несвоєчасну подачу статей авторами та затримку редакційних робіт, перша книга «Народної енциклопедії наукових і прикладних знань» — це був її другий півтом — вийшла тільки в січні 1910 р. Проте вже в червні 1912 р. було закінчено видання всіх томів «Енциклопедії» загальним обсягом 450 друк. арк. Таким чином, за два з половиною роки було випущено в світ 21 том: у 1910 р. — 8, у 1911 р. — 7, у 1912 р. — 6 томів [6, с. 202].

Ще не завершили перше видання «Народної енциклопедії», а редакційна комісія розпочала обговорення плану видання її скороченого варіанту. На практиці з'ясувалося, що перше видання не виконало сповна свого основного призначення — слугувати щонайбільшій кількості читачів з народу — через надто високу ціну. А тому комісія вирішила виправити становище, підготувавши до друку інше видання, яке б дійсно відповідало своїй назві — «Народна енциклопедія». Для переговорів з І. Д. Ситіним до Москви було відряджено члена Харківського товариства грамотності С. М. Ігумнова. І. Д. Ситін підтримав ідею видання скороченого варіанту «Народної енциклопедії», але порадив не приступати до практичного виконання цього проекту, доки не вийдуть з друку всі томи першого видання. Тому тільки наприкінці 1912 р. редакційна комісія знову повернулася до розгляду питання про скорочене видання «Енциклопедії». Комісія виробила загальні положення з приводу скорочення і переопрацювання статей, намітила приблизні обсяги кожного з 10 розділів замість попередніх 14 [I, ф. 200, оп. 1, спр. 396, арк. 25]. До нового видання пропонувалося включити такі розділи: I — «Фізико-математичний і технічний»; II — «Природознавчий»; III — «Сільськогосподарський»; IV — «Медичний»; V — «Географічний»; VI — «Історія літератури»; VII — «Історичний»; VIII — «Народна освіта»; IX — «Суспільно-юридичний»; X — «Економічний».

Після затвердження плану нового видання і вироблення умов договору редакційна комісія знову відправила до Москви для заключних переговорів з І. Д. Ситіним професора В. Я. Данилевського. Переговори пройшли успішно. За укладеною угодою обсяг нового видання не повинен був перевищувати 125 друкованих аркушів. Всі рукописи мали надійти до видавництва протягом 1914 р., а все видання планувалося завершити в 1915 р. Єдине, з чим не погодився І. Д. Ситін — це назва нового видання — «Скорочена народна енциклопедія». Редакційна комісія врахувала зауваження, і це видання одержало назву «Коло знань (посібник для початкової наукової освіти)». Нове видання планувалося доповнити алфавітним покажчиком [I, ф. 200, оп. 1, спр. 432, арк. 20]. Вже наприкінці 1913 р. до редакційної комісії почали надходити перші статті від авторів до «Коло знань». Але політичні події початку XX ст. (Перша сві-

Това війна, а потім і революція 1917 р.) стали на заваді виконанню цього проекту.

Таким чином, «Народна енциклопедія наукових і прикладних знань» Харківського товариства грамотності, що являла собою колективну працю значної кількості спеціалістів і охоплювала повний цикл наукових і прикладних знань, була першою і єдиною спробою донести в доступній формі наукові відомості до народного загалу. І в цій досить складній справі Харківське товариство грамотності було першовідкривачем. Здійсненням цього проекту Товариство цілком і повністю зобов'язане професору В. Я. Данилевському, який повів за собою колектив однодумців до накресленої мети.

У цій статті представлено тільки один з багатьох пластів діяльності Харківського товариства грамотності, але й він свідчить про видатні досягнення цієї самодіяльної організації на культурно-просвітницькій ниві. Харківське товариство грамотності по праву заслуговує на відзначення його ювілеїв у всеукраїнському масштабі та на увічнення в пам'яті нащадків своєї корисної славної діяльності.

Список літератури: 1. ДАХО. 2. Данилевський В. Я. «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний» Харьковского общества грамотности//Тр. I Всерос. съезда деятелей общества народ. ун-тов. Спб., 1908. 3. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869—1909)//Сост. А. А. Дидрихсон. М., 1911. 4. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний: В 21 т. М., 1910—1912. 5. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1907 год. Х., 1909. 6. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1912 год. Х., 1915. 7. Хавкина Л. Б. Харьковские коллективные труды в издании товарищества И. Д. Сытина//Полвека для книги (1866—1916). М., 1916.

Т. М. КРАВЧЕНКО

НАРОДНИЙ УЧИТЕЛЬ НА ХАРКІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Неписьменність основної маси населення Російської імперії — селянства — становила одну з головних перешкод на шляху модернізації велетенської країни. Відтак реформування освітньої системи в Російській державі набувало першорядного значення. Головною ланкою в цьому процесі ставала початкова, народна школа. Успіх загальноосвітньої реформи залежав від вчителя,

його професійної придатності, умов для роботи, мотивації тощо. Не випадково історики освіти в Росії приділяли палежну увагу характеристиці кількісного та якісного складу педагогічних кадрів початкової школи в загальних та спеціальних дослідженнях [1]: Зазначена проблематика знайшла часткове висвітлення і в працях з історії освіти в Україні. [2]. Проте в науковій літературі й досі немає узагальнюючих праць, в яких було б здійснено аналіз соціального та статево-вікового складу викладацького корпусу початкової школи України, його матеріального та освітнього рівня, становища в суспільстві, рівня організованості у другій половині XIX — на початку XX ст.

Автор цієї статті зробив спробу висвітлити зазначені вище питання на матеріалі Харківської губернії — регіону, що відрізнявся від інших українських губерній динамікою соціально-економічного та культурного розвитку, стрімким культурним піднесенням, широкою участю громадськості у вирішенні актуальних для суспільства проблем. Основними матеріалами для написання роботи стали документи державного архіву Харківської області, зокрема фонди адміністративних установ, статистичні відомості, місцева періодика. Комплекс архівних та опублікованих джерел дає можливість з належною повнотою дослідити основні питання обраної для дослідження теми.

Протягом другої половини XIX — початку XX ст. загальна кількість вчителів, викладачів навчальних закладів різних типів на Харківщині невпинно зростала паралельно із збільшенням контингенту учнівської молоді. За результатами Всеросійського перепису 1897 р. навчальною та виховною роботою на території Харківської губернії займалися 3876 осіб [3, с. 180—181]. Лише третина з них працювала на селі, абсолютна ж більшість зосереджувалася у містах, у тому числі в Харкові, де постійно мешкала майже половина усіх викладачів та вихователів губернії [4, с. 180—181].

Серед губерній європейської частини Російської імперії Харківщина виділялася порівняно високим рівнем представництва жінок у загальному складі освітян. У початковій школі жінки склали близько 34 % [5, с. 153]. Але в різних за типами та відомчою належністю навчальних закладах цей показник помітно змінювався. Особливо високим був відсоток жінок-вчителів у початкових земських школах — близько 59,9 %, що перевищу-

вало середні статистичні показники по Росії та українських губерніях [6, с. 156—157]. Натомість у навчальних закладах відомства Святішого Синоду жінки становили не більше 14 % від загальної кількості викладачів. Тенденція до зростання кількості жінок-вчителів у початковій школі Харківщини залишалася стабільною протягом другої половини XIX — початку XX ст. і пояснювалася в першу чергу широким розвитком мережі жіночих навчальних закладів, які готували педагогічні кадри для народної школи. За кількістю середніх навчальних закладів для жінок Харківщина посідала перше місце серед українських губерній [22].

Характерною особливістю розвитку початкової освіти на Харківщині було широке залучення молоді до освітньої діяльності. Середній вік вчителів, що працювали в цій системі, становив близько 30 років. При цьому більшість, а саме: 59,1 % корпусу викладачів складала найбільш працездатна у професійному відношенні середньовікова група від 25 до 50 років, у той час, як молодь віком від 16 до 25 років займала приблизно одну третину вчительських місць у початковій школі Харківської губернії [7, с. 165]. Варто зазначити, що в найбільш масових народних школах — земських та церковно-парафіяльних — більшість працюючої молоді склали жінки, серед яких лише 13,9 % були одружені [8, с. 166, 170—172]. Жінки, як правило, залучалися до освітньої роботи молодими і залишалися в школі до одруження.

Аналіз соціального складу вчительських кадрів початкових шкіл Харківщини свідчить, що майже половина з них походила з духовенства, 15,6 % — з селян, решта припадала на вихідців з міщан та дворянства [9, с. 48]. Цікаво, що більшість вчителів-жінок походила з духовенства та дворян, тоді як чоловіків — з селян та міщан. Загалом, кожна четверта вчителька була дворянського походження, а кожен п'ятий вчитель належав до селян [10, с. 174].

Значна кількість вихідців з нижчих верств суспільства серед вчителів народної школи пояснювалася перш за все тим, що уряд намагався підняти соціальний статус вчителя на селі шляхом надання йому деяких пільг та можливостей «вийти в люди». Так, в 1863 р. вчителі народних училищ та випускники повітових училищ звільнялися від тілесних покарань [11, с. 30]. З 1870 р. народні вчителі були звільнені від рекрутської та натуральної повинностей [12, с. 33]. За 12 років педагогічної служби

народний вчитель одержував права чиновника 14 класу за «Табелем про ранги», 25-річний робочий стаж надавав йому право на пенсію. Існували й інші форми винагородди праці вчителя початкової школи, зокрема нагородження орденами, що, у свою чергу, було пов'язано з просуванням по соціальній драбині. З 1885 р. діти народних вчителів були звільнені від оплати за навчання в прогімназіях та гімназіях, тобто дістали право на безплатну середню освіту [13, с. 842].

Соціальна емансипація народного вчителя далеко не завжди супроводжувалася покращанням його матеріального стану. Умови життя вчителів початкових шкіл залишалися складними: низька заробітна платня, незадовільні житлово-побутові умови, перевантаженість класів.

Середня заробітна платня вчителів початкових шкіл на Харківщині наприкінці ХІХ ст. складала 273 крб. на рік. За цим показником Харківщина посідала 12 місце серед земських губерній Російської імперії, випереджаючи українські Чернігівську та Полтавську губернії, але поступаючись Херсонській та Таврійській, де заробітна платня народного вчителя складала відповідно 345 і 408 крб. на рік [14, с. 222].

Розміри заробітної платні вчителя визначалися типом навчального закладу та його відомчою належністю, залежали від освітнього цензу, стажу роботи вчителя, посади, яку він обіймав; не менший вплив на рівень заробітків мали джерела фінансування школи. Відповідно до цього існували суттєві розбіжності в рівні заробітної платні вчителів у кожному конкретному навчальному закладі, повіті та місті губернії.

Однією з найнижчих була заробітна плата в початкових школах духовного відомства. У церковно-парафіяльних школах вчителі-чоловіки одержували в середньому 111,6 крб. на рік, а жінки — 135 крб. на рік [15, с. 220, 233], земських школах відповідно 280 і 240 крб. на рік, у той час, як вчителі міських училищ одержували від 400 до 800 крб. на рік [16].

Згідно із звітом Харківської губернської земської управи в 1902 р. серед вчителів початкових шкіл міністерства народної освіти 200—300 крб. на рік отримували 84 %, 150—200 крб. — 6 %, менше 150 крб. — 2,2 %, решта працювали безплатно в недільних школах [17, с. 18]. Інспектор народних училищ Ізюмського повіту вважав, що така оплата «не може вважатися задовіль-

ною, її не можна навіть вважати достатньою» [18, ф. 266, оп. 1, спр. 781, арк. 6].

Виплата заробітної платні вчителям була нерегулярною. Питання про її затримку не сходило з порядку денного засідань училищних рад різних рівнів та привертало увагу громадськості [19].

Збільшення грошових надходжень для винагороди праці вчителів від земств, міської думи, сільських громад, приватних осіб дозволяло, щоправда, в багатьох випадках покращити фінансове становище освітян. Але, коли реальні джерела для збільшення заробітної платні вчителям вичерпувалися, увагу керівників народної освіти щоразу привертала ідея наділення викладачів земельними ділянками. При цьому ставилася мета закріпити вчителя на постійному місці служби, зменшити плінність кадрів у школі.

Так, у 1888 р. Ізюмська училищна рада запропонувала вчителям одержати по 4—5 подушних наділів землі замість заробітної платні, що затримувалася на кілька місяців [20, ф. 266, оп. 1, спр. 781, арк. 6]. Обурені викладачі відмовилися від такої пропозиції, що не завадило освіченому начальству повернутися до своєї ідеї через кілька років. Таким же шляхом пішло і керівництво народною освітою в Охтирському та Лебединському повітах, висловивши пропозицію наділити учителів земельними ділянками під городи.

Іншою формою матеріального заохочення вчителів початкових шкіл було надання їм одноразової грошової допомоги, розміри якої дорівнювали місячній або навіть річній заробітній платні [21, ф. 266, оп. 1, спр. 796, арк. 33; спр. 793, арк. 31].

Постійні фінансові проблеми викладачів початкової школи ускладнювалися їхніми незадовільними житлово-побутовими умовами. У звітах учбової комісії Харківської міської думи та відділу народної освіти губернського земства постійно вказувалося на неповну забезпеченість викладачів квартирами, малі розміри останніх, відсутність зручностей тощо [22].

Санітарно-гігієнічні норми далеко не завжди витримувалися і при будівництві шкільних приміщень. Пануючі в них вогкість, холод, відсутність належної вентиляції та освітлення вважалися буденними явищами. Ситуація з умовами роботи народного вчителя ускладнювалася ще більше через постійне зростання кількості учнів. Протягом 1867—1900 рр. число початкових шкіл в Хар-

ківській губернії збільшилося приблизно в 4,5 рази, кількість викладачів у них — в 6,2 рази, а учнів в 7,6 рази [23].

Інтенсивне збільшення кількості учнів, що випереджало темпи зростання числа шкіл та викладачів у них приводило до переповнення класів у початкових школах і перевантаження вчителів. Протягом 1867—1900 рр. навантаженість учителів початкових шкіл усіх відомств зросла з 22 до 27 учнів на одного викладача. Але, якщо для закладів міністерства народної освіти відповідні показники зросли від 22 до 36 учнів на одного викладача, то в школах духовного відомства, навпаки, зменшилися з 32 до 21 [24]. В окремих початкових школах Харківщини середня навантаженість вчителя ще далі відходила від середньоєстатистичних показників. Так, в Ізюмському повіті у Нікольському училищі один вчитель працював з 50 учнями, у Рубцовському училищі — з 105, а в Шандриголівському учитель та його помічник навчали одразу 220 учнів. Щоправда, в кожному з названих вище училищ під час уроків панували порядок і затишок, а діти демонстрували хороші знання [25, ф. 266, оп. 1, спр. 821, арк. 1—29].

Надзвичайно гострою проблемою, що ускладнювала розвиток початкової освіти на Харківщині, як і в цілому в державі, залишалася плінність кадрів. Інспектори народних училищ з року в рік у своїх звітах застерігали, що «часта зміна вчителів надзвичайно шкідливо відбивається на стані навчальної частини» [26, ф. 266, оп. 1, спр. 793, арк. 6]. Чимало з таких документів наповнені наріканнями на незадовільний матеріальний стан вчительських кадрів, їхню залежність від сваволі місцевої влади, незадовільний професійний рівень деяких викладачів.

Разом з тим не можна не помітити, що внаслідок зусиль уряду та громадськості становище народного вчителя на Харківщині уже на початку ХХ ст. набагато покращилося у порівнянні з початком епохи демократичних реформ у Російській імперії. Не зважаючи на всілякі труднощі, майже всі початкові школи губернії мали повний штат викладачів, які виконували свої обов'язки на належному професійному рівні. Серед вчителів народних шкіл постійно зростала частка найбільш працездатної вікової групи від 25 до 50 років, що свідчило про певне зниження плінності кадрів народної освіти. Водночас помітно зріс освітній ценз народних вчителів.

Дві третини з них закінчили вчительські семінарії, а три чверті жінок-вчителів мали освіту на рівні гімназії, прогімназії чи єпархіального училища. Учителю на селі здобував постійний авторитет серед місцевих жителів, які, за свідченням інспекторів народних училищ, звикли ставитися до працівників школи з належною повагою та повним довір'ям [27, ф. 266, оп. 1, спр. 781, арк. 5]. Це й був, зрештою, головний критерій успішного запровадження реформи освіти в Російській державі другої половини XIX — початку XX ст., що знайшло досить таки повне відображення на Харківщині.

Список літератури: 1. *Фармаковський В.* Начальная школа министерства народного просвещения, СПб., 1900; *Фальборк Г. А.* Всеобщее образование в России. М., 1908; *Народная энциклопедия научных и прикладных знаний.* Т. X. Народное образование в России. М., 1910; *Чехов Н. В.* Народное образование в России с 60-х годов XIX века. М., 1912; *Константинов Н. А., Струминский В. Я.* Очерки по истории начального образования в России. М., 1953; *Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX — начало XX в.* М., 1991. 2. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. Львів, 1937; *Заволока М. К.* Загальноосвітня школа України в кінці XIX — на початку XX ст. К., 1971; *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): Нариси.* К., 1991. 3. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.* Т. XLVI. Харьковская губерния. М., 1907. 4. *Там же.* 5. *Начальное народное образование в Харьковской губернии.* Х., 1899. 6. *Там же.* 7. *Там же.* 8. *Там же.* С. 166, 170—172. 9. *Борисенко В. И.* Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60—90-х годов. XIX ст. К., 1980. 10. *Начальное народное образование в Харьковской губернии.* Х., 1899. 11. *Народная энциклопедия научных и прикладных знаний...* 12. *Там же.* С. 33. 13. *Настольная книга по народному образованию/Сост. Фальборк Г., Чарнолуский В.: В 3-х томах.* Спб., 1901. Т. 2. 14. *Начальное народное образование в Харьковской губернии.* Х., 1890. 15. *Там же.* С. 220, 233. 16. *Доклад Харьковской городской думе комиссии по организации начального образования.* Х., 1878. С. 3, 6; *Отчет о деятельности Харьковского городского управления по начальному народному образованию за 1903 год.* Х., 1904. С. 14. 17. *Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год.* Х., 1904. 18. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* 19. *ДАХО.* Ф. 266. Оп. 1. Спр. 800. Арк. 29; *Харьковские губернские ведомости, 1881.* 16 янв. 20. *ДАХО.* 21. *ДАХО.* 22. *Доклад Харьковской городской думе комиссии по организации начального образования.* Х., 1878. С. 2, 6, 15; *Начальное народное образование в Харьковской губернии.* Х., 1899. С. 213; *ДАХО,* ф. 266, оп. 1, спр. 793, арк. 6. 23. *Харьковский календарь на 1869 год.* Х., 1868. С. 5—6; *Харьковский календарь на 1902 год.* Х., 1902. С. 94—95. 24. *Харьковский календарь на 1869 год.* Х., 1868. С. 5—6; *Харьковский календарь на 1888 год.* Х., 1887. С. 312—313; *Харьковский календарь на 1897 год.* Х., 1896. С. 225—226; *Харьковский календарь на 1902 год.* Х., 1901. С. 94—95. 25. *ДАХО.* 26. *ДАХО.* 27. *ДАХО.*

УКРАЇНСЬКІ МІСТА ПОЧАТКУ ХХ ст. в ІСТОРИОГРАФІЇ
1960—1980-х років

Протягом 1967—1974 рр. в Україні побачило світ фундаментальне видання «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 томах. Нічого подібного радянська історична наука ще не знала. Проект був оригінальним і вражаючим: Поява і реалізація його саме в Україні була цілком закономірною. Адже в нашій країні розвиток міст в європейському розумінні набув своїх характеристичних рис і завершеності з поширенням міського самоврядування, починаючи з XIV ст. на всій історичній території від Закарпаття до Слобідської України.

Мета статті — показати, як в 1960—1980-х роках в радянській історіографії висвітлювалась історія міст Лівобережної України в один з найвідповідальніших періодів їх існування — 1906—1916 рр. Головним об'єктом дослідження є нариси, вміщені в «Історії міст і сіл Української РСР» [12—21]. Вважаємо, саме в цьому виданні узагальнено здобутки науки того часу в галузі конкретно-історичних досліджень процесу урбанізації на території України. Інші праці, присвячені історії Українських міст, що виходили друком в 60—80-ті роки, було створено в безпосередньому зв'язку з «Історією міст і сіл» і авторськими колективами, задіяними при підготовці саме цього багатотомника [4; 31; 32, 1976, № 8; 1984, № 2].

На території чотирьох губерній Лівобережної України — Катеринославської, Полтавської, Харківської, Чернігівської — знаходилися 55 населених пунктів, що мали в Російській імперії статус міст і які сьогодні належать до десяти областей України: Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Луганської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської, Чернігівської.

Для історіографічної роботи важливим є те, що ми маємо по два видання нарисів з історії міст і сіл Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Сумської, Харківської і Чернігівської областей [5—11]. Друге видання, здійснене в 1976 — 1983 рр. російською мовою, доопрацьовано з урахуванням набутого при підготовці першого видання досвіду.

Вибір територіальних рамок обумовлений тим, що на Лівобережжі концентрувалися міста Наддніпрянської України, які належали до різних типів (адміністративні,

промислові, торговельні, культурні, сільськогосподарські центри). Вони розподілялися за чисельністю населення на великі, середні і малі і становили певну регіональну цілісність, систему.

Щодо хронології, то саме в 1906—1916 рр. відбувалося прискорене зростання чисельності населення українських міст, економіки, докорінно змінилася політична ситуація. Не буде перебільшенням сказати, що саме в цей період закладалися безпосередні підвалини національно-демократичної революції, полем боротьби якої стало не тільки українське село, а й місто.

Підвести підсумки роботи попередньої генерації істориків конче потрібно для розгортання подальших наукових студій. Оцінювати здобутки історіографії 60—80 рр. вважаємо за потрібне перш за все виходячи з тих конкретно-історичних умов, в яких розгорталися наукові дослідження. Тому треба ставити запитання таким чином: Як, якою мірою реалізовані поставлені перед авторським колективом завдання? Як вписалась їх робота в загальну історіографічну ситуацію тієї доби? Що нового зробили дослідники 60—80 рр. порівняно з попередниками?

Підводячи підсумок роботі над першим виданням «Історії міст і сіл» у великій редакційній статті «До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», «Український історичний журнал» зазначав, що багатотомник створювався за ініціативою громадськості України і на громадських засадах. У підготовці дослідження брали участь 100 тисяч чоловік, а тому числі 10 тисяч авторів нарисів. У статті розкриваються етапи роботи, характерні риси кожного з них, наводяться узагальнюючі кількісні дані щодо видання. Проте періоду 1906—1916 рр. як в цій статті, так і в інших численних публікаціях, рецензіях, майже не приділяється увага [32, 1974, № 12, с. 3—12].

Ініціатива і організаційно-підготовчий етап роботи над історією міст і сіл в літературі традиційно відноситься до початку шістдесятих років [32, 1974, № 12, с. 5; 1975, № 12, с. 140]. Проте наявні історіографічні джерела дозволяють віднести його до 1957—1958 рр. У 1958 р. С. Т. Білецький в листі до редакції «Українського історичного журналу» «Створити історію міст і сіл Радянської України» писав, що в 1957 р. львівська молодіжна газета виступила з ідеєю вивчення «малої історії» — міст і сіл України. С. Т. Білецький вказує на

доцільність ґрунтового вивчення міст, особливо малих, необхідність підготувати посібник з цієї проблеми для шкіл [32, 1958, № 5, с. 240]. Отже, на початку 1962 р. ЦК КПУ, ухвалюючи постанову про розгортання роботи над багатотомною «Історією», намагався взяти ініціативу під партійну опіку, поставив завдання створити історію до 50-ї річниці Жовтневої революції.

Партійна постанова вимагала підготувати саме історію міст і сіл, що надавало можливість широко співставити економічні, політичні, культурні процеси в міській і сільській Україні. Але це водночас загрожувало розпо-рошенню уваги при висвітленні урбанізації в загальних проблемах історії. До того ж зазначалося, що «справжня історія міст і сіл почалася після перемоги Великого Жовтня». Отже, вимагалось головну увагу приділити саме періоду після 1917 р. Це, звісно, ускладнювало роботу над «Історією». Так, підготовлені нариси по Чернігівській області піддавалися критиці через те, що вони «широко висвітлюють дореволюційний період, але радянський період, особливо останнє десятиріччя, — занадто стисло і поверхово» [32, 1963, № 6, с. 86]. Проте робота просувалася вперед. В Україні було здійснено масштабні організаційні заходи для забезпечення науковості, ґрунтовності видання. Як зазначав головний редактор Головної редакційної колегії по написанню «Історії міст і сіл» П. Т. Тронько, це видання не повинно бути краєзнавчим путівником чи довідником, воно повинно стати оригінальним історичним науковим виданням [32, 1963, № 2, с. 25].

Проект не було реалізовано у визначений термін. Поряд з цілком природними складнощами наукового характеру цьому завадило, на нашу думку, настання нових часів, які влучно оцінено як «сповзання у трясовину». Головною вимогою стали уніфікація, стандартизація, підведення під один спільний ідеологічний знаменник показу всіх процесів життя суспільства. Історія все більше звужувалася до висвітлення діяльності однієї політичної сили — більшовицької партії, життя одного класу — фабрично-заводського пролетаріату.

Джерельна база частини нарисів, присвячених подіям десятиріччя, що передувало національно-демократичній революції, складалась з документів архівів (обласних та державних історичних України і Російської Федерації в Києві і Санкт-Петербурзі), публікацій (статистичного характеру, звітів губернаторів, земств тощо)

1906—1916 рр. Широко використовувалися різноманітні збірники історичних документів, видані в 1920—1960-х роках, значно менше — періодична преса, мемуари. Взагалі не використовувались єдиний загальноросійський журнал «Городское дело», перші місцеві часописи «Известия Харьковской городской думы», «Известия Екатеринославского городского общественного управления», які почали видаватися в зазначений період.

Обсяг інформації, що вперше вводилася в науковий обіг, суттєво зростала при висвітленні історії повітових центрів порівняно з губернськими та сучасними обласними. За нашими підрахунками, здійсненими на основі наукового апарату відповідних томів, кількість посилок на архівні справи становила 41 % по Полтаві, 20 по Харкову, 22 по Луганську, 6 % по Дніпропетровську від загальної кількості посилок при висвітленні подій 1906—1916 рр. У той же час по десяти містах Полтавської губернії — 48 %, дев'яти Харківської — 32, по Новомосковському — 40, Павлограду — 25, Краснограду — 37 % [5, с. 77—80; 6, с. 70—76, 471—472, 533—534; 7, с. 85—91, 468—469, 636; 10, с. 88—93, 199, 234, 282—283, 354—355, 380, 394—395, 433—434, 454, 482, 630—631]. Подібне співвідношення вимальовується і щодо використання документальних публікацій початку ХХ ст.

При висвітленні історії Харкова, Дніпропетровська, Полтави значну роль відігравали збірки і публікації документів радянської доби — 20, 33, 17 % відповідно. Для міст Харківської області цей показник становив лише 7 %, Полтавської — 13 %.

Крім того, відносно велике місце при висвітленні історії губернських центрів, значних індустріальних міст належало науковим публікаціям минулих літ (39 % посилок по Дніпропетровську, 50 по Луганську, 20 по Харкову).

Отже, дослідницька робота, що розгорнулася при підготовці і написанні історії Українських міст у 60—70-ті роки сприяла перш за все висвітленню історії тих з них, які називають малими, але в кількісному відношенні становлять найчисельнішу групу.

Висвітлюючи історію українських міст початку ХХ ст., автори нарисів головну увагу приділили подіям 1905 р., 1910—1914 рр. (особливо 1912 р.). Значно менше, побіжно торкаються вони 1906—1909 рр. Практично не висвітлювався період Першої світової війни. Використовувався засіб розчинення періоду 1906—1916 рр. в ці-

лому пореформеному етапі розвитку Російської імперії, починаючи з 1861 р. В цьому аспекті, на наш погляд, автори не мали можливості суттєво відійти від певних усталених традицій [23; 24].

За нашими підрахунками, для 64 % міст Лівобережної України визначено в нарисах їх тип: 18 вважалися такими, що мали сільськогосподарський характер, п'ять — промисловий, по чотири — торговельний, торговельно-промисловий або ремісничий. Частина нарисів (по Лубнах, Хоролу, Глухову, Охтирці) практично не торкається зазначеного періоду.

Докладно простежено еволюцію порівняно з 80—90-ми роками XIX ст. системи освіти, охорони здоров'я. Але деякі важливі риси розвитку міст випали з поля зору. Так, наявність магазинної торгівлі згадується тільки для Костянтинограда, Прилук, Ромен, Чернігова, Ніжина, Харкова, Старобільська, Катеринослава, Олександрівська. Про існування газет у містах йдеться у 12 нарисах, хоча періодична преса існувала ще не менше ніж у 18 пунктах [1; 6, с. 104; 7, с. 373; 10, с. 283, 482; 11, с. 121, 452; 14, с. 79 та ін.].

У других виданнях томів було внесено деякі уточнення порівняно з першими. Так, у нарисі про Дніпропетровськ, Ніжин це торкнулося кількості промислових підприємств, робітників, обсягів промислової продукції в 1910—1914 рр. [6, с. 71; 101; 11, с. 451]. Внесено доповнення про розвиток у Чернігові системи періодичної преси [11, с. 121]. Мали місце й інші поправки [6, с. 535; 9, с. 487 462; 11, с. 83, 117, 263].

У ході роботи над історією було простежено зміни чисельності населення 26 міст за наміченими етапними рубежами: 1897 р.; 1904 р. або 1910 р. (частково); 1913/1914 рр. — здебільшого в нарисах по Дніпропетровській, Полтавській і Чернігівській областях. Значно ретельніше, практично по більшості міст досліджено еволюцію соціальної структури населення (робітників, селянства, ремісників).

Грунтовно розроблялося питання економічного розвитку. Нариси засвідчують, що 1909—1914 рр. стали періодом суттєвого промислового будівництва, появи в багатьох містах нових підприємств важкої і легкої індустрії, розширення вже діючих заводів-велетнів у Катеринославі, Луганську, Харкові. Попри тенденцію, що існувала в літературі 60—80-х рр. зображувати 1906—1909 рр. як роки промислової кризи, економічної

депресії, застою, дані по Запоріжжю, Луганську свідчать про протилежне [5, с. 78; 8, с. 77].

Порівняння процесів, що мали місце в економіці великих промислових центрів з такими, як Полтава, Чернігів, повітові міста, показує, що темпи зростання перших залишилися значно більшими. Отже, розрив у рівні промислового розвитку невпинно збільшувався в роки, що передували революційному 1917 р.

У значно меншому обсязі висвітлювався на сторінках «Історії міст і сіл» розвиток торгівлі. Нічого дивного. В радянській історіографії існували лічені дослідження цієї сфери економіки, переважно на матеріалах Москви та Петербурга, наводилися узагальнюючі відомості по території Європейської Росії. Тому зібрані дослідниками дані про розвиток ярмарків в Олександрівську, Коропі, Чернігові, Новгород-Сіверському, Сумах, окремі факти про мережу стаціонарної магазинної торгівлі мають виключно цінний характер. Вони дозволяють уточнити такий показник, як густота торговельної мережі. Так, на рубежі XIX—XX ст. в Олександрівську, Ромнах, Катеринославі одна торговельна точка обслуговувала відповідно 45, 47, 62 особи, а в 1912 р. в Катеринославі — 130 осіб. Це менше середніх показників: в 1912 р. по Російській імперії він становив 154 особи, а у столицях — 90 [3, с. 82; 6, с. 96, 101; 8, с. 73; 18, с. 488].

Рівень життя міського населення розкривався виключно на прикладі робітничого класу і селянства (для тих міст, що зберігали сільськогосподарський характер). Автори звернули увагу на тривалість робочого дня, оплату праці фабрично-заводських робітників, величину земельних наділів селян та їх еволюцію в 1861—1916 рр., житлові умови.

У більшості міст робочий день тривав 12—14 год. У деяких він коливався в бік збільшення: Чернігів, Козелець — 15—18 год., Ніжин, Лохвиця, Глухів — до 16 год. Менший робочий день існував в Конотопі — 11—12 год. [7, с. 164; 9, с. 269; 10, с. 199, 354—355; 11, с. 115, 496; 21, с. 303, 428]. Суттєвим недоліком є те, що не завжди зазначалося, на який період припадають наведені дані. Здебільшого вони торкаються кінця XIX ст. Конкретизація питання призвела б до визнання поступового скорочення робочого дня у фабрично-заводській промисловості, особливо у великих містах. Згадки про це знаходимо в деяких інших дослідженнях, зокрема

в історії заводів [29, с. 104]. Але вони суттєво порушували накинуту ідеологічну концепцію «Історії міст і сіл».

Подібний підхід використовувався і щодо питання заробітної плати. По деяких містах автори обмежувалися простою констатацією факту систематичного її зниження (Олександрівськ), мізерності (Конотоп). У більшості випадків акцентували увагу на зарплаті чорноробів (Катеринослав, Остер, Пирятин), або окремих категорій робітників: Брянського заводу (Катеринослав), тютюнової промисловості (Козелець, Ромни), цукрово-рафінадної (Суми). Найбільшою вона залишалася у Донбасі (26 крб. 40 коп. на місяць), найменшою — в повітових центрах Полтавської та Чернігівської губерній (Глухів — 3—7 крб. на місяць, Лохвиця — 5 крб.). Не коментуючи наведені факти (крім ситуації в Кременчуці), не пояснюючи характер динаміки зарплати, автори, на наш погляд, увійшли в протиріччя з ленінськими оцінками, які вважалися методологічними і були загальноприйнятими в ті часи. Останній визнавав збільшення заробітної плати робітників в Російській імперії протягом 1901—1911 рр. [26, т. 22, с. 24—25, 26—27; т. 23, с. 21]. У нарисах, таким чином, підтримується концепція постійного зубожіння трудящих на початку ХХ ст., яка мала місце в історичних працях О. Нестеренка, Ф. Е. Лося, і не враховувалася більш виважена точка зору А. Л. Вайнштейна, П. Лаврова та інших дослідників [2, с. 353, 408; 25, с. 59, 28; 27, с. 95—118; 30, с. 284].

Однобічно та упереджено висвітлювалося на сторінках видання суспільно-політичне життя. В рамках існуючої традиції увага концентрувалася на діяльності більшовицьких соціал-демократичних організацій, встановленні їх чисельності, етапів діяльності. Цікавими були спроби з'ясувати форми впливу петербурзьких та московських більшовиків на розгортання соціал-демократичної діяльності в українських містах. Проте повністю зникли з поля зору авторів виборча кампанія до I і II Державних дум, куди обиралися депутати безпосередньо від Харкова, Катеринослава, діяльність інших політичних сил в містах. Зрідка констатується існування чорносотенних організацій (в містах Полтавської губернії).

Про існування міського самоврядування згадується в половині нарисів. Але як? По Олександрівську, Новгород-Сіверську, Чернігову називається кількість міських гласних. Для Сосниці, Новгород-Сіверського вказувалася кількість виборців. Розміри міського бюджету

наведені по Олександрівську (станом на 1913 р.), Миргороду (1895 р.), Чернігову (1912 р.), Охтирці (1898 р.), деяких інших.

Здебільшого автори робили наголос на співвідношенні витрат на охорону здоров'я, освіти, з одного боку, і утримання поліції, самоврядування, з іншого. Цифри добиралися саме так, щоб засвідчити некваліфікованість міських дум та управ, антинародне спрямування витрат бюджету. Так, по Миргороду в 1895 р. на міське управління витрачалося 2,2 тис. крб., а охорону здоров'я — 485 крб., освіту — 1,3 тис. крб. В Коропі в 1915 р. на народну освіту витрачалося 370 крб., а поліцію — 4559 крб.; в Ніжині у 1912 р. — 2583 крб. на боротьбу з епідемічними захворюваннями і 27353 крб. на поліцію; в Білопільлі на поліцію — 10129 крб. і охорону здоров'я — 3439 крб. [9, с. 159; 11, с. 339, 452; 17, с. 634]. З метою затаврування як антинародної діяльності міських дум використовувалися й інші засоби. По Сумах інформація обмежувалася тим, що в 1898 р. на охорону здоров'я витрачався 1 % бюджету, а у 1908 р. міська дума відмовила у субсидіях бібліотеці-читальні; по Павлограду дані наводилися станом на 1828 р. (!). Подібні засоби використовувалися і стосовно показу діяльності інших дум [6, с. 535; 9, с. 100; 17, с. 88; 21, с. 303].

Одержати об'єктивну, співставиму, а головне в динаміці, інформацію про розвиток міського самоврядування практично неможливо. В даному випадку мав місце крок назад навіть порівняно з характером висвітлення роботи Московської міської думи у фундаментальній «Історії Москви», яку, здавалось, в 60—70-ті роки мали брати за взірць [22, с. 677—688]. Причини такого стану тільки частково полягають в обмеженості джерельної бази (особливо це стосується малих міст), головне — накинута авторам з ідеологічних міркувань завдання замовчувати, перекручувати стан справ. Підтверджує нашу думку і те, що практично ніколи в нарисах, коли йдеться про позитивні зрушення в міському житті (забрукування вулиць, поява водопроводів, нових навчальних закладів, лікарень тощо) не згадується, що саме цими справами покликані були і займалися міські думи, що вони в 1906—1916 рр. виступали за скорочення витрат на поліцію і інші непритаманні містам видатки.

Таким чином, у 60—70 рр. вперше за єдиною системою було підготовлено історичні нариси щодо всіх міст

України, відтворено послідовно — від появи до початку 1970-х років — їх економічний, політичний, культурний розвиток. На висвітлення історії українських міст в 1906—1916 рр. вирішальний вплив мали концептуальні ідеологічні настанови того часу. Особливості періоду від першої російської революції до Лютневої революції не було розкрито в повному обсязі, порівнюючи, наприклад, з 1861—1900 рр.

Автори нарисів реалізували висунуті перед ними завдання, узагальнили і вперше ввели у науковий обіг величезний фактичний матеріал щодо багатьох сфер міського життя початку ХХ ст. Тому цілком слушно це видання має фактично статус наукового енциклопедичного довідника. Проте ряд проблем, і перш за все пов'язаних із суспільно-політичним життям міст, розвитком деяких галузей економіки, формуванням таких соціальних верств, як буржуазія, інтелігенція, прикажчики та ін. не було розкрито. Це суттєво обмежило сприйняття міст як складного соціального організму. Великою заслугою видання є ознайомлення людей з terra incognita — історією малих і середніх міст, які залишалися тривалий час поза межами уваги дослідників.

Список літератури: 1. *Библиография* периодических изданий России: 1901—1916. Л., 1958—1960. Т. 1—3. 2. *Вайнштейн А. Л.* Народное богатство и народно-хозяйственное накопление предреволюционной России: Стат. исследование. М., 1960. 3. *Духтыр Г. А.* Внутренняя торговля в дореволюционной России. М., 1960. 4. *Днепропетровську 200: Историко-публицистический очерк.* Днепропетровск, 1976. 5. *История городов и сел Украинской ССР.* Ворошиловградская обл. К., 1976. 6. *История городов и сел Украинской ССР.* Днепропетровская обл. К., 1977. 7. *История городов и сел Украинской ССР.* Донецкая обл. К., 1976. 8. *История городов и сел Украинской ССР.* Запорожская обл. К., 1981. 9. *История городов и сел Украинской ССР.* Сумская обл. К., 1980. 10. *История городов и сел Украинской ССР.* Харьковская обл. К., 1976. 11. *История городов и сел Украинской ССР.* Черниговская обл. К., 1983. 12. *Історія міст і сіл Української РСР.* Дніпропетровська обл. К., 1969. 13. *Історія міст і сіл Української РСР.* Донецька обл. К., 1970. 14. *Історія міст і сіл Української РСР.* Запорізька обл. К., 1970. 15. *Історія міст і сіл Української РСР.* Київська обл. К., 1971. 16. *Історія міст і сіл Української РСР.* Луганська обл. К., 1968. 17. *Історія міст і сіл Української РСР.* Полтавська обл. К., 1967. 18. *Історія міст Української РСР.* Сумська обл. К., 1973. 19. *Історія міст і сіл Української РСР.* Харківська обл. К., 1967. 20. *Історія міст і сіл Української РСР.* Черкаська обл. К., 1972. 21. *Історія міст і сіл Української РСР.* Чернігівська обл. К., 1972. 22. *История* Москвы. М., 1955. Т. 5. 23. *История СССР.* М., 1968. Т. VI. 24. *Історія Української РСР.* К., 1978. Т. 4. 25. *Лавров П.* Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914. К., 1966. 26. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. 27. *Лось Ф. Е.* Робітничий клас України в 1907—1913 роках. К., 1962. 28. *Нестеренко О.* Розвиток капіталістичної промисловості

і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К., 1952. 29. *Очерк истории харьковского моторостроительного завода «Серп и Молот»*. Х., 1966. Ч. 1. 30. Рашин А. Г. *Формирование рабочего класса России: Историко-экономические очерки*. М., 1958. 31. *Теселько М. П., Ефименко М. Г.* Павлоград: историко-краеведческий очерк. Днепропетровск 1983. 32. *Український історичний журнал*.

О. В. РАКОВА

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ В. Б. АНТОНОВИЧА (за аналізом листування)

Наукова діяльність В. Б. Антоновича відбувалася незольовано. Щоб встановити, в чому полягає неординарність Антоновича як історика, яке місце належить йому серед інших діячів другої половини XIX ст., необхідно, так би мовити, вписати його в 'оточення, виявити, з ким він підтримував зв'язки, з якими категоріями вчених, в чому виражалися ці зв'язки, які їх форми і напрямки. Все це неможливо зробити без аналізу його епістолярії та дослідження особистих наукових контактів.

Під час наукової діяльності В. Б. Антонович підтримував зв'язки з багатьма відомими істориками та громадськими діячами. Серед тих, з ким він листувався можна назвати Максимовича [17, ф. 3, спр. 5637—5647; спр. 5632], Костомарова [17, ф. 3, спр. 7421, арк. 1; 7420, арк. 1], Лазаревського [17, ф. 3, спр. 47297а, арк. 1], Гнилосирова [17, ф. 3, спр. 4110, арк. 2; спр. 4106, арк. 1; 4153, арк. 1], Лебединцева [17, ф. 3, спр. 3743—3753; спр. 3739, арк. 1], Флоринського [17, ф. 3, спр. 19447, арк. 2; 19448, арк. 1], Грушевського [18, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 1—105], Іконніова [17, ф. 3, спр. 47461—47467, арк. 13], Драгоманова [1], Вовка [8, с. 148—164], Петрова [17, ф. 3, спр. 7884, арк. 1; спр. 7885, арк. 1; спр. 12761; арк. 2], Пипіна [3, с. 103], Кистяківського [17, ф. 3, спр. 67442, арк. 2], Грінченка [17, ф. 3, спр. 35501, арк. 1; спр. 35502, арк. 1; спр. 35503, арк. 1; спр. 35504, арк. 2] та багатьох інших.

Листи В. Б. Антоновича до відомих осіб містяться у третьому фонді (листування) Інституту рукописів. За нашими підрахунками, їх налічується приблизно 200. Але ж набагато більше листів, адресованих йому іншими особами, містяться в особистих фондах його респондентів у різних архівах. Зібрати їх вседино практично неможливо. Спробуємо проаналізувати листування В. Б. Ан-

тоновича лише з окремими особами, з якими вченого пов'язувала спільна праця або просто особиста симпатія та дружба.

Деякі з листів В. Б. Антоновича було опубліковано після його смерті, а саме: листи до О. Барвінського [10, с. 3—4], Ан. Мйодушевського [16, с. 144—151], В. С. Гнилосирова [11, с. 86—87], Ф. Г. Лебединцева [15, с. 88—93], А. Н. Пипіна [12, с. 109], Б. С. Познанського [13, с. 99—108], Д. І. Багалія [14, с. 267—272], Ф. К. Вовка [8, с. 148—164]. Аналіз взагалі епістолярії В. Б. Антоновича показує, що вчений був надзвичайно скупий на листування. Листи в більшості своїй були малозмістовними і скупими за формою, мабуть до цього його привчила довга конспіративна праця у відповідних умовах. З цього приводу наведемо цікаве висловлювання Полонської-Василенко про цензурні утиски в Україні кінця ХІХ ст.: «...кого прийнято називати з деяким презирством «українофілами», «культурниками», «просвіт'янами», не уявляють собі, що в умовах 1880-х чи 1890-х рр. треба було б мати більше громадянської мужності, щоб російською мовою проводити українські ідеї, люди втрачали посади, а то й опинялись на далекій півночі...» [9, с. 511].

Тільки листи до своїх найближчих людей з повнотою та адекватністю віддзеркалюють ті сторінки його діяльності, які за життя В. Б. Антоновича були майже невідомі. Згадуючи свої молоді роки громадської діяльності, історик у листі до свого соратника по «хлопоманству» Бориса Познанського писав: «Что мы увлекались, были оптимистами — то верно, но верно также и то, что мы попали в струю живую, соответствующую и положению нашего края, и его будущности, и общими требованиями европейского прогресса». А далі зазначає: «Кругом выросло на той же почве новое, молодое, гораздо численное поколение; иногда приходится которой с кем не согласиться, приходится сдерживать посторонние влияния и примеси, но тем не менее растет вера в прочность избранной дороги, вера в прочность и стойкость последующих поколений» (1895, 25 липня) [13, с. 106]. Те, що В. Б. Антонович мав оптимістичні погляди та віру в майбутнє, підтверджує його вислів, звернутий до того ж Б. Познанського: «На те і є ідеал, щоб визначити еволюцію правди в будучині, і на те дійсність, щоби по волі переробляти ідеал, тягнучи за собою дуже важку і неморальну спадщину прошлого. Зістається бажати, щоб ідеал здійснився якомога скоріше, і думаю, що нема чого сердитися за те, що в житті зустрічаємо антиідеаль-

ні прояви» (1901 р.) [13, с. 106]. Це твердження, на наш погляд, свідчить про те, що Антонович йшов раз і завжди визначеним ще в молодості шляхом.

Дружніми і відвертими можна назвати листи Антоновича ще до одного близького друга Ф. К. Вовка. Друковані листи в «Українському історичному» збереглися в архіві П. П. Курінного в музеї-архіві УВАН. Їх огляд важливий тому, що написані вони поза кордонами Росії, тобто без цензурних обмежень. Позацензурні листи В. Б. Антонович писав і Драгоманову, коли бував за кордоном (до 1885 р.), але ж це листування не було дружнім, оскільки два вчених стояли на непримиренних позиціях (з питань політики, методики праці, національного відродження тощо). Інакше стояла справа з Ф. Вовком. Щоправда, між ними також існували серйозні розходження, зокрема, щодо дотягу Ф. Вовка до радикалізму. Антонович обстоював думку про спокійну, обережну культурно-освітню працю серед широких верств населення, Ф. Вовк на противагу був захоплений революційною діяльністю, яка могла повести за собою маси. Але ці суттєві розходження не впливали на взаємини обох учених. Позбавлені драматичної нетерпимості, вони могли співпрацювати і науково, і в суспільно-громадському житті та піднятися над політичними розходженнями. Листування відбувалося у 80—90-ті рр., коли погіршувалися умови суспільного життя в Росії, придушувалося українство, відбувся розкол у «Громаді» та спалахнув ідейний конфлікт між недавніми товаришами. Все це стає причиною послаблення громадської діяльності В. Б. Антоновича, він виходить з «Громади». Ці моменти і знайшли своє відображення в листуванні. В листі від 14 (26) березня 1880 р. В. Б. Антонович так характеризує загальну ситуацію: «Кажется, что мы если не совсем ликвидированы, то близки к полной ликвидации в силу двучленного положения, вытекавшего из полуроссийской цивилизации, нервного славянского политиканства и отсутствия гражданской храбрости высказать свое мнение, не оглядываясь на то, «что про нас скажут», или в сумме за хождение на буксире» [8, с. 156]. Свою причетність до київської «Громади» та вихід з неї Антонович пояснював так: «К этому времени компания сделалась на мой взгляд невозможною: заседания превратились в нечто в виде учительской и инспекторской передачи городских сплетен... я сделал несколько попыток предложить довольно обдуманые программы возможной деятельности, ...но громада не чувствует в силах их вы-

полнить» (лист від 11 (23) січня 1891 р.) [8, с. 158]. Дуже цікаві спостереження Антонович висловив про небезпеку та навіть шкідливість різноманітних політичних угруповань, причини цьому він вбачав у тому що: «1) процент интеллигенции вообще в России слишком слабый, 2) и в том проценте количество ясно и глубоко сложившихся убеждений ничтожно — все это даёт впечатление сухого песка, из которого невозможно сбивать кирпичей... 3) организации эти вызывают миражи у друзей и врагов... при нынешнем состоянии общества и уровне его мозговых сил считаю всякую организацию невозможной и попытки к ней вредными» (лист від 25 січня (6 лютого) 1891 р.) [8, с. 93].

Як вже зазначали, з посиленням реакції В. Б. Антонович втратив інтерес до політичної пропаганди та віддався культурно-освітній діяльності. Під час свого перебування за кордоном у другій половині 1885 р. вчений обмінявся декількома листами з М. Драгомановим, в яких дав оцінку українському національному руху в Галичині та висловив думки з деяких інших питань (листи опубліковані в «Архіві Михайла Драгоманова») [1]. В. Б. Антонович підтримував боротьбу галицьких українофілів (народовців) проти москвофілів, яку М. Драгоманов вважав на той час зайвою. З приводу майбутнього державного устрою України Антонович заявив, що разом із своїми однодумцями покладає надії скоріше на «здійснення федералізму південно-західно-слов'янського, ніж російського», з чим не міг погодитися М. Драгоманов. Розійшлися учасники листування також в оцінках молодгородградівських гуртків «політиків», а також у значенні російської літератури для української інтелігенції. На прохання М. Драгоманова щодо фінансової допомоги В. Антонович обіцяв зробити все, що від нього залежить. Незважаючи на теоретичні розходження з деяких питань, В. Антонович прагнув зберегти товариські стосунки з М. Драгомановим в інтересах української справи. В останньому листі від 1 листопада 1885 р. із Львова він писав: «Прощайте Михаил Петрович, будьте уверены, что среди всего омерзения окружающего я никогда не отношусь к Вам иначе, как к самому искреннему другу и товарищу» [1, с. 44]. Взагалі, починаючи приблизно з 1880 р., Антонович поступово переконається в тому, що пропаганда М. Драгомановим соціально-політичних принципів «громадівського соціалізму» є несвоечасною та неефективною, і врешті-решт він відмовився від подальшої участі в ній.

Проблеми розвитку українського національного руху торкався В. Б. Антонович у своєму листуванні з М. С. Грушевським. В архіві М. Грушевського в ЦДІА України зберігається 37 листів В. Антоновича з 1890 по 1901 рік. Натомість листів М. Грушевського збереглося лише чотири: один за 1897 р. і три за 1899 р. [6, с. 35; 18, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 1—105]. Це часи останніх років активної роботи Антоновича і водночас становлення Грушевського як історика, початкового етапу його наукової діяльності у Львові. Зміст листів В. Б. Антоновича свідчить насамперед про прагнення вчителя керувати роботою свого учня у Львові. Постійно турбується Антонович про здоров'я Грушевського і настійно радить йому обмежувати свою громадську і політичну діяльність з метою концентрації своїх сил на науковому ґрунті. Антонович постійно інформує Грушевського про стан своїх справ та про університетські новини. У грудні 1890 р. Антонович повідомив Грушевського про одностайне факультетське рішення про вручення йому медалі за роботу «Очерк історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя». Він відзначив самостійні наукові дослідження Грушевського (про земське боярство на Київщині та про відсутність князів після Батієвої навали). Зауваження були незначні: замінити слово «епоха» на більш стримане, додати про розквіт гончарного виробництва та залізорудних промислів у древлян [18, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 9]. У 90-ті роки листування мусило бути стриманим з цензурних міркувань, тому відвертих політичних розмов у листах вони не могли вести. Взагалі, як свідчать листи, Антонович покладав велику надію на Галичину як центр тодішнього українського відродження. Шляхом його піднесення й активізації, на думку вченого, слід було розгорнути процес національного відродження і у Східній Україні. В. Антонович вітав позицію М. Грушевського про перетворення НТШ у 1897 р. в суто наукову інституцію. Як зазначав вчений, «хвилинний інтерес треба відрізнити від справжнього, розрахованого на майбутній час» [18, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 65—66]. Відомо, що найбільшою мрією Антоновича було створення наукового центру Національної Академії наук, тому вчений плекав плани перетворення НТШ в Академію. О. Барвінський згадував, що задля розвитку цієї інституції Антонович збирався передати до Львова частину власної колекції: 1000 предметів старожитностей, близько 150 автографів, збірку документів та рукописів XVI—XVIII ст. [2, с. 318—320, 322]. Листування В. Б. Антоно-

вича з Д. І. Багалієм в 90-ті роки освітлює важливу спробу вченого впорядкувати біографічний словник української землі. Цьому словнику Антонович надавав величезного культурно-національного значення. Найближчими помічниками історика в цій справі були К. Мельник-Антонович, В. Доманицький, І. Каманін, О. Левицький. Але виконати цей намір їм було не під силу, потрібні були і матеріальні засоби, і більш ґрунтовна організація справи. Частина готових біографій Антонович надіслав до друку у львівське видання, частина так і залишилася в необробленому вигляді, нині вона зберігається в першому фонді Інституту Рукописів [17, ф. 1, опр. 7975, 96 карток]. Д. І. Багалій щиро відгукнувся на прохання Антоновича у листі від 10 грудня 1893 р.: «...желательно составит биогрaфический словарь деятелей южно-русского края... нам недостает должных знаний относительно Слободской Украины» [7, с. 272]. Даючи свою згоду на участь в роботі Багалій разом повідомляв, що в праці «Опыт истории Харьковского университета», яку він почав друкувати у 1893 р., міститься дуже багато матеріалу для біографій слобідсько-українських діячів [7, с. 270—271].

Розглядаючи питання про діяльність В. Б. Антоновича на терені освіти, треба звернути увагу на майже тридцятилітнє співробітництво вченого зі своїм колегою — В. С. Іконніковим. В Інституті рукописів зберігається декілька листів, які можуть допомогти з'ясувати стосунки цих відомих діячів науки [17, ф. 3, спр. 47461—47467, арк. 13]. Треба зазначити, що в них немає ніякого натяку на конфлікти й непорозуміння між двома істориками. Навпаки, простежується їхня плідна співпраця. В. Б. Антонович інформував Іконнікова про університетські новини (листи за 1881—1882 рр.), про відкриття Одеського археологічного з'їзду (лист від 12 липня 1883 р.) [17, ф. 3, спр. 47464—47467]. Збереглося три листи за 1884 р., які належать, очевидно, до заключного періоду роботи над ювілейними виданнями Університету св. Володимира, зокрема, над «Статистической запиской об учебно-вспомогательных учреждениях Университета св. Владимира». В. Б. Антонович, як завідуючий мюнц-кабінетом і музеєм старожитностей складав історичну записку про ці установи, повідомляв В. С. Іконнікова про хід своєї праці [17, ф. 3, спр. 47461—47463]. Таким чином, листи Антоновича до Іконнікова мають, з одного боку, суто діловий характер, з іншого — сповнені і глибокої поваги до колеги, з яким виконуєш спільну роботу.

Листування В. Б. Антоновича з Ф. Г. Лебединцевим, В. С. Гнилосировим, О. М. Лазаревським дають нам багато відомостей щодо співробітництва Антоновича в журналі «Киевская старина». Стосунки між цими науковими діячами мали суто прагматичних характер і обмежувалися науковими зацікавленнями вчених. В одному з листів до О. М. Лазаревського (14 травня 1883 р.) Антонович повідомляє, що отримав відповідь про долю Липовського архіву; у наступному листі вчений просить поставити його на чергу для доповіді «Обществу Нестора-Летописца» [17, ф. 1, спр. 67860—67862]. Наприкінці 90-х років особисте спілкування припинилося. На наш погляд, цьому було декілька причин. Однією з них могло стати те, що Антонович не довів до кінця читання лекцій з історії Києва, організовані з ініціативи Лазаревського. Можливо, певну роль у розриві відіграло те, що Антонович не пішов назустріч Лазаревському, коли той пропонував йому надрукувати щоденник Якова Марковича як окремий том АЮЗР. Нарешті, підтримка Антоновичем угоди галицьких діячів з поляками призвела фактично до розриву його з Київською Громадою, членам якої належала провідна роль в «Киевской старине». Як зазначив М. П. Василенко, Лазаревський вважав Антоновича «чересчур — поляком», і це не могло не позначитися на їх стосунках. У той же час Антонович далеко не в позитивному розумінні відгукувався про «лівобережців» (до яких належав в першу чергу Лазаревський) та «лівобережну подвійну психологію» [4, с. 69—70]. Не сприяло розширенню наукових контактів і те, що вони були вченими різних типів (стилів) історичного мислення, практикували різні підходи до історичного дослідження. В цьому аспекті цікавими є зауваження М. С. Грушевського, який зазначив, що найбільший внесок в історію українського народу другої половини ХІХ ст. зробили М. І. Костомаров, В. Б. Антонович та О. М. Лазаревський: «Вони надавали їй тон, пробивали перші міни наукових дослідів в минувшість України і вказували дороги цілому поколінню робітників» [5, с. 1].

Про дуже дружні і теплі стосунки свідчать листи Антоновича до свого вчителя О. М. Максимовича. Всього в Інституті рукописів зберігається десять листів Антоновича. Всі вони невеликі, але в кожному вчений цікавиться станом здоров'я Максимовича, а також інформує про всі громадські та наукові справи [17, ф. 3, спр. 5637—5647; спр. 5632].

Варто звернути увагу на листування В. Б. Антоновича з Б. Д. Грінченком. З ним вченого зв'язувала перш за все любов до всього українського, мови, літератури, історії. В одному з листів до Грінченка історик підкреслював, що з великим ентузіазмом він підтримує ідею створення граматики української мови, а також пропонує оголосити на це конкурс: «Зародилась у некоторых филологов прекрасная мысль о составлении грамматики украинского языка, с этой целью желательно было бы объявить конкурс на грамматику не научную, но практическую» (лист від 21 жовтня 1899 р.) [17, ф. 3, спр. 35502, арк. 3].

Таким чином, В. Б. Антоновича з цілою когортою істориків та письменників, які працювали в Україні та за її межами в зазначений період, зближало бажання окреслити коло питань, які необхідно було вирішити щодо вітчизняної історії та взагалі розвитку української національної ідеї.

У стосунках з іншими представниками українського руху кінця ХІХ ст. у В. Б. Антоновича загальноукраїнський інтерес переважав дрібні непорозуміння (за аналізом листування), і це знайшло відображення в позитивних оцінках постаті вченого сучасниками.

Список літератури: 1. *Архів Михайла Драгоманова*. Варшава. 1938. Т. 1. 2. *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Львів, 1913. Ч. 2. 3. *Бухбіндер Н.* Листи В. Б. Антоновича до А. Н. Пипіна//Україна. 1928. 4. *Василенко М. П.* О. М. Лазаревський (1834—1902) Матеріал до його біографії//Україна. 1927. Кн. 4. 5. *Грушевський М.* Пам'яті О. Лазаревського//Записки наук. тов. ім. Шевченка у Львові. 1902. Т. 47. Кн. III. 6. *Документальні матеріали М. Грушевського у фондах відділу рукописів УНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР*. Укладач С. М. Кіржаєв//Археографічна комісія АН УРСР. К., 1991. 7. *Левченко М.* З листування Антоновича//Записки іст.-філол. відділу ВУАН, К., 1928. Кн. 16. 8. *Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка* (з архіву УВАН)//Укр. історик. 1988. № 1—4. 9. *Полонська-Василенко.* Цензурові утиски на Україні (До історії російської цензури на Україні на початку ХХ ст.)//Соборна Україна. Париж, 1952. Ч. 7. 10. *Листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського/Руслан* (Львів), 1909. № 1. 11. *Листи В. Б. Антоновича до В. С. Гнилоширова від 16.11.1882 р.*//Україна. 1928. Кн. 6. 12. *Листи В. Б. Антоновича до А. Н. Пипіна*//Україна. Кн. 5. 13. *Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського*//Україна. Кн. 5. 14. *Листування В. Б. Антоновича з Д. І. Багалієм*//Записки іст.-філол. відділу ВУАН. 1928. Кн. 16. 15. *Листи В. Б. Антоновича до Ф. Г. Лебединцева*//Україна. Кн. 6. 16. *Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського*//ЗНТШ. 1909. Т. 89. 17. *Національна бібліотека ім. Вернадського Академії наук України, Інститут рукописів*. 18. *ЦДІА України* (Київ).

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Відлік своєї державності Україна веде від Київської Русі. Як відомо, перший період української державності почався у середині VII ст. і продовжувався до середини XIV ст. Виникнення Київської держави супроводжувалося формуванням феодального права, покликаного закріпити і стимулювати державотворчі процеси.

Найдавнішими пам'ятками права традиційно вважаються договори Києва з греками: 907, 911, 945, 971 рр. Однак у договорах князя Олега згадується договір 865 р. Виходить, що цей договір був укладений ще Аскольдом.

У цих договорах, окрім встановлення норм публічного, міжнародного і приватного права, містяться посилання на «руський закон». Значить, в Україні-Русі законодавство існувало ще до «Руської Правди». Цей факт детально аналізує в своїй роботі М. Чубатий [1].

Він робить висновок, що система українського права повною мірою відповідала потребам і рівневі розвитку тодішнього суспільства, а в ряді випадків мала перевагу над західноєвропейською, наприклад, у розробці норм права власності. У той час, як у Західній Європі майно судна, що зазнавало аварії, переходило у власність того, хто володів береговою смугою, куди це майно викинули хвилі, у Київській Русі воно переходило під опіку держави до того часу, поки не буде віднайдений законний власник [2].

Після введення християнства на Русі почало формуватися канонічне право, яке значною мірою спиралося на візантійське законодавство.

Сукупність законів і правових звичаїв саме й складала основу достатньо розвинутої системи давньоруського права. Однак у ньому не існувало і не могло існувати загального терміну для визначення права власності, оскільки зміст цього права залежав від того, хто був суб'єктом і що фігурувало як об'єкт права власності. Разом з тим статті 13-та й 14-та Короткої Правди дають можливість стверджувати, що «Руська Правда» відрізняла право власності від права володіння, оскільки у цих статтях визначався порядок відібрання виявленого власником свого майна, яке знаходилось у володінні іншої особи. Пізніше законодавець, по суті, веде мову про неправомірне володіння (ст. 44 Просторової Правди), ставлячи вимогу до того, хто володів річчю, не лише поверну-

ти цю річ власнику, але й виплатити компенсацію за користування нею.

Охорона приватної власності була одним з найголовніших призначень «Руської Правди». Так, згідно зі ст. 71 Просторової Правди знищення знака власності на бортих деревах тягнуло за собою високий штраф у розмірі 12 гривень. Цей штраф означав, перш за все, охорону самого принципу приватної власності, на який вчиняв посягання порушник [3].

У «Руській Правді» знайшов відображення і процес захисту приватної власності. Так, якщо у Короткій Правді розмір штрафу визначався тільки видом і кількістю вкраденого (скажімо, худоби), то у Просторовій Правді, окрім цього, ще й місцем скоєння злочину (наприклад, вкрадено худобу із закритого приміщення чи з поля).

В основі феодального ладу, як відомо, лежала приватна власність на землю. Тому в «Руській Правді» досить багато уваги приділено закріпленню і захисту права цієї власності. Феодальна земельна власність в Україні-Русі засвідчується письмовими джерелами, починаючи з IX ст. феодали були пов'язані між собою васальними відносинами, які ґрунтувалися на ієрархічній структурі феодального землеволодіння. Васальні відносини між феодалами знайшли своє відображення вже в договорі Київської Русі з Візантією від 911 р. В ньому перераховуються руські послі від «Олега, великого князя руського, і від усіх, іже суть під рукою його, світлих і великих князь і його великих бояр».

«Великий князь руський» вважався володарем усієї землі і держави. Залежні від нього «світлі князі» і бояри володіли удільними князівствами і землями, а також іншими містами — Черніговом, Переяславом, Полоцьком тощо.

Дрібніші феодали, що в свою чергу залежали від світлих князів і бояр, володіли меншими містами чи селами. Найнижче положення у цій ієрархічній градації займали безпосередні виробники-селяни, об'єднані у сільські общини.

У X ст. відбувалося інтенсивне формування великокняжого домену, а також окремих вотчин. У літописній розповіді про похід княгині Ольги на стольний град древлян Іскоростень згадуються феодальні володіння, які належали древлянським «ліпшим мужам». Про значні розміри домена Володимира Святославича свідчить літопис у статті про його пожалування Десятинній церкві. У «Сказанні про князів Бориса і Гліба» містяться дані

щодо володінь Святополка Володимировича, які теж видаються вельми значними.

Свідчення письмових джерел про феодальні землеволодіння у Київській Русі IX—X ст. доповнюються археологічними даними: дослідження древніх міст — Іскоростеня, Вишгорода, Овруча, Княжої гори під Києвом та інших підтвердили, що це були значні центри феодального землеволодіння.

Про феодальне землеволодіння на Русі в IX—X ст. свідчать також дружинні поховання, які концентрувались переважно поблизу великих міст — Києва, Чернігова, Переяслава та ін. Яскравим доказом наявності боярсько-дружинного землеволодіння є чернігівські курганні поховання, розташовані навколо міста окремими групами.

Спільність інтересів феодалів забезпечувала загалом і єдність цієї соціальної групи. Князь спирався на бояр і світлич князів, а вони шукали у Великого князя захисту під час військових сутичок.

Одним із основних шляхів збільшення прибутків феодалів було розширення їх володінь за рахунок земель вільних общинників-смердів і перетворення смердів на залежних селян. На початковому етапі розвитку феодалізму це здійснювалося шляхом захоплення і привласнення общинних земель та закабалення людності. У подальшому, коли Київська держава роздробилася на феодальні володіння, збільшення кожним феодалом своїх вотчин могло здійснюватися лише шляхом захоплення земель свого сусіда. Саме цим пояснюється постійна боротьба між окремими феодалами і групами феодалів. Це явище характерне й для будь-якого феодального суспільства, в тому числі й для Київської Русі. За таких умов засоби нападу і захисту ставали для феодалів абсолютно необхідними. Великі феодали у своїх володіннях будували гради — фортеці, утримували численну дружину.

Феодальні володіння збільшувалися протягом усього періоду існування Київської Русі. Спадкоємці княжого роду і представники боярства володіли у XI—XII ст. великими земельними угіддями, містами і селами. Особливо багато боярських і княжих володінь існувало біля великих міст. Так, поблизу Києва знаходились княжі міста Вишгород, Білгород, Василів, які переходили у спадок від одного київського князя до іншого. Така ж ситуація спостерігалася й у Чернігові, Переяславі, Галичі та інших столичних градах князівств.

Особливо розвиненим боярське землеволодіння було в Галицькій землі, де бояри відігравали важливу роль в усіх сферах життя князівства. За період від середини XII ст. до середини XIII ст. літописи згадують понад 60 боярських імен. Насправді ж їх налічувалося набагато більше, оскільки до літопису потрапили імена лише тих, хто став відомий як активний учасник політичних та воєнних подій.

В XI—XIII ст. розширювали володіння дружинники, котрих князі та бояри наділяли землею за військову службу; ця земля ставала головним джерелом існування дружинників, а воєнна здобич перейшла у розряд джерел додаткових.

У великі феодали висувалася церква. Так, значні земельні володіння мав Києво-Печерський монастир. Поширилася практика дарування монастиреві сіл. «Києво-Печерський патерик» пише про це в узагальненій формі: «Друзи же села вдаюше монастиреви и братин» [4, с. 331]. Київській Десятинній церкві належало багато сіл та місто Полонне, Володимирська церква Богородиці мала «много имения и свободы купленья и з даньми села лепшая [4, с. 332].

Адміністративним і господарським центром феодальних володінь було феодальне подвір'я, де зосереджувались житлові і господарські приміщення феодала, інвентар, запаси продуктів тощо.

На таких подвір'ях проживали їх господарі або тіуни, що управляли помістями, адміністративний персонал, дружина і челядь, яка обслуговувала господарство.

Конкретнішу уяву про розміри феодального господарства дає літопис. Так, Іпатіївський літопис, розповідаючи про розорення дворів Ігоря і Святослава Ольговичів у 1146 р. під час міжусобної війни зазначає, що звідти вивезли 500 берковиць меду, 80 корчаг вина, 700 чоловік челяді, тисячу коней, три тисячі кобил, підпалено 900 копиць сіна. А ще більше товарів не було вивезено із-за їх великої кількості.

Основною галуззю господарства феодальних помість і вотчин було землеробство. Цей факт підтверджується археологічними дослідженнями і письмовими джерелами. Найчастішими знахідками на городищах, де розташовувались феодальні подвір'я, є землеробські знаряддя і залишки продуктів землеробства.

Бозрське землеволодіння охоронялося законом Київської держави. «Руська Правда» передбачала накладання значних штрафів за посягання на власність — за зни-

щення межового знаку, за підпал гумна, за крадіжку зерна тощо.

За часів Київської Русі земля була головним засобом виробництва. Земельна власність складала основу отримання феодалами земельної ренти від залежних селян. За право користуватися землею селянин мав деякий визначений час працювати у господарстві феодала або віддати йому частину продуктів, вироблених у власному господарстві, або сплатити гроші. Смерд, крім того, зазнавав ще й позаекономічного примусу з огляду на необмежену владу феодала над ним.

Найголовнішим джерелом збагачення феодала у Київській Русі була данина у формі натуральної ренти. Вона мала два різновиди — як разова контрибуція і як регулярні відчуження сільськогосподарської продукції.

Про інший різновид данини джерела говорять як про найдавнішу на Русі форму феодалної експлуатації. Данина розподілялася між господарствами відповідно до кількості землі, якою вони користувались. Святослав і Володимир збирали данину «від плуга», тобто від площі землі, яка оброблялася за допомогою цього знаряддя.

Таким чином, даниною обкладалася земля, і ця данина являла собою земельну ренту.

Земельна ж рента мала три основні різновиди: а) відробіткову; б) продуктову; в) грошову. Первинною формою виступала відробіткова рента, котра відповідала найнижчому рівню розвитку виробничих сил при феодалізмі, тобто ранньому феодалізму. Продуктова рента переважала у період більш високого розвитку виробничих сил, а передумовою грошової став значний розвиток торгівлі, промисловості й товарного виробництва.

У деяких народів общинна земля ділилася на землю, оброблювану кожним членом общини як приватна власність, і на землю, яка оброблялася общинниками спільно, а отримувані з неї продукти використовувалися для общинних потреб. У Південно-Західній Русі запаси для покриття общинних витрат створювалися інакше — шляхом внесків визначеної кількості продуктів кожним членом общини. Така практика, коли члени общини обов'язково вносили продукти або гроші у спільний фонд для загальнообщинних потреб, зберігалася на Русі і пізніше. З часом ці запаси і право їх збирати узурпувала родоплемінна знать. Так, натуральні повинності вільних селян на користь общини поступово перетворювалися на феодалні повинності на користь феодала. Привілейоване положення самого феодала і його оточення закріплюва-

лося нормами права, сконцентрованими головним чином у «Руській Правді».

Усі злочини «Руська Правда» розглядала переважно як господарську шкоду, а тому покарання мало відповідати матеріальній шкоді, заподіяній злочином. У «Руській Правді» звертається незначна увага на мотиви злочину, не йдеться ні про попередження злочинів, ні про виправлення злочинців: вона тримає в полі свого зору лише безпосередні матеріальні наслідки злочину і передбачає кару за них матеріальним, майновим збитком. Цікаво зіставити деякі статті «Руської Правди». Наприклад, однакова пеня у розмірі 12 гривень призначалася за викрадання бобра із ловища, за знищення польової межі, за вибиття зуба і за вбивство чужого холопа. Однаковою пенею у три гривні і уроком в одну гривню каралося відсічення пальця і викрадення мисливського пса під час полювання. За підпал чужого майна і за конокрадство покарання були суворішими, ніж за каліцтво. Підпалювач видавався князю «головою» з усім мійном, із якого найперше відшкодовувалися збитки від пожежі [5, с. 31].

Всякий мав право вбити нічного татя, затриманого у своєму дворі під час татби. Але хто протримав його до світанку, той зобов'язаний був йти з ним на княжий двір. Вбивство спійманого і зв'язаного татя вважалося злочином, і винний сплачував до казни 12 гривень [5, с. 30]. «Тать коневий» видавався князю головою і втрачав усі права громадянські, волю і власність [5, с. 31].

Виходить, що майно людини, її власність «Руською Правдою» цінувалися дещо дешевше, а навіть дорожче самої людини, її здоров'я і особистої безпеки.

Та ж лінія проводиться і в інших постановах «Руської Правди». Майнова безпека, цілісність капіталу, недоторканість власності забезпечувалися в законі особою людини: купець, який торгував у кредит і став банкрутом зі своєї вини, міг бути проданий кредиторами у рабство; смерд, який взяв позику із зобов'язанням відробітку, став напіввільним — закупом; за спробу втекти від хазяїна, не розрахувавшись, він обертався на повного холопа. Тобто безпеку капіталу закон цінував вище особистої свободи людини. Те ж саме значення капіталу відкривається і в усіх статтях «Руської Правди», що стосуються майнових угод і зобов'язань.

Зміцнення і посилення захисту права приватної власності на землю простежуються уже в Короткій Правді. Якщо у «Правді Ярослава» об'єктами права власності

називаються бойовий кінь, зброя, одяг, тобто все рухоме майно, що належало головним чином дружинникам, го у «Правді Ярославичів» з'являються статті, що регламентують право приватної власності на землю. Так, ст. 24 свідчить про зростання княжої оранки і залучення для цього значної кількості залежного населення; ст. 34 встановлює високі штрафи за переорювання межі і за знищення межового знака; ст. 32 спрямована на захист княжої власності і встановлює високий штраф за розорення княжої борти [6, с. 114—116].

Подальший розвиток охорона феодальної власності і на землю отримала у Просторовій Правді. Так, ст. 72 Просторової Правди більш детально диференціює у порівнянні зі ст. 34 Короткої Правди можливі випадки порушення межі. Це свідчило про розвиток феодального господарства, перш за все, за рахунок общинних земель, а також про зростання випадків порушення приватної власності в умовах майнової диференціації суспільства.

Феодальна земельна власність існувала у вигляді княжого домену, боярської і монастирської вотчини. Джерелом її надбання спочатку була заїмка, тобто освоєння вільних земель руками холопів і залежних селян. У подальшому головним способом надбання землі стало її пряме захоплення у сусідських общин — так зване «окняження» і «обоярення» землі. Князь роздавав землю своїм дружинникам, тиунам, іншим слугам. Чим пізніше складалася редакція «Руської Правди», тим більше в ній містилося відомостей про розвиток феодальної вотчини. Вотчинники привласнювали ліси, влаштовували бортні заповідники, захоплювали мисливські угіддя, промислові ділянки збору меду, а потім створювали законодавчу норму, яка оберігала їх право (як, наприклад, ст. 64 і ст. 70 Просторової Правди).

Право Київської Русі створювалося на місцевому ґрунті і в ньому знаходили відображення порядки, зумовлені самою природою давньоруського феодального суспільства. Основні норми права, сформульовані у «Руській Правді», застосовувалися у землях Південно-Західної Русі до середини XV ст.

Список літератури: 1. Чубатий М. Огляд історії українського права. Ч. 1. Вид. 3-тє. Мюнхен, 1947. 2. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3. 3. Памятники русского права/Под ред. С. В. Юшкова. Вып. 1. 4. История Украинской ССР. В 8 т. Т. 1. К., 1986. 5. Карамзин Н. История государства Российского. М., 1988. Т. 2. Кн. 1. 6. Русская Правда. Карамзинский список. М., 1947.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII ст.:
ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ

В історіографії чільне місце належить працям, присвяченим формуванню української державності кінця XVII — XVIII ст. Незважаючи на наявність різних підходів, оцінок тих або інших подій, історіографічні дослідження з цієї проблеми пройняті єдиною концептуальною спрямованістю, сенс якої полягає в положенні про поступову втрату Україною державної незалежності. Більшість авторів схиляються до думки, що наступники славного гетьмана з різних причин виявилися неспроможними довести справу створення незалежної України до логічного результату. Як писав М. Костомаров, «народні проводирі не бачили під ногами своїми ніякої опори, не знали, якою їти їм дорогою і кидалися то в один, то в інший бік, керуючись то часовими обставинами, то самолюбними користями, котрі... беруть верх, коли перед очима немає політичного і суспільного ідеалу» [1, с. 315]. В. Липинський підкреслював, що «пізніші руїники українські велику ідею Б. Хмельницького на європеїзацію і будівництво України віддали петровській Російській державі [2, с. 315].

Внутрішня соціальна і міжгруповая боротьба, яка є ознакою цього періоду, була фактично згубною для молоді української держави і призвела до численних втрат, головною серед яких стала незалежність. Величезної шкоди завдала і непослідовна політика деяких гетьманів, особливо їх зносини з Польшею, Туреччиною, Кримом, які Росія використовувала як привід для обмеження автономії України. Поява нових нормативних актів (кожен з цих документів називався або ім'ям гетьмана, який підписав його, або за місцем, де документ було прийнято), таких, як Московські (1665), Глухівські (1669), Конотопські статті (1674) тією або іншою мірою сприяла перегляду норм договору 1654 р. з негативними наслідками для України. За Переяславськими статтями 1659 р. гетьману не дозволялося «сноситися з любою державою», приймати послів, починати війну без дозволу царя та ін. У 1669 р. Глухівські статті заборонили гетьману безпосередньо зноситися з іноземними державами. Це лише окремі факти з того величезного масиву даних, які свідчать про політику царизму на обмеження внутрішньої самостійності України. Про це писав, зокрема, Д. Яворницький, котрий підкреслював, що порушення

вільностей і прав українського народу відбулось дуже скоро [3, с. 291].

Сучасні дослідники не заперечують того, що визволившись з-під влади Речі Посполитої, Україна на перших порах дістала кращі умови для свого розвитку, маючи більш розвинуті, ніж у Росії, сільське господарство, окремі галузі промисловості. Українці увійшли до складу Російської держави зі своєю національною державністю, яка сприяла їх етнічній консолідації та культурному піднесенню [4, с. 10]. Проте згодом, незважаючи на визнаної автономію України, російський уряд почав запроваджувати тут свої порядки, втручати у фінансові справи, привласнювати українські доходи, контролювати і обмежувати міждержавні стосунки. Ця тенденція з часом не лише посилилася, а й стала домінуючою у ставленні до України. Було очевидним, що російський уряд узяв курс на повну ліквідацію української державності [5, с. 128].

Не всі питання стосовно розвитку держави наприкінці XVII—XVIII ст. висвітлені в історіографії рівномірно. Це й зрозуміло, оскільки тимчасовість перебування при владі тих або інших гетьманів, за певним винятком, не дозволяє достатньою мірою дослідити їх діяльність. Більшість дослідників виділяє серед решти І. Мазепу, П. Орлика, К. Розумовського в їх бажанні відновити власну незалежну державу.

Найбільш колоритною фігурою, безперечно, є гетьман Іван Мазепа. Той факт, що після Богдана Хмельницького він тримав гетьманську булаву найдовше — понад двадцять років, говорить про нього як про мудрого і знаючого політика. Як відзначав О. Оглоблін, І. Мазепа прагнув до об'єднання або принаймі консолідації українських земель у складі єдиної української держави. Прагнув він і встановлення міцної автократичної влади у становій державі європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою, це — точне узагальнення його політики [6, с. 307—308].

Проте, роль цього гетьмана в історії України тривалий час оцінювалася вельми негативно. М. Жостомаров, М. Грушевський та інші історики досить критично сприймали його діяльність як державного керманіча. Українська радянська історіографія, продовжуючи лінію російської великодержавної й монархічної історичної літератури, протягом десятиріч паллюжила діяльність і особу гетьмана.

Сьогодні і вітчизняних, і іноземних дослідників об'єднує, насамперед, ставлення до І. Мазепи не як до зрад-

ника російського царя, а як до будівничого української держави. Поряд із іншими позитивними характеристиками зустрічаємо й оцінку його як «голови ексекютиви Автономної військової республіки», як коронованого державника, який у владі дорівнює монарху.

Не можна ігнорувати слова присяги І. Мазепи, які, на думку, І. Нагаєвського, були і залишаються його заповітом для прийдешніх керівників і державних мужів України: «Я кличу всемогутнього Бога в свідки і заприсягаюсь, що не заради високих почестей, не задля багатства або яких інших цілей, але для вас усіх, що є під моєю владою, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користі всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей хочу я за допомогою Бога чинити так, щоб ви з жінками нашими і отчизна не загинули ні під москалями, ні під шведами» [7, с. 10].

На підтвердження прагнень І. Мазепи може служити й вислів Петра I про те, що «підлий зрадник Мазепа хоче відділити Україну від Росії, щоб зробити з неї незалежне князівство і долучити до нього Волинь». І. Борщак і Р. Мартель звертають увагу на те, що Петро I згодом зрозумів усю вагу та широту проблеми і більше вже не повторював слів про зраду на користь Польщі. Це зайвий раз свідчить про те, що І. Мазепа дійсно прагнув незалежності України. Про це зустрічаємо і в наших дослідників.

Чіткого філософського узагальнення прагнення українського народу мати власну державу, як вже зазначалося, набуло в нормативних актах і документах. Діяльність Пилипа Орлика привертає увагу, перш за все, завдяки появі першої народної демократичної Конституції, що передбачало такі демократичні засади суспільного життя, які були незнаними на той час навіть у найрозвиненіших країнах Європи. Н. Полонська-Василенко звертала увагу на те, що основним пунктом «Конституції прав і свобод Запорізького війська» було проголошення незалежності України від Польщі та Москви. Другим пунктом було встановлення козацького парламенту, який обмежував владу гетьмана і робив з України конституційну державу [8, с. 78]. І хоча автор дуже емоційно підходить до оцінки Конституції, зображуючи її маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом, вікопомною пам'яткою української державно-політичної думки, не можна не погодитися з тим, що П. Орлик поширив у Європі ідею незалежної України.

Д. Дорошєнко вважав, що разом з П. Орликом надовго зійшла в могилу ідея незалежної української держави [9, с. 158].

Сучасні дослідники позитивно оцінюють намагання гетьмана зробити владу легітимною. На думку В. Замлинського, Конституція Орлика передбачала встановлення національного суверенітету і визнання кордонів української держави, забезпечення прав людини [10, с. 5].

З тексту документа** бачимо, яке велике значення надавав сам П. Орлик Конституції: «Присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й Конституції, які додаються тут і одногосно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючись закону і орієнтуючися у всіх пунктах, частинах, періорах, клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної матері, державну недоторканість якої я (зобов'язуюсь) боронити, також як найширше дотримуватись законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які я лише здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини — у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду...» [11, с. 36].

Активного реформатора дослідники вбачають в особі останнього гетьмана — К. Розумовського. За Н. Полонською-Василенко, доба Розумовського це доба останнього піднесення старої козацько-гетьманської держави, змагань за повернення державних традицій. Сучасний дослідник О. Путро пише, що певна самостійність гетьмана у своїх діях, незважаючи на його близькість до імператриці, викликала невдоволення царського уряду і спонукала останнього до активного втручання у справи управління Гетьманщини. К. Розумовський, вважає історик, пропонуючи спадковість, намагався насамперед зберегти як започатковані ним перетворення, так і в цілому політичний курс, спрямований на збереження державно-політичної автономії України. Вельми важливою є інша теза О. Путра, яка пояснює ситуацію в Україні, що склалася пізніше: «Однак у цій спробі зміцнити політичну владу гетьмана не можна не побачити й прагнення української старшини створити на Україні бодай у майбутньому інше державне утворення, монархічного типу. А це логічно передбачало повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення Української держави [12, с. 28—29].

Однією з пріоритетних у сучасній історичній науці є проблема, пов'язана з причинами та наслідками падіння української державності наприкінці XVIII ст. Деякі розходження в підходах дослідників не змінюють суті питання. Автори майже одностайні в тому, що руйнування Запорізької Січі і скасування Гетьманщини, здійснене Катериною II в порушення всіх статей Переяславської угоди, завершило тривалу перебудову українського устрою на московський лад і, по суті, покінчило з українською державністю, навіть у формі залежності від Росії. М. Грушевський, оцінюючи причину ліквідації автономії, а також знищення Запорізької Січі, як складової частини України, писав, що царат не хотів «терпіти таке гніздо свободного духу, як автономна січова громада...» [13, с. 426]. Підтвердженням цієї думки видатного вченого може бути розвідка І. Борщака про наявність в архіві французького міністерства зовнішніх справ проекту Петра I ще 1703 року про знищення козащини або виселення її на східні кордони Великої Росії та колонізацію Гетьманщини. Вирішення цієї проблеми взяла на себе перша Малоросійська колегія, яка мала наказ Петра I знищити усі політичні, адміністративні і судові структури України «й поступать по-новому», тобто включати Україну до системи управління Росії. О. Гуржій прямо наголошує, що внутрішня політика Петра I вела до поступового знищення українського генотипу. Створення другої Малоросійської колегії фактично позбавило Україну державної автономії. Після цього, на думку О. Стрункевича, «ідеї старшини про відродження державної автономії України вже не могли реалізуватися у більш-менш дійових формах». Вчений бачить причину повної відсутності активних форм захисту старшиною національної державності в закономірностях соціально-економічного розвитку України, які привели до відриву старшини від народу. Він наводить факт схильності більшості козацьких старшин до угоди з царизмом заради збереження власних привілеїв і недоторканості приватних інтересів шляхом принесення у жертву державної автономії.

Повністю поділяємо його висновок про те, що за умов остаточного оформлення абсолютизму в Росії, готовності значної частини старшини обміняти автономію на дворянство і нездатності решти її реалізувати свою програму через дедалі зростаючу відірваність від українського народу державно-автономістський рух був приречений [14, с. 86—87]. Д. Дорошенко писав, що козацька стар-

щина спокійно поставилася до скасування гетьманства; розраховуючи ще й при цьому «здобути собі різні матеріальні користи». За спостереженням відомих українських істориків, в останній період існування Січі демократичні традиції зазнали значної деформації, більшою стала соціальна диференціація, що, безумовно, позначилося на ставленні старшини до питань автономії.

Зустрічаються і досить категоричні думки з проблеми, що вивчається. Так, С. Кульчицький в рецензії на книгу А. Жуковського та О. Субтельного «Нарис історії України» робить висновок, що козацько-гетьманська держава існувала до Полтави, після — ні. На його думку, зовнішні ознаки цієї держави (наприклад, інститут гетьманів) надалі зберігалися ще досить тривалий час, але це не повинно вводити дослідника в оману. Схожі висновки робить І. Нагаєвський, говорячи, що український народ почав втрачати свої державотворчі ознаки після морально-духовного зламу, який трапився внаслідок Андрусівського договору 1667 р. і був доповнений полтавською трагедією.

Цікаво, що серед дослідників немає єдності щодо хронології ліквідації Української держави. Так, М. Аркас вважає, що 1764 р. кінчається хоч і гірке, та вже ж схоже на самостійне життя України. Н. Полонська-Василенко поширює існування державності на 1648—1781 роки, М. Грушевський — до 80-х років XVIII ст., маючи на увазі укази й розпорядження 1780, 1783, 1785—1786 років та інші, якими було доповнено перебудову українського устрою на московський лад. Цю думку поділяють Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, П. Ісаїв та ін. Кінцем XVIII ст. датують існування козацької держави сучасні дослідники. Відстоювання саме цих хронологічних рамок у вітчизняній історіографії пояснюється дійсним історичним фактом: остаточною ліквідацією державницьких самобутніх інституцій України. Крім того, велика увага приділяється аналізу соціально-економічного і політичного стану Запорізької Січі. Так, коментуючи царський маніфест від 3 серпня 1775 р., В. Смолій робить висновок, що, по-перше, царизм не міг не розуміти, що Запорізька Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором антифеодальних виступів українських селян. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запоріжжя (збільшення кількості населення, а основне — великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу). По-третє, царизм не

вляштовувала форма внутрішнього устрою Запорізької Січі, заснованого на демократичних, республіканських традиціях, який суперечив загальноімперським нормам і порядкам [15, с. 71]. Лейтмотивом усіх звинувачень, що містяться в царському маніфесті, стала теза про те, що «заводячи власне хліборобство, вони (запорожці. — В. С.) розвивали тим саму основу їх незалежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе в середині батьківщини область, цілком незалежну із своїм власним несамовитим управлінням» [16, с. 560]. Інший дослідник, О. Олійник, характеризуючи цей дуже важливий документ, теж приділяє увагу саме цим останнім рядкам, які, на його погляд, розкривають головну причину ліквідації козацької республіки. «Остання, — пише він, — своїми більш прогресивними формами господарювання приваблювала до себе тих переселенців, які вербувались урядом не тільки в центральних районах Росії та України, а й за кордоном... 'Людей приваблювали запорізькі володіння, де вже поширювалися капіталістичні відносини, існував вільний найм робочої сили, розвивалося хутірське зимівниче господарство — значно продуктивніше, ніж існуючі навколо інші форми господарства». Він робить висновок, що в основі міркувань, які привели до ліквідації Запорізької Січі, лежали насамперед економічні та політичні причини, на яких вже ґрунтувалися й інші. Автор бачить Запоріжжя не лише економічно незалежним від Росії, але й її серйозним торговельним конкурентом на півдні завдяки розвитку фермерства, використанню більш прогресивних форм господарювання та ін. [17, с. 38—39].

Отже, аналіз історичних досліджень з проблеми державності періоду Руїни і Гетьманщини дозволяє дійти висновку, що внаслідок підступної політики царизму спроби української державної адміністрації зберегти політичну автономію України були досить проблематичними, навіть — приреченими. Із скасуванням у 80-х рр. XVIII ст. полково-сотенного устрою її було зведено до становища звичайної російської провінції.

Розглядаючи історію існування української козацької держави (1648—1783), не можна не погодитися з тим, що це був немеркнучий символ української державності, яскравий спалах української державної ідеї, блискучий зразок самореалізації народної волі. Саме українське гетьманство дало перший досвід організації на території Росії самоврядуючих земель на демократичний західний зразок.

Не менш важливим явищем, на думку дослідників, стало формування самобутнього права, яке тривалі роки існувало у формі українського звичаєвого права, зберігалося в нормативних актах місцевих органів влади в Україні, у праві міського самоврядування, військово-му козацькому праві. Нарешті, дослідження історії України цього періоду показує, що ідея української національної держави не втратила свого значення і в післягетьманські часи. Саме це дало змогу українському народові зберегти ідеал держави за часів реакції і репрезентувати його на початку ХХ ст.

Список літератури: 1. *Костомаров Н. И.* История Украины в жизнеописаниях выдающихся ее деятелей. К., 1991. 2. *Липинський В.* Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.//Укр. іст. журн. 1992. № 2, 4—5. * Так, І. Борщак звертає увагу на те, що неприродність польсько-українського союзу збила зі справжнього шляху державної будови Івана Виговського (Див.: Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція//Укр. іст. журн. 1991. № 11, с. 65). Негативною бачиться сучасним дослідникам, зокрема Ю. Мишику, В. Смолю та ін., роль козацтва в Січі в добу Руїни, що спричинила до обмеження суверенітету Української держави. 3. *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. У 3-х т. К., 1991. 4. *Борсенко В.* Чи виконав царизм умови Переяславської ради 1654 р.? Що дала ця рада Росії та Україні?//Історія України в запитаннях. Вип. 3. К., 1991. 5. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках//Укр. іст. журн. 1993. № 9. 6. *Борщак І., Мартель І.* Іван Мазепа: життя і порини великого гетьмана. К., 1991. 7. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. К., 1993. 8. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2-х т. К., 1992. 9. *Дорошенко Д. Ю.* Нарис історії України. У 2-х т. К., 1991. 10. *Замлинський В.* Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України//Київ. старовина. 1992. № 4. **На думку В. Голобуцького, цей документ можна назвати вершиною державницької думки козацької старшини, справжньою конституцією майбутньої незалежної держави. (Див.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994. С. 480). 11. *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української конституції. К., 1993. 12. *Путро О.* Хто був останнім гетьманом України?//Історія в запитаннях. К., 1991. 13. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. К., 1992. 14. *Стрункевич О.* Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії//Укр. іст. журн. 1993. № 7—8. 15. *Смолій В.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті//Укр. іст. журн. 1991. № 5. 16. *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36 документів.* К., 1970. 17. *Олійник О.* Ще раз про причини ліквідації Запорізької Січі//Укр. іст. журн. 1992. № 2.

Л. А. БОРТНИК, канд. іст. наук,
Л. М. ВОРОНОВА, канд. іст. наук,
М. І. ДУДКА, канд. іст. наук

УСТАНОВИ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ТА ОСВОЄННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ: ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА ТА СУЧАСНІСТЬ

Розбудова української держави неможлива без вирішення проблем культури, що обумовлюється тією роллю, яку вона відіграє в суспільстві. Усвідомлення цього веде до зміни політики по відношенню до установ культури, враховуючи як позитивну, так і негативну спадщину в цій сфері; перегляду самої сутності та завдань закладів культури як соціальних інститутів; виявлення їх ролі та місця в культурному житті українського суспільства. Визволившись з-під тривалого командно-адміністративного тиску ці установи опинилися перед необхідністю виживання в умовах ринку. Але, незважаючи на важливість фінансових та економічних проблем, що виникли перед ними, більшого значення набуває проблема збереження та використання цими закладами культурних цінностей. Відмовившись від цінностей тоталітарного режиму, багато людей не готові самостійно виробити парадигму взаємозв'язку з культурою. Все це викликає потребу в дослідженні духовного стану суспільства, вивченні трансформації ціннісних орієнтацій різних верств та груп населення.

Для наукового дослідження визначених проблем важливим є висвітлення деяких тенденцій минулого у збереженні та засвоєнні культурних цінностей установами культури, оскільки їх діяльність у 70—80-ті роки має безпосередній вплив на сучасне культурне життя. Поставлена мета обумовлена також недостатньою науковою розробкою даної проблеми в історичній літературі, особливо в контексті нових концепцій історичного минулого.

У 70-ті — першій половині 80-х років здійснення функції закладів культури по збереженню та використанню культурних цінностей було тісно пов'язане з культурною політикою держави, традиційне розуміння якої визначалося як співвідношення державної влади й культури. Функціонування та розвиток культури розглядалися в цьому зв'язку як система установ, організацій, які повинні були обслуговувати певні соціальні та ідеологічні потреби, і тому вони отримували підтримку з боку державних органів та суспільно-політичних організацій [9, 1979, № 1, с. 98; 1991, № 12, с. 13]. Це було надто спрощене уявлення, оскільки обмежувати культурне життя

тільки діяльністю установ та організацій, що об'єднувалися під назвою «культура» неможливо, бо культуру підіймають не тільки ці заклади. Поняття культурної політики ширше і полягає в тому, що вона охоплює різні сфери суспільного життя і нею можна визначити всю діяльність, котра спрямована на розвиток економічної, політичної, правової та іншої культури населення. Тому у суспільстві, вважають окремі дослідники, не може бути автономної програми управління культурою, адже остання не існує як об'єкт управління.

Однак держава не повинна залишатися осторонь від соціально-культурних процесів, вона виступає конституційним гарантом їх розвитку, права доступу людини до культурних цінностей, певний рівень та якість культурних благ та послуг, тощо.

Протягом 70—80-х років на практиці стійко зберіглося обмежене трактування цього поняття. Існуюча державна політика у сфері культури з її галузевою установчою орієнтацією сприяла тому, що культура ставилася в один ряд з такими поняттями, як «наука», «мистецтво», «освіта», «культурно-освітня робота». І зводилася, таким чином, до функціонування її державних та відомчих інститутів. Внаслідок цієї політики штучно були об'єднані в єдину систему культурно-освітньої роботи такі різні за своїм призначенням установи культури, як бібліотеки, музеї, клубні заклади. Стратегічні орієнтири в політиці державно-політичних органів вели до кількісного нарощування об'єктів та суб'єктів культури, погоні за валовими показниками, обліку відвідування, окупності замість висування на перший план аксіологічних (ціннісних) пріоритетів культурного росту.

Оскільки процес культурного розвитку вважався неможливим без кількісного зростання об'єктів культури, то саме цей напрямок став головним у культурній політиці держави. У середині 80-х років клуби, бібліотеки та музеї в Україні були найчисельнішими (в сільській місцевості часто єдиними) установами культури. У цей час функціонували 25 772 клубні установи, 25 978 бібліотек, 174 музеї [7, с. 349, 352].

Однак, як свідчили соціологічні дослідження, проведені у зазначені роки, культурний вигляд людини не асоціювався з частотою відвідування закладів культури [5, с. 64]. На формування та задоволення її культурних потреб більший вплив мало середовище особистості, у першу чергу сім'я, друзі, а не загальний рівень освіти, матеріальний добробут і ряд інших факторів. Минулий прак-

тичний досвід підтверджував, що орієнтація тільки на збільшення кількості установ культури, чисельності відвідувачів, розширення доступу до матеріальних та культурних цінностей не відбивалися на формуванні художніх потреб населення.

Зауважимо, що значну конкуренцію закладам культури в останні десятиріччя стали складати засоби масової інформації. Це привело до «одомашнення» культури, коли $\frac{2}{3}$ дорослого населення надавало перевагу домашньому способу проведення дозвілля [3, с. 8]. Іншою причиною перенесення осередку задоволення більшості культурних запитів громадян з установ культури у домашню сферу був процес урбанізації, який призвів до розриву з цінностями традиційної сільської культури.

Але, безумовно, не можна заперечувати той факт, що установи культури, як соціальні інститути, поряд з іншими, призначені забезпечувати духовний розвиток суспільства в цілому й кожного його члена зокрема. Тому їх відсутність або скорочення може призвести до негативних наслідків у цій сфері. Головним за цих обставин повинно бути спрямування на реалізацію тих специфічних функцій, які притаманні кожному закладу культури. За радянських часів ігнорування цього факту вело до падіння ефективності діяльності цих закладів. Бібліотеки, клуби, музеї виконували перш за все просвітницьку функцію, головною їх метою залишилося формування однорідної «ідеологічної» людини, відчуженої від багатоманітності культурних цінностей. В результаті бібліотеки не акцентували своєї уваги на науково-інформаційній, музеї — на науково-дослідницькій роботі, клубні установи не використовували різноманітність форм дозвільної діяльності.

Характерним явищем сьогодення є скорочення існуючої мережі установ культури, особливо в сільській місцевості, де, як відзначають урядовці, «мертва зона у культурі». Це викликає занепокоєння, оскільки саме село, з глибокими джерелами народної спадщини, здійснює зв'язок з українською культурою. У 1995 р. порівняно з 1990 р. кількість клубів зменшилась на 1613 одиниць, в т. ч. на селі — на 783 одиниці; бібліотек — на 1262 (на селі — на 443 одиниці). Цей процес найбільш інтенсивно проходить у Луганській, Київській, Харківській областях. Значно скоротилася мережа закладів культури профспілок (на 50 %), вони перепрофілюються, причому не на користь культури [10, 1995, № 1, с. 4; 4, 1996, 6 берез.]

Бібліотеки практично не поповнюються книжками та періодичними виданнями. За останніх п'ять років книжковий фонд України скоротився на 21 млн примірників. Матеріальна база музеїв має змогу експонувати не більше 8 % фондів [4, 1996, 6 берез.]. Виявлено чисельні факти розкрадання культурних матеріальних цінностей. Зменшується обсяг асигнувань, що виділяються на придбання творів мистецтва.

Однак, незважаючи на вказані факти, поки що вдалося в основному зберегти створену протягом десятиріч інфраструктуру у сфері культури. Закладений потенціал є достатнім для того, щоб забезпечити її функціонування в нових умовах.

У цьому зв'язку постає важлива проблема *трансформації ідеалу*. Як відомо, кожне суспільство створює свою систему цінностей, в якій відбиваються соціальні потреби, прагнення, ідеали. Протягом довгих років в Україні культурні запити визначалися всією структурою цінностей тоталітарної держави.

Перетворення, які відбувалися у минулі роки з інститутами культури, були частковим наслідком тотального одержавлення усіх соціальних інститутів. На цій основі держава прагнула досягти абсолютної тотожності культурних потреб. На відміну від єдності, що утворюється при безпосередній культурній взаємодії, така уніфікація носила не стихійний, а свідомо сформований характер. Якщо в цивілізованих суспільствах проблема єдності культурних потреб та їх задоволення вирішується за допомогою традицій, то тоталітарна система здійснювала це за допомогою адміністративно-бюрократичного апарату управління. Це зумовило консервацію характеру і рівня задоволення культурних запитів, лише 10 відсотків яких реалізовувалося у 70—80-ті роки [8, 1988, № 16, с. 14].

Історичний досвід показує, що культурні потреби мають тенденцію до безмежного розвитку, а їх задоволення пов'язане як з внутрішніми умовами — культурними запитами особистості, рівнем її духовних потреб, індивідуальними особливостями до засвоєння тих чи інших культурних цінностей, так і зовнішніми — діяльністю всієї системи установ культури. Але останні у попередній період мало піклувалися про вивчення культурних потреб, тому й не впливали на зміст та форми роботи культурно-освітніх закладів.

Здійснення просвітницької функції установами культури вело до поширення на місцях тих знань і тих візрів, що створювалися адміністративним апаратом, тобто

відсутнім був зворотний зв'язок. Оцінка ефективності роботи вказаних установ провадилася такою системою нормативів, на яку саме населення не мало ніякого впливу. Таким чином, робота цих закладів не залежала ні від людей, ні від їх культурних запитів. Типи звітності, які існували на той час, орієнтували на кількісні показники, а не на те, щоб дати чітку картину задоволення культурних запитів населення.

Унаслідок цього заклади культури не могли своїми стандартними формами роботи зацікавити деякі групи людей, і рух за створення неформальних засобів реалізації творчого потенціалу особистості на рубежі 70—80-х років свідчив про незадоволеність людей діяльністю та організацією роботи цих інституцій. Така ситуація складалася, наприклад, з організацією та розвитком аматорських об'єднань і клубів за інтересами в Україні, які спочатку виникали поза палацами та будинками культурних клубами. Музеї не задовольняли інтереси населення до історичного минулого українського народу, оскільки 70 % усіх зібраних експонатів стосувалися історії радянського суспільства, а з 123 254 пам'яток історії та культури, які знаходилися на державному обліку, 79 % складала пам'ятка Великої Вітчизняної війни. Діяльність бібліотек також не відповідала інтересам суспільства. Якщо брати до уваги тільки ту роботу, на яку вони були націлені, а саме: забезпечення книгою населення, то і тут ми бачимо, що складом книжкових фондів бібліотек незадоволені 49 % читачів з середньою та 74 % — з вищою освітою [6, с. 12; ф. 5116, оп. 19, спр. 1596, с. 46; спр. 2077, с. 47].

Зміни в соціально-економічному і політичному житті держави на сучасному етапі привели до нових тенденцій в діяльності установ культури. В клубах простежується тяжіння до реорганізації їх в багатофункціональні центри дозвілля. Музеї головну увагу приділяють науково-дослідницькій роботі. Бібліотеки перетворюються на заклади, що не лише зберігають і видають книжки, але й виробляють і розповсюджують інформаційну продукцію. Комерціалізація та використання сучасних технологій багато в чому теж змінюють бібліотечну діяльність. Книгозбірні стають органічними елементами інформаційної структури суспільства.

З метою зміни системи управління закладами культури Міністерство культури та мистецтва передбачає розподілити їх на три групи: 1) загальнонаціонального значення; 2) установи, діяльність яких вимагає загально-

державної підтримки; 3) заклади культури регіонального рівня. Безумовно, що абсолютна більшість цих установ належить до третьої групи. Саме на місцях існує більше можливостей для засвоєння культурних цінностей, задоволення повсякденних культурних потреб, базуючись на систематичному вивченні динаміки потреб кожної соціокультурної групи, моделюванні культурного майбутнього регіонів. Перенесення на місця головної уваги в культурному процесі дає можливість збереження і розвитку на кожній території традицій, відродження там культурно-історичного середовища, розширення можливостей активного творчого життя населення.

Подібна політика веде до зменшення фінансування установ культури. Тому сьогодні й у майбутньому не обійтися без комерціалізації культури. Підтверджуючи цей висновок, слід сказати, що в останні роки виникло багато подібних закладів внаслідок приватної ініціативи. Їх діяльність опинилась поза межами державного управління і взагалі будь-якого контролю за їх роботою.

Криза політична, духовна, ідеологічна зумовила розгубленість переважної більшості діячів культури, виявили їх неготовність жити і творити в нових соціально-економічних та політичних умовах. Отже, на жаль, можна констатувати, що ідеологічний вакуум, який утворився після руйнування тоталітарної системи, поки що незаповнений. Комерціалізація культури, в свою чергу, веде до змін пріоритетів, акцентів у роботі закладів культури. Головна увага звертається на розваги, фінансові прибутки, що знижує якість заходів, які провадяться.

Створюючи сьогодні демократичну, плюралістичну культуру, слід запобігти легалізації такої культури, яка сприяє розвитку насилля, ненависті та інших антиподів культури, пам'ятаючи, що падіння духу вимірюється тим, чим він задовольняється [1, с. 5]. Вихід з даної ситуації бачиться в звертанні до скарбниць світової культури. Духовний досвід цивілізованого людства свідчить про пріоритети загальнолюдських та національних цінностей, про взаємозв'язок традицій і новацій.

Але несправедливим було б твердження, що суспільство в духовному розвитку переживає стагнацію. Сучасний аналіз культурних запитів населення свідчить про повільний, але стійкий процес змін у системі естетичної та етичної орієнтації суспільства [4, 1996, 6 'берез.]. Хоча скрутне матеріальне становище значної частини населення обмежує коло його естетичних запитів, позбавляє

можливості доступу до культурних цінностей (придбання книг, відвідування концертів, вистав, виставок тощо).

Окремо слід сказати про засвоєння національних культурних цінностей. Як відомо, адміністративна система за радянських часів негативно ставилася до народної культури. Тому, на думку деяких авторів, остання мала неповну структуру, окремі ланки якої були послаблені, а деякі зовсім відсутні. Передусім це стосувалося української мови. Комплектування фондів бібліотек України привело до того, що у 70-ті роки українська література в них становила лише 15—20 %. Сьогодні цей показник збільшився до 36,6 %. Але українська книга складає більше 50 % у загальному фонді книгозбірень лише у Львівській (50,6 %) та Тернопільській (50,7 %) областях. Це в той час, коли попит на українську літературу збільшився від трьох до 20 відсотків [10, 1995, № 1, с. 4; 4, 1996, 6 берез.].

Важливе місце в збереженні та використанні культурних цінностей посідає народна творчість, основною ознакою якої дослідники вважали непрофесійність її носіїв. До народної творчості відносяться традиційні пісенно-танцювальний фольклор, різні форми аматорства, народні промисли, свята, обряди і т. ін. Тривалий час ця сфера культурної діяльності кваліфікувалася як самодіяльна художня творчість. Їй були притаманні всі недоліки адміністративно-командної системи.

Відповідно до існуючої в 70—80-ті роки тенденції екстенсивного росту показників культури, збільшувалася й кількість гуртків художньої самодіяльності. В середньому, в кожному клубному закладі у 80-ті рр. функціонувало до десяти різних гуртків проти семи на початку 1976 р. [12, ф. 5116, оп. 19, спр. 1824, с. 62]. Але кількісні показники не завжди відповідали якісним. У розвитку народної творчості спостерігалася жанрова однобічність: колективи художньої самодіяльності в основному створювались на період святкування різних дат, фестивалів, оглядів, концертів, і виконавча майстерність та сценічна культура багатьох колективів знаходилася на низькому рівні. І, нарешті, ідеологізований підхід не припускав більш повного розвитку української народної творчості. Наприклад, у ці роки в репертуарі художньої самодіяльності різних жанрів твори народної культури складала лише 22 %, а в репертуарі самодіяльних духових оркестрів твори народної музики — лише 19 % [13, ф. Р-4983, оп. 1, спр. 587, с. 42; 12, ф. 5116, оп. 19, спр. 466, с. 8].

У 70-ті — першій половині 80-х років в Україні народна творчість більше розвивалася на селі, ніж у місті, що підтверджує думку про збереження традиційної національної культури, передусім сільським населенням. У середині 80-х рр. у клубних установах міністерства культури України понад 90 % гуртків художньої самодіяльності і майже 80% її учасників припадали на сільську місцевість [2, с. 27]. Хоча більшість сільських мешканців, які виявили інтерес до різних жанрів народної творчості, не могли його задовольнити.

Значні перешкоди у роки існування СРСР стояли й на шляху засвоєння культурних традицій, звичаїв, обрядів, набутих і збережених українським народом протягом століть. Впроваджувати їх у побут належало установам культури. Однак адміністративне втручання в процес засвоєння різних форм обрядовості, в тому числі напівзабутих традицій та обрядової спадщини українського народу, їх політизація не вели до якісної зміни ситуації в цій сфері.

Як наслідок, установи культури не змогли у 70—80-ті роки повною мірою задовольнити потреби населення республіки в розвитку народної творчості, в засвоєнні національних культурних цінностей.

На сучасному етапі характерною є тенденція реалізації національно-культурних потреб українського народу. Це знайшло вияв у розробці національних програм, згідно з якими передбачається об'єднання зусиль держави, громадськості в розвитку української народної культури. На високому рівні проходять фестивалі українського народного мистецтва, повертаються матеріальні, культурні цінності тощо. Але на регіональному рівні внаслідок фінансової ситуації значна частина закладів культури змушена обмежувати культурно-мистецькі заходи, мережу художніх колективів та гуртків.

Узагальнюючи минулий досвід, слід відзначити, що установи культури, незалежно від властивих кожній з них функцій повинні враховувати як культурний рівень населення, задоволення його потреб, так і вплив цих закладів на формування смаків і запитів, котрі орієнтують на високі моральні і духовні цінності.

Аналіз співвідношення «культура—людина» показує, що людина є одночасно і творцем культури, і споживачем. Тому основними умовами діяльності установ культури повинні бути свобода творчості, ініціативи, сприяння самовизначенню та саморозвитку людини всіма засобами цих закладів.

В статті окреслені лише деякі проблеми об'єктивного і суб'єктивного характеру, з якими зіткнулися установи культури по освоєнню культурних цінностей у минулі роки і сьогодні. Отже, як історичний досвід, так і практика сучасного життя показують необхідність і можливість посилення ролі закладів культури у забезпеченні свободи творчості, доступу до культурних надбань, розширенні активного творчого потенціалу народу. Здійснити це можна лише на засадах широкої громадської ініціативи, а також при підтримці держави. Формування нових пріоритетів має ґрунтуватися на визнанні гуманістичної місії установ культури і бути головним орієнтиром в їх діяльності.

Список літератури: 1. Гегель Г. Соч. Т. 14. М., 1959. 2. Гиль С. В. Социально-экономические проблемы культурно-просветительской работы. Львов, 1987. 3. Ковтун О. М., Тарасенко В. І. Дозвілля розумне, змістовне. К., 1987. 4. *Культура і життя*. 5. *Культурная активність молодіжні*: Сб. науч. тр. НИИК. М., 1989. 6. *Культурна політика: методологічні, правові, економічні проблеми*: Зб. наук. праць. К., 1995. 7. *Народне господарство Української РСР*. К., 1986. 8. *Політичне образование*. 9. *Соціологічні дослідження*. 10. *Українська культура*. 11. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. 12. *Поточний архів міністерства культури та мистецтв України*. 13. *Державний архів Донецької області*.

О. О. БАКУМЕНКО

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сьогодні, коли Україна шукає шляхи виходу з тяжкої системної кризи, дуже корисним може стати досвід земського самоврядування, яке виникло в Російській імперії понад сто років тому. Земські установи, утворені внаслідок урядової реформи 1864 р., займалися питаннями місцевого господарчого та культурного життя, тобто оподаткуванням, народною медициною, освітою тощо [14, § 6]. Для з'ясування становища на місцях необхідно було докладно вивчити соціально-економічний стан кожної губернії, кількість мешканців, виплачуваних ними податків і т. ін. Це настійно вимагало утворення спеціальної статистичної служби.

Заснований у 1775 р. Центральний статистичний комітет та губернські статистичні установи не мали добре налагодженої системи статистики [15, с. 2]. Багато акціонерних товариств, наукових установ тощо користува-

лося своїми системами, котрі відрізнялися за об'єктами досліджень та методикою їх проведення. Отримані у такий спосіб відомості не відзначалися особливою точністю [15, с. 3]. Так, генерал Анненков на засіданні статистичного відділу імператорського Географічного товариства 14 жовтня 1892 р. відмічав, що на Кавказі, за даними Міністерства внутрішніх справ, недорід становив 100 млн пудів зерна, Міністерства фінансів — 60 млн пудів, а за свідченнями торговців хлібом — 40 млн пудів [15, с. 4]. Різниця в цифрах, як бачимо, досить значна, і це в той час, коли проблема неврожайів була дуже актуальною в такій аграрній країні, як Росія. Великий за масштабами голод, що вразив Новгородську, Смоленську та дві губернії в 60-ті рр. XIX ст., став причиною утворення тут спеціальної статистичної служби для збирання даних про кількість голодуючих та необхідного їм зерна [4, с. 14]. Саме з цього часу земства починають самостійно формувати свої статистичні установи. Цей процес торкнувся й земств України.

Говорити про суто земську статистику в 60-ті рр. XIX ст. не можна, оскільки в цей час вона робила перші, досить важкі кроки. Спочатку губернські управи отримували цифровий матеріал від установ, які здавали їм ті чи інші справи. З подібної роботи почалися, наприклад, статистичні дослідження в Харкові [15, с. 3]. Потім матеріали місцевої статистики стали готувати самі повітові управи. Вони щорічно збирали статистичні дані стосовно земського господарства. Так, у 1866 р. Харківська повітова управа надала губернській управі дані щодо кількості господ, будівель і робочої сили у повіті [21, С. II].

Реально земська статистика починає робити перші кроки в 1896 р., коли Вятське губернське земство запропонувало агрономові В. Я. Заволжському «зайнятися в ролі експерта... вивченням господарства краю» [3, с. 161]. У 1870—1871 рр. він описав три північні повіти Вятської губернії. Десь у той же час оформився основний напрямок земської статистики: статистичні дослідження у зв'язку з господарчою діяльністю земства. Крім того, останні готували відомості для вищих адміністративних органів [21, с. 4]. Необхідність такої повсякденної праці привела до створення при управах постійних земських статистичних бюро [6, с. 9]. У процесі їх формування визначилися два основних напрямки діяльності. Перший запропонувало Чернігівське, а другий — Московське земства. У Чернігівському земстві особливий наголос робився на з'ясуванні практичної цінності землі та

маєтків. Ці дані були необхідні для правильного оподаткування. Московські статистики здебільшого займалися питаннями економічного розвитку села [11, № 26].

Вказані процеси знайшли часткове відображення в науковій літературі, однак у цілому проблема залишається нерозкритою. В цій статті робиться спроба висвітлити проблему зародження земської статистики до-революційною історіографією та прослідкувати історіографію методики статистичних досліджень земства. Розгляд цих проблем ґрунтується на вивченні трьох груп літератури: 1) праць статистиків-практиків, присвячених проблемам методики досліджень; 2) загальних праць з історії земства; 3) праць, які мають характер історичного обзору. Останні дві групи праць, також написані здебільшого самими земцями, а отже тою чи іншою мірою мають практичний характер.

Початок названим дослідженням поклали статті, надруковані в різних газетах та журналах [1, 7, 8, 9]. Здебільшого, вони ставили за мету довести необхідність впровадження земської статистики.

Важливою на той час стала стаття завідуючого Московським статистичним бюро В. І. Орлова [12, № 49]. Автор вказував на корисність земської статистики, підкреслював, що «необхідність достовірних статистичних даних все більше і більше усвідомлюється» [12, № 49]. Даючи поради з улаштування статистичних бюро та рекомендуючи методику проведення досліджень, ця стаття була вельми корисною для багатьох статистичних бюро, стала одним із перших методичних посібників.

У 1881 р. вийшла друком стаття відомого українського діяча П. С. Єфименка, в котрій центральну увагу приділено питанню про поле діяльності земської статистики, тобто про те, чи повинна вона за прикладом Чернігівського земства переслідувати лише оціночні цілі, чи має вести дослідження, спрямовані на з'ясування економічних факторів життя тогочасного села [11, № 21].

Автор доводив, що обсяг роботи визначається самим призначенням земських установ. На його думку, статистика мусить ділитися на три групи: оціночну, сільсько-господарську та економічну, і від кожної управи залежить, яку саме вибрати для своєї діяльності.

Одним з найважливіших було питання про взаємовідносини з державними статистичними установами. Саме йому присвячена стаття професора І. Сокальського [20, № 26]. Як представник державних статистичних органів він полемізував зі своїми опонентами з приводу

організації та методики статистичних досліджень. Автор пропонував використовувати в Росії міжнародні методи досліджень [20, № 26]. Звинувативши земських статистиків у небажанні співпрацювати, він стверджував, що «земських статистиків як особливого звання, відмінного від статистиків взагалі, немає і бути не може. Якщо будемо називати статистику земською тільки тому, що вона збирає відомості для земства, то в цьому буде стільки змісту, скільки в назві адміністративна статистика» [20, № 26].

Перший досвід організації земської статистики викликав появу праць, підсумовуючих результати. У цьому плані найцікавішими є статті В. М. Григор'єва — податного земського статистика, який зробив вагомий внесок у діяльність земств [8, № 5]. Його праці стали першою спробою великомасштабних досліджень. Поряд зі статистичними даними щодо повітів у них подано аналіз різних статистичних збірників земств [8, № 5].

В міру вдосконалення земських статистичних досліджень деякі статистики почали замислюватися над питаннями про найзручнішу методику досліджень. Так, великий резонанс у земстві мала книга І. Лаврського [10]. Автор висунув тезу про те, що два головних напрямки земської статистики (Чернігівське та Московське) не повинні суперничати, а припущення, що один з них є кориснішим, ніж інший — абсурдне [10]. Він вважав, що згодом межа між ними зітреться, і виявився правим. Методологічний аспект праці І. Лаврського полягає в тому, що автор дав порівняльну характеристику методів та форм двох типів статистичних досліджень. У тому ж аспекті написані праці В. В. Воронцова та В. М. Григор'єва. Зокрема, Воронцов у своїй статті відмітив неоднорідність статистичних досліджень в різних губерніях [22, с. 150]. Обидва автори зазначали, що типи статистичних досліджень відповідають різним цілям: «...Одні бюро переслідували головним чином фіскальну ціль, збираючи матеріал для оцінки прибутковості земель з метою правильного оподаткування, інші дивляться на свої установи, як на такі, що вивчають потреби народу і тому розширюють завдання бюро до всебічного з'ясування господарчого стану губернії [22, с. 150].

В. М. Григор'єв також відзначав, що земські статистичні дослідження в різних губерніях були неоднорідні [8, с. 85]. Тим часом, Воронцов дає точну характеристику і вперше виділяє основні риси оціночної статистики, як особливо важливі для тих земств, котрі збираються її

впроваджувати. Він розбиває територію на дрібні райони, різноманітні за якістю ґрунту та врожайністю, а також дає порівняно точні відомості про ці та деякі інші явища місцевого господарського життя [8, с. 151]. Застосування Григор'євим порівняльних методів дослідження дозволило більш диференційовано та конкретно показати місцеві особливості історії розвитку статистики в кожному окремому земстві.

З часом з'явилися перші праці, які мали характер історичного огляду роботи земських статистиків. Є тут і праці, присвячені діячам місцевої статистики та підсумкам її розвитку в окремих районах. Так, у 1885 р. вийшла друком стаття Н. О. Каблукова [16, с. 123]. Вона не обмежувалася лише біографічною тематикою. В ній подано короткий історичний огляд діяльності земської статистики в Московській губернії, при цьому підкреслено: «...Крім достовірності та точності відомостей, що було прямим наслідком заходів по їх збиранню та особистості збирача, самі заходи відрізнялися новітністю і тими позитивними якостями, котрі надають їм наукове та практичне значення» [8, с. 85]. З історичної точки зору підійшов у своїй статті В. М. Григор'єв до питання про два типи земської статистики [8, с. 85]. Автор ще раз вказав на неоднорідність земської статистики: «Самі губернські земства приступили до статистичних досліджень з різними цілями й далеко не у всіх 22 губерніях виявили однакову енергію в їх досягненні» [8, с. 85]. Він підкреслював, що поряд з двома головними типами земсько-статистичних видань, характерних для кожної з двох груп земств «Збірок статистичних відомостей для оцінки земельних угідь» для Чернігівського, та «Матеріалів для статистично-економічного опису» для Московського, обидва типи земств випускали й змішані праці. Так, у 1882 р. Чернігівські статистики дали детальну характеристику подвірного стану кількох повітів, а Московське земство давало досить точні оціночні дані. Одним словом, головною думкою цієї роботи було те, що «...статистики цих двох типів йдуть одне одному назустріч [8, с. 86].

Праця О. О. Русова підводить підсумки історичного розвитку земської статистики губернського земства м. Харкова [8, с. 87].

Найбільш повно в ній розглянуто причини виникнення земської статистики, дано детальні підсумки розвитку офіційної статистики в Російській імперії в цілому [15, с. 2]. Русов звертав увагу на ретельність та обсяг

земських статистичних досліджень: «...Форми землевласності та їх опис, кількість та якість іншої власності, економічний стан населення — усі ті питання, на котрі земська статистика дає відповідь» [15, с. 6].

Активність земських статистиків, а отже й поява нових праць з цієї теми залежали від внутрішньої політики держави. Налякана зростаючою самостійністю земств, адміністрація наклала ряд обмежень на їх діяльність. Закон від 8 червня 1893 р. поставив оціночну справу, а разом з нею й усю статистику під контроль уряду [17, с. 54]. Земська статистика стає невід'ємною часткою праці земств. На це виділялися державні кошти. Особливість цього закону полягала у багатоступеневості досліджень, що дуже гальмувало працю [4, с. 47]. Новий закон неначе ігнорував усю ту діяльність, котра була спрямована на формування системи оцінок, які найбільш точно відповідали реаліям російського життя. Він не закріпив досягнутого і не заповнив ті прогалини, які мали місце, — відмічав дослідник земств А. Кауфман [17, с. 54]. Закон звужував роль губернських земських установ у справі збору оціночних матеріалів і змушував робити це лише повітові управи [17, с. 53]. З іншого боку, закон відкривав широкий простір для подальшого розвитку статистичних досліджень у напрямку вивчення загальних економічних умов [17, с. 53].

Втручання держави обмежувало самостійність земств у статистичних дослідженнях. Тому провідні земські статистики не могли не відгукнутися на закон. В числі перших з'явилася стаття Анненського [1, № 6]. Підкреслюючи необхідність наукового підходу в дослідженнях, автор зазначав, що новий закон нічого не дав у цьому напрямку [1, с. 76]. Він писав, що «головна сила земських оцінок вміщена в детальному обґрунтуванні точних висновків, у твердо встановленому синтезі... Закон від 8 червня цього прагнення не відобразив...» У цьому відношенні статистики почали де тільки можливо підтверджувати необхідність детального дослідження справ на місцях. Класичним прикладом цього є праця А. Ф. Фортунатова [19]. Поряд з детальним аналізом селянського господарства Росії, проведеним на матеріалах земства, автор зробив спробу дослідити процес земсько-статистичних досліджень з часу виникнення земств [19]. Він підкреслював, що праця виконана за ініціативою земств «... є може найвидатнішим, що було зроблено в нас для вивчення держави та народу» [19, с. IV].

Прагнення до упорядкування досліджень та бажання підбити підсумки діяльності викликали появу великих праць історичного змісту. У 1897 р. вийшла друком перша книга, видана Міжнародним статистичним інститутом у Санкт-Петербурзі [6]. В ній велика увага приділялася причинам та процесу виникнення земської статистики, містився детальний аналіз різних проектів земської статистики. Поява праць подібного рівня була свідченням зростаючої ролі земської статистики.

У тому ж ряду стоїть праця С. М. Велецького [4]. У ній вперше зроблено спробу підбити підсумки діяльності земської статистики за 25 років. Базуючись на міцній фактографічній основі — матеріалах доповідей, адрес, протоколів, автор дав детальний огляд передумов виникнення статистики: «...Як господар чи підприємець не в змозі обійтися без бухгалтерії, так неможливо за всім угледіти без статистики» [4, с. 9]. Як і його попередники Велецький вказував, що земська статистика «...є найвидатнішим явищем в історії російського суспільствознавства в останню чверть століття» [4, с. 15]. Можна сміливо стверджувати, що в цій праці вперше зроблено спробу дати історіографічний аналіз розвитку статистики.

Значний інтерес в цій групі праць становить стаття О. А. Кауфмана [17]. В ній відмічається, що «...земська статистика була для народницьки настроєної інтелігенції одним із засобів служіння народу» [17, с. 245]. До Кауфмана майже ніхто не торкався цього питання. На думку автора, особливість земської статистики полягає в тому, що «...вся більш як сорокарічна історія земської статистики проходить під знаком боротьби двох завдань: вузько-практичного, на якому, як на правилі, наполягала адміністрація, та суспільно-наукового, котре висунули земські статистики» [17, с. 246].

У міру розвитку земської статистики змінювалося ставлення до неї. Якщо в земствах вже ніхто не заперечував її необхідності, то у вищій адміністрації ставлення до неї все-більше погіршувалося. Це пояснювалося тим, що земські статистики, котрі відрізнялися чесністю і принциповістю, оприлюднювали деякі відомості про життя та побут народу, що були небезпечні для уряду. З цієї причини царська адміністрація звинувачувала статистиків у крамольній пропаганді і забороняла місцеві дослідження. Та зупинити почату працю було вже неможливо. Земські статистики розробили програми високого наукового рівня, оригінальні методи збору інформа-

ції, що забезпечувало її більшу вірогідність. На це звертали увагу історики земств у цілому.

Особливість літератури з історії земської статистики полягає у наявності загальних праць, які висвітлювали історію земств та підбивали підсумки їх діяльності. Прикладом є праця відомого українського статистика І. П. Білоконського [2]. Він підкреслював роль земських статистиків як політичної сили — частини загальноземського «третього елемента». Розкриваючи основні тенденції розвитку земської статистики, автор поєднав їх зі своїм світоглядом найбільш активних представників земської інтелігенції. Він висвітлив правове становище статистики, відкрито вказуючи на те, що після 1890 р. державна адміністрація почала активно утискати земства. Особливу роль цій політиці Білоконський відводить міністру внутрішніх справ Плеве [2].

Велика заслуга у висвітленні історії земської статистики та земства взагалі належить Б. Веселовському [3]. Його фундаментальну працю можна назвати підручником з історії земської справи. Веселовський ретельно обробив усі матеріали, й не має жодної не вивченої ним деталі. Він дав докладний опис історичного розвитку земської статистики, першим підкреслив роль деяких загальнодержавних установ у розвитку земської статистики. У питанні ставлення щодо закону 1893 р. Веселовський, не заперечуючи його реакційного підґрунтя, разом з цим вважає, що «...з виданням закону наступає деяке пожвавлення, у ряді земств з'являється поточна статистика» [3, с. 300].

Таким чином, земська статистика виникла внаслідок необхідності вести облік даних про стан економічного та соціального розвитку країни. Сформувавшись із різноманітних досліджень без опори на будь-який досвід, земська статистика притягала увагу багатьох дослідників, особливо українського походження, новітністю та методичною детальністю засобів дослідження. У зв'язку з тим, що література з цього питання написана здебільшого самими земцями, вона носить практичний характер.

Список літератури: 1. *Анненский А.* Земский кадастр и земская статистика // Русское богатство. 1894. № 5. 2. *Белоко́нский И. П.* Земство и конституция. М., 1910. 58 с. 3. *Веселовский Б.* История земства. СПб., 1911. Т. 3. 708 с. 4. *Велецкий С. Н.* Земская статистика. М., 1899. 244 с. 5. *Земская статистика в Полтавской губернии.* Полтава, 1892. 31 с. 6. *Земская сельскохозяйственная статистика.* СПб., 1897. 524 с. 7. *Григорьев В. Н.* Земско-статистические исследования по Тамбовской губернии // Русская мысль. 1884. № 5. 8. *Григорьев В. Н.* Земско-статистические исследования по Воронежской губер-

нии//Русская мысль. 1887. № 1. 9. Григорьев В. Н. Общий обзор земско-статистических работ//Русская мысль. 1884. № 9. 10. Лаврский И. Два типа земской статистики. Казань, 1887. 51 с. 11. Ефименко П. С. Итоги организации земской статистики в г. Харькове//ХГВ. 1881. № 21. 12. Орлов В. И. Об организации земских статистических работ в Московской губернии//Земство. 1881. № 49. 13. Осипов Н. О. Об организации земской статистики//Труды Императорского Вольного экономического общества. М., 1886. 347 с. 14. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. СПб., 1864. 15. Русов А. А. Итоги земской статистики в Харьковской губернии. Х., 1890. 22 с. 16. Каблуков Н. А. В. И. Орлов — Земский статистик//Русская мысль. 1885. № 10. 17. Кауфман А. А. Земская статистика. СПб., 1914. 375 с. 18. Кауфман А. А. Статистическая наука в России. СПб., 1915. 218 с. 19. Фортунатов А. Ф. Итоги экономического исследования России. СПб., 1884. 526 с. 20. Сокальский И. По поводу организации статистических работ в г. Харькове//ХГВ. 1881. № 26. 21. Материалы к статистико-экономическому описанию Харьковского уезда. Х., 1886. 146 с. 22. Воронцов В. В. Земская статистика//Русская мысль. 1888. № 6.

С. А. ЧЕРКАСОВА

ЕТНОМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ XVII — XVIII ст.

Проблема заселення Слобожанщини знайшла певне відображення в історичній літературі [1, с. 460], але деякі питання залишилися поза увагою дослідників, зокрема, про іноземне (неукраїнське) залюднення земель. Це пов'язано з недостатньою джерельною базою, відсутністю в документах XVII—XVIII ст. чіткого визначення національної приналежності, нарешті, незначною кількістю прибулих неукраїнського походження. У цій статті автор не торкається російського колонізаційного руху, а зосереджується на розкритті міграційних процесів із Західної та Південно-Західної Європи.

Про іноземне заселення Слобожанщини йдеться, головним чином, у статистичних та ономастичних джерелах, які відносяться до кінця XVII—XVIII ст. [2, с. 137—190].

У переліку мешканців м. Харкова 1655 р. [3, с. 546—548] немає іноземців, а перші відомості про їх переселення в Слобідську Україну датуються 1672 р. [4, с. 27—29]. Тоді вихідці із Польщі заснували поселення в місці колишньої татарської сакми, назвали його Білопіллям і збудували церкву Різдва Богородиці. Згодом тут з'явилися укріплення з шістьма гарматами, ровом та валом, де жив воевода Бехтеев. Село Юрїівку Куп'янського повіту засновано в 1706 р. на землях, дарованих полковому писареві поляку Ю. Ройзаліону-Сошальському [4, с. 37].

Того ж року Петро I наказав передати у володіння полковникові Ф. Шидловському, який належав до польської нації, село Уди, заселене росіянами, «служити і керувати судом і розправою та грошовим збором замість служби» [5, с. 199]. Ф. Шидловський влаштовував козаків, що підтверджує чолобитна харківців 1707 р. Полковник Гр. Донець помер, залишивши лише малолітнього сина Федора, тому козаки просили, щоб Ф. Шидловський був полковником і в Харкові [5, с. 183].

Серед колонізаційних хвиль представників інших народів виділяється волоська, сербська і калмицька [1, с. 225—230].

Волохи прийшли на цю територію в 1711 р. разом з відомим князем Кантемиром, якому було надано в Харкові двір з фільварками та села колишнього полковника Ф. Шидловського, який потрапив на той час у немилість, і сам Петро I писав Апраксіну, щоб описали всі маєтки і заводи полковника [5, с. 201—205]. Село Балаклею отримав волоський стольник Дм. Єнакей і назвав його Волоським, с. Новомлинськ — волоський секретар Ю. Степ-Мечник, Дворічний (після цього Волоський) Кут — полковник І. Абаза, с. Злодіївку на р. Сироватці — полковник Апостол-Кигич [6, с. 219—220]. Співвітчизники князя мали розміститися в слобідських полках і інших окраїнних місцевостях, оскільки вони залишили свою батьківщину «через віру християнську» [5, с. 203—205].

Майже водночас з появою Кантемира в Слобідську Україну переселилися з Білої Церкви полковник В. Танський з волоськими офіцерами Жияном і Бедрягою [1, с. 315—317]. Танський одержав дозвіл закликати до себе волохів, які бажали б поселитися в слобідських полках. Керувати ними у військовий час повинен був Танський, а в мирний період вони мали жити на відведених угіддях і займатися землеробством. З доходів Ахтирського полку виділялося 50 крб. і необхідна кількість хліба та насіння [7, с. 270—272]. Проте Танський не зумів знайти спільної мови з жителями Мурафи, які тікали від його свавілля [1, с. 319].

У цей же період з'являється на Слобожанщині і полковник Г. Апостол-Кигич. За наказом 1715 р. [5, с. 215—216] йому було віддано м. Пена з усіма жителями (за винятком протопопа, сотника і десяти козаків, котрі мали власні землі), с. Річки і с. Злодіївка. Все населення мало виявляти належний послух, а козаки — служити в Сумському полку. У наказі князя Голіцина на ім'я Ки-

гича зазначалося, що його з товаришами призвали для війни з турками, але вона вже закінчилася, а додому йому повертатися неможливо, тому він отримав у м. Пені 200 дворів, у с. Злодіївці — 100, у с. Угроїдах (замість с. Річки) — 166 [5, с. 219—221].

Активна зовнішньополітична діяльність Російської держави на початку XVIII ст., особливості управління Слобідською Україною, наявність у ній козацьких полків, які, проте, підлягали белгородському воєводі, відкривали широкі можливості царському урядові запрошувати іноземців для освоєння «дикого поля», незважаючи на те, що ця територія не входила до складу Російської імперії як підлегла. Про це свідчить поява на Слобожанщині колоністів-сербів. Сербські переселенці були приписані на службу до слобідських полків як компаніїці. З 1727 р., згідно з наказом, їх утримували окремо від козаків, давали їм платню та відвели землі. У 1728 р. цей полк доукомплектували до 600 чол., додавши необхідну кількість слобідських козаків. У 1729 р. його поселили в м. Торі (Слов'янськ). З 1733 р. полк став комплектуватися виключно із сербів, та їх виявилось лише 197 чол. Тому запрошували нових поселенців і надавали їм утримання з малоросійських доходів [1, с. 526—528].

Ще одну групу переселенців складала калмики [6, с. 204—208]. Вони жили в приході Успенської та частково Богородицької церков м. Чугуєва. Ще в 1679—1680 рр. з чугуївців городової служби збиралася худоба і хліб на платню калмицькій орді, котра перебувала на службі у белгородського князя Каспулата Муцаловича. Після закінчення Азовського походу цар наказав калмикам, які брали участь у кампанії, поселитися в Чугуєві у слободі Осинівка, де одна з вулиць називалася Калмицькою. Перекладачів з татарської мови в Чугуєві не знайшлося, тому калмиків відправили тимчасово на службу до Ізюмського полку. Згідно з Чугуївським переписом 1710 р. в місті мешкало 47 сімей хрещених калмиків, в 1712 р. — 50 сімей (387 чол.) [5, с. 230—231]. Усі вони мали переважно християнські імена. Декілька голів родин називалися Харініми, Кобилініми, один звався Батир, інші — Тума, Чегодій, Зеньгор.

З 1715 по 1735 р. кількість хрещених калмиків збільшилася до 150 сімей. У 1788 р. було створено новий штат корпусу передової варті Єкатеринославського піхотного полку, який налічував 1014 чол. калмиків. Нехрещені калмики, що оселилися в Чугуєві разом з хрещеними, приймали православну віру. Доказом цього є наказ Кан-

целярії Сенату від 1716 р.: «...Калмиків, які прийшли з Дону в Чугуїв, за їх бажанням повертати в християнську віру, надати їм різні переваги як у цивільних, так і у військових званнях [6, с. 223]. Але нехрищені калмики недовго змогли прожити в Слобідській Україні. У 1748 р. ті з них, хто не прийняв християнство, пішли у свої улуси. Їм не сподобався указ 1748 р., який урівнював утримання калмиків і козаків, тоді як раніше перші отримували платню на 15 крб. більше. До того ж нехрищені калмики зазнавали утисків, і це також сприяло тому, що вони залишили Чугуїв. Калмики, які залишились, асимілювалися, втративши свій калмицький тип. Переселення калмиків являло собою службову колонізацію. Переселенці не мали вотчин і маєтностей, не займалися промислами. Вони лише несли військову службу.

Серед представників інших народів, які оселилися в Слобідській Україні, слід назвати німців та прибалтів. У 1746 р. с. Сніжків Кут (Валківського повіту) заселено Гр. Гендриковим [6, с. 218]. У другій половині XVIII ст. у с. Крутець (Острогозького полку) оселилося п'ять сімей латишів, а у 1766 р. — група німців (фон Цигляр, Кейт, Буларт); недалеко від Острогозька заснували с. Рибендорф [7, с. 248].

Окремо слід згадати євреїв, що з'явилися в Слобожанщині на початку XVIII ст. Вони склали на цій території особливу громаду, яка користувалася самоуправлінням і була тісно згуртованою в релігійному та економічному відношеннях групою [8, с. 105—107]. Євреї прийшли у Слобідську Україну із сусідньої Гетьманщини, де здавна відігравали помітну роль у розвитку торгівлі. На початковому етапі колонізації Слобожанщини, коли вирішальне значення мали військові інтереси, вони не переселялися в ці небезпечні місця. Але у XVIII ст., коли обставини змінилися і міста Харків та Суми стали набувати значення важливих ярмаркових центрів, євреї почали оселятися тут на постійне проживання. До них часто приїжджали земляки, які потім відбували з харківських ярмарків на інші, більш дрібніші. А оскільки останніх було багато, то виходило, що євреї весь час перебували в Слобідській Україні і центром для них став Харків. Постійне перебування одних, тривалі приїзди інших призвели до створення місцевих єврейських установ, зокрема, в Харкові. До 1788 р. євреї не мали тут постійного раввина. Зокрема, його судові обов'язки виконував на той час Мойсей Олександрович. У 1788 р. намісникові І. Д. Пашкову євреї подали прохання, в якому пропону-

валосся затвердити суддею Катеринославського раввина Ізраїля Більховича. Але в той час, коли вирішувалося питання призначення раввина, деякі євреї відмовилися визнавати владу Олександровича і віддали перевагу російським законам [9, с. 228—230].

Дивно було б вести мову про циганську колонізацію, але слід зазначити, що на південних теренах Московської держави кочувало чимало циганів, які мали свою організацію і платили в казну деякі збори. В документах цієї епохи їх чомусь не причисляють до іноземців, а виділяють окремою групою [10, с. 33, 39, 45]. Так, серед жителів Харкова в 1773 р. називається 100 іноземців (без уточнення національної приналежності) та 76 циганів, які сплачували податок [10, с. 27].

Серед представників інших національностей на Слобжанщині в той час зустрічаються татари, турки (у с. Великий Бобрик проживало чотири чол.), греки [11, с. 319—398].

Іноземна колонізація в межах Слобідської України не набула значних розмірів і обійшлася центральному урядові дуже дорого. Витрати не відповідали результатам. Намагаючись отримати особливі переваги лише через своє іноземне походження, колоністи стали привілейованим станом серед слобідсько-українського суспільства, за винятком циганів та калмиків.

Але іменний перелік мешканців м. Харкова за переписом Хрущова 1932 р. [10, с. 538—543] серед складу привілейованого стану не називає іноземців. Вони проживали, головним чином, у маєтках, отриманих від монархів [12, с. 193—199]. Так, слобода Рогань належала Кантемирам, хутір Зерновий — магнату Земборському, с. Тростянець — магнату Надаржинському, с. Іванівка — Гендрикову, с. Дмитрівка — бригадиру Бунческулу, с. Бурляй — генерал-майору Мейеру.

У другій половині XVIII ст. становий склад населення Слобідської України у зв'язку із запровадженням губернських установ суттєво змінився. Диференціація призвела до збільшення групи підвладних мешканців козацьких полків. Іноземці опинилися серед найбільш багатих поміщиків. Граф Гендриков мав 1773 підданих, князь Кантемир — 1053, майор Шидловський — 2499, полковник Надаржинський — 2119, майор Бунческул — 838 підданих. Усі перелічені особи належали до вищої полкової ієрархії, а після знищення козацтва були абшитовані і отримали чини відповідно до російської табелі про ранги, дехто з них входив до адміністрації Слобідсько-

Української губернії. Особи, які перебували на нижчих сходинках ієрархічної градації, мали меншу кількість підданих: суддя Любошевський — 64, радник Бекшеєв — 6, сотник Урсул — 20. Загалом у всіх полках у володінні поміщиків іноземного походження нараховувалося 9278 чол. [10, с. 76].

Аналізуючи статистичні документи неважко помітити, що майже всі іноземці на Слобожанщині перебували на військовій чи цивільній службі, що підтверджує урядовий характер іноземної колонізації, яка, на відміну від української, не мала народного характеру, а заохочувалася владними структурами Російської держави.

Іноземці виділялися на тлі слобідського суспільства не лише кількістю підданих, а й своїм становищем в ієрархії верств згідно з указом про створення Родовідних книг намісництва [12, с. 140]. Волоських переселенців репрезентували в Книзі Харківського намісництва, головним чином, дворяни (Горнескул, Кантемир, Апол-тол-Кигич) [13, с. 148—156]. Нараховувалося 12 сімей, які вели свій рід від шляхетства з Польщі: Слотвинський, Шидокірський, Аршеневський. Зустрічається невелика група татарських переселенців, а також хорвати: Савич, Пештич. Деякі іноземці записані до третьої частини Родовідної книги (службовці): Скарлет, Симборський, Мерескул, Моранді. На чолі трьох з десяти губернських проводів дворянства стояли іноземці: Надаржинський, Шидловський, Хорват. Очолювали іноземці також два з семи повітових зібрань дворянства: Земборський, Абаза. Таким чином, у другій половині XVIII ст. іноземні шляхетські роди стали відігравати більш помітну роль у громадських інституціях Слобідської України.

Іноземне населення Слобожанщини XVII—XVIII ст. репрезентоване не тільки шляхетними родинами. Греки та євреї належали до купецтва [3, с. 550—552]. Перепис Хрущова 1732 р. називав серед жителів Харкова 21 грека. Один з них, І. Черкес, став згодом депутатом Катеринівської комісії 1767 р. [9, с. 127—128]. При Щербиніні в Слобідській Україні офіційно не існувало міських станів купецтва та міщанства. Їх створили після заснування в Харкові губернського магістрату, який відкрився в 1780 р. Було запропоновано зарахувати до місцевого купецтва також іногородніх купців, які проживали в Слобідській Україні з метою ведення постійної торгівлі. Перелік купців у 1789 р. [9, с. 546—547] називає іноземців серед цієї верстви. Вони належали до 2-ї гільдії: Дм. Мозков, грек; П. Белашов, циган Роценов (без зазна-

чення національності), Олександрович, єврей, Захар Маковлев, поляк. Список 1799 р. доповнюють І. Пащенко з дітьми Павлом та Федором із циганів, Курдюнов — із татар, І. Галченко — циган [9, с. 549—550]. Іноземні купці прийшли на Слобожанщину як з великоросійських, так і з малоросійських губерній та повітів. Відносно євреїв існував наказ, який забороняв їм тримати в Малоросії корчми, але незважаючи на це, вони з'явилися в слобідських полках у званні шинкарів [9, с. 197]. У м. Боромлі жила родина Моїсея Леонтьєва. З'ясувалося, що вона прийшла із Фастова і з того часу жила в с. Микитівці (Охтирського повіту), м. Богодухові серед посполитих, в с. Комарівці (Ізюмського повіту), у полкового обозного Бистрицького в селі Кобильці (Острогоського повіту) у полковника Тевляшова, у Харкові у генерала Дугласа, в слободі Славгородкове — у генерала Матюшкіна і, нарешті, у сотника Лесевицького, і в усіх цих місцях вони тримали шинки [5, с. 287—292]. Такі ж дані маємо про родину Михайла Шавлового [5, с. 287—292]. У Харкові володіли шинками відставний сотник І. Черкес (грек), вдова грека К. Христодулова (у колишньому помешканні священика І. Савченка), грек Параянінов (один шинок був придбаний його батьком, тобто спостерігається успадкування зайнять), його земляк Агардажи. Калмиківі К. Бакшееву належав шинок у будинку священика Калеберди [4, с. 550—552]. Сім льохів з виноградними винами мали греки Анадольський та Христодулов. У 1779 р. іноземцям належало шість шинків із 57. Харківськими лавками в 1766 р. володіли: грек Христодулов (4) з прибутком 20 крб., прапорщик Абаза (1) — 28 крб., грек Кубурлей (1) — 14 крб., грек Персіянінов (2). Прилавки мали грек Анадольський та Д. Татарин. Перевага у слобідській торгівлі належала саме іноземцям: грекам у Харкові, а в губернії — євреям та циганам. У 1773 р. у Харкові налічувалося 100 купців, Сумах — 29 [10, с. 72—74].

У Слобідській Україні кінця XVII — початку XVIII ст. невеликою була кількість місцевих професійних ремісників. Тому за наказом Петра I з 1722 р. стали записувати в цехи ремісників росіян та іноземців. На чолі цехів ставили альдерманів [9, с. 130]. Запрошувалися каретники, штукатури, столяри, ювеліри (близько 20-ти спеціальностей), але їх загальна кількість була незначною (60 чол.) [9, с. 143].

Досліджуючи іноземну колонізацію Слобожанщини, необхідно оцінити її масштаби. Згідно зі звітами сло-

бідсько-української канцелярії 1773 р. [9, с. 240] іноземне населення головних міст складало: у Харкові — 100 іноземців, 76 циганів, у Сумах — 29 іноземців, в Охтирці — 7 іноземців, 9 циганів, в Ізюмі — відсутні. Всього налічувалося 344 чол., що становило 0,7 % від загальної кількості населення. Більш докладний аналіз дають «Відомості про провінції і комісарства Сл.-Укр. губ. 1773 р.» [11, с. 319—398]. Усього в губернії мешкало 666 циганів та 964 іноземців інших національностей (0,24 % від кількості населення). У Топографічному описі Харківського намісництва цей відсоток ще нижчий: 1228 чол. іноземців із 796808 чол. населення, або 0,15 %.

Таким чином, неукраїнська колонізація Слобідської України у XVII—XVIII ст. не досягла великих розмірів і не відіграла вирішальної ролі в процесі освоєння території. Нечисленні переселенці прибули на запрошення уряду і перебували під його опікою. Окремі напрямки діяльності іноземців (торгівля, ремесло) мали деякий вплив на розвиток слобідського господарства, але головне значення відіграв український народний колонізаційний рух.

Список джерел та літератури: 1. *Багалеї Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства в XVII—XVIII ст. М., 1887. 614 с. 2. «Відомості, з яких саме міст і повітів Харківське намісництво сформоване та скільки в ньому осіб на 1779 р.»//Описи Харківського намісництва кінця XVII ст. К., 1991. С. 13—190. 3. *Список жителей г. Харькова 1655 г.*//Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История г. Харькова за 250 лет его существования: Приложение. Х., 1905. Т. 1. С. 546—548. 4. *Щелков К. П.* Историческая хронология Харьковской губернии. Х., 1882. 365 с. 5. *Материалы для истории колонизации быта степной окраины Московского государства в XVI—XVIII ст.*//Сб. ХИФО. 1886. Т. 1. 357 с. 6. *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 4. Х., 1857. 334 с. 7. *Багалеї Д. И.* Очерки из русской истории. В 2-х т. Т. 2: Монографии и статьи по истории Слободской Украины. Х., 1913. 374 с. 8. *Багалеї Д. И., Миллер Д. П.* История г. Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905). Х., 1905. Т. 1. 556 с. 9. *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI—XVIII ст.*//Сб. ХИФО. 1890. Т. 2. 580 с. 10. *Топографическое описание Харьковского наместничества.* Х., 1888. 80 с. 11. *Ведомости о провинциях и комиссарствах. Слободско-Украинской губернии 1773 г.*//Сб. ХИФО. Т. 2. С. 319—398. 12. *Родословная дворянства: книга Харьковского наместничества.* Рукописное изд. Б. г., б. м. Ч. 6. 250 с. 13. *Список лиц, внесенных в Дворянскую Родословную книгу Слободско-Украинской губернии в 1796 г.*//Л. В. Илляшевич. Краткий очерк истории харьковского дворянства. Х., 1887. С. 148—156.

МОНАСТИРІ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ХАРКІВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ
(кінець XVIII — початок XX ст.)

Національно-культурне відродження української нації на сучасному етапі її історичного розвитку спонукало істориків-краєзнавців звернутися до вивчення проблем діяльності Православної Церкви. У кінці XVIII — на початку XX ст. Церква відігравала значну роль у розвитку тогочасного суспільства та держави. Особливе місце в цій діяльності належало монастирям. Ці духовно-культурні заклади зуміли розповсюдити свій вплив далеко за межі власних стін. Традиційне уявлення про монастирі як про замкнуті спільності [6; 7], де ченці та черниці відмовилися від усього насущного, не зовсім підходить для характеристики монастирського життя у Харківській єпархії в зазначений період. Закритість монастирських будівель стосувалася лише внутрішнього розпорядку життя монахів та монахинь, але їх господарчий, культурний, добродійний зв'язок з навколишнім світом був досить тісним та взаємовигідним. Не слід також розглядати слобідські монастирі виключно як «духовних феодалів-кріпосників» по відношенню до селян, а особливо у XIX — на початку XX ст.

Автор статті поставив за мету розглянути історію слобідських монастирів майже за століття, розкрити умови, особливості, труднощі та успіхи процесу відновлення діяльності та створення нових монастирів. Ми прагнули показати, за яких обставин монастирі відновили свою економічну міць та перетворилися на важливі центри добродійності й просвіти в українському суспільстві. Дослідження ґрунтується на вже відомих працях істориків і церковних діячів, а також на ще не введених у науковий обіг архівних матеріалах [1].

Діяльність православних монастирів на території Харківської губернії мала деякі особливості, які впливали з попередньої історії розвитку цього регіону. Після реформи російської імператриці Катерини II 1786 р. багато монастирів назавжди втратило рухому та нерухому власність: орні землі, рибні лови, ліси, сади, млини, пасіки, винокурні, ремісничі майстерні, худобу, маєтки. Поступово до кінця XVIII ст. ціла низка слобідських монастирів припинила духовно-культурну та господарчу діяльність і зачинила свої двері.

На перші два роки після реформи припадає апогей закриття монастирів. У 1787 р. таке сталося з Аркадіївською Богородицькою чоловічою пустинню, Краснокутським Петропавлівським чоловічим монастирем, Озерянською Богородичною чоловічою пустинню, Сумським Предтечевим жіночим монастирем [13, стб. 299, 280, 264, 251]. У 1788 р. назавжди було зачинено монастирські брами Гороховатської Богородицької пустині, Зміївського Миколаївського козацького, Сінніянського Покровського та Сумського Успенського чоловічих монастирів [13, стб. 317, 264, 287, 228]. Однак одним розчерком пера закрити усі монстирі, а ченців та черниць вигнати на вулицю було важко. Тому закриття Михайлівської (Лебединської) Предтечевої чоловічої пустині та Вільновського Троїцького чоловічого монастиря розтяглося на три та шість років відповідно [13, стб. 255, 256, 292]. Серед закритих жіночих монастирів деякий час продовжувала існувати Сумська Предтечева обитель, за стінами якої жили монахині інших зачинених монастирів [13, стб. 251].

Курязький Преображенський (Спаський) чоловічий монастир також був підданий реформуванню у 1787 р., тобто закритий [9, с. 34], а в 1793 р. у ньому розташували лазарет [13, стб. 96]. І хоча юридично монастир підлягав закриттю, фактично він продовжив своє існування і приймав нових ченців із закритих монастирів: Краснокутського Петропавлівського [13, стб. 280], Сінніянського Покровського [13, стб. 287], Сумського Предтечева [13, стб. 228]. За невеликий відрізок часу монастир перетворився на притулок для численних знедолених ченців.

Губернська царська адміністрація та Священний Правлячий Синод не могли не зрозуміти того, що вигнати за зачинені монастирські брами десятки ченців було кроком досить небезпечним. Тому монастир вирішили зберегти, але не за державні кошти, а за рахунок праці самих ченців та опікувачів з різних верств населення. У 1796 р. новим генерал-губернатором Воронезького та Харківського намісництва став Андрій Якович Леванідов [9, с. 35]. Він надіслав клопотання у Священний Правлячий Синод про дозвіл відновити діяльність Курязького монастиря. Грошова підтримка з боку органів духовної влади, громадськості (особисто таємного радника Петра Федоровича Сабурова [13, стб. 96]) та губернської адміністрації стосовно справи відкриття монастиря була схвалена Синодом та задоволена в наказі-дозволі на відновлення діяльності. Монастир був виве-

дений за штат. Це означало, що тепер він не отримував державних грошей на ремонт монастирських будівель, платню настоятелю, братії, штатним служителям. Заштатне становище Курязької обителі надавало їй можливість утримувати будь-яку кількість монахів та послушників. Що стосується фінансово-матеріального забезпечення, то монастир міг тепер розвивати різні промисли, здавати орні землі в оренду, збирати пожертвування по селах та містах. Така система «безгрішних» прибутків була досить поширеною серед монастирів Російської імперії [7, с. 11, 127—128].

До закритих на певний час відносимо і Святогорський Успенський чоловічий монастир — найдавніший у цьому краї і наймогутніший за господарською міццю і за духовним впливом на суспільство.

Процес закриття цієї обителі тривав майже рік і почався після того, як імператриця Катерина II відвідала монастир у 1787 р. [3, с. 4]. Не повідомивши вище духовництво та ченців про намагання закрити монастир, світська влада імперії почала діяти. 29 серпня 1787 р. у монастирі розпочав роботу економ-директор Катеринославського намісництва Ф. М. Корбе [13, стб. 173]. Він зробив докладний опис майна монастирських церков, угідь, маєтків з селянами. Ченці мали залишити келії та перебраться до інших монастирів або оселитися серед селян та міщан.

Після завершення усіх попередніх справ Священний Правлячий Синод надіслав наказ про закриття монастиря, датований 22 червня 1788 р. Це надавало законності діям світської влади та юридично оформлювало процес закриття.

Для того, щоб майно з монастирських будівель не розграбували, було вирішено залишити варту — «нарочный караул» [13, стб. 173]. Але все ж протистояти лиху ченці не змогли. Про це свідчить стан занедбаних монастирських будівель на початку 40-х рр. XIX ст. Дрібне начиння невідомо куди зникло [13, стб. 173], а у 1843 р., під час підготовки до відновлення, монастир знаходився в руїнах [1, оп. 108, спр. 96, арк. 19 (зв.), 20]. Про це записано у послужному списку ігумена Арсенія за 19 березня 1850 р.: «...За 7 лет перед сим бывший в развалинах...» [1, оп. 108, спр. 96, арк. 19 (зв.), 20]. Про стан монастирських церков та споруд є запис у тому ж послужному списку архімандрита Арсенія: «...За усердную попечительность о восстановлении ея из прежних разва-

лин...» (підкреслено нами. — М. Т.) [1, оп. 108, спр. 108, арк. 5 (зв), 6].

Під час закриття слобідських монастирів світська влада діяла рішуче і таємно для забезпечення успіху секуляризаційної реформи. Так, при закритті Охтирського Свято-Троїцького монастиря в наказі з Харківського намісницького правління наголошувалося, щоб земський справник діяв «...не обявляя нікому...» про мету своєї роботи під час опису монастирського майна [10, с. 88]. Ситуація з іншими монастирями була подібною.

Головні церкви Охтирського Свято-Троїцького, Святогорського Успенського, Сіннянського Покровського монастирів та Гороховатської Богородицької й Аркадіївської Богородицької пустиней перетворили на звичайні приходські. Старі та прості за конструкцією будівлі монастирських церков розбирали, а матеріал продавали. Гроші йшли у державну казну. Так сталося в Аркадіївській Богородицькій пустині в 1802 р., Гороховатській Богородицькій пустині в 1794 р., Краснокутському Петропавлівському монастирі, Михайлівській (Лебединській) пустині в 1794 р., Озерянській Богородичній пустелі, Охтирському Свято-Троїцькому та Сумському Успенському монастирях [13, стб. 320, 202, 228, 256, 264, 280, 300; 10, с. 83].

Від реформи кінця XVIII ст. матеріально виграла і Церква, хоча й меншою мірою, ніж держава. Так, за рахунок монастирського начиння (дзвонів, іконостасів, книг, риз тощо) поліпшили свій добробут приходські церкви у слобідських містах і містечках: Краснокутську [13, стб. 280], Мартовій [13, стб. 299], Мерефі [13, стб. 264], Каплунівці [1, оп. 1, спр. 636, арк. 2].

Така практика поліпшення добробуту деяких церков та монастирів за рахунок інших зберігалася і протягом XIX ст. [1, оп. 2, спр. 692, арк. 7].

Отже, церковна секуляризаційна реформа 1786—1788 рр. в Слобідській Україні мала тривалий характер. Вона зачепила інтереси та права всіх монастирів. Проте світська влада не збиралася ворогувати з Церквою, вона просто вказала на її місце та роль у державі.

На початку XIX ст. на території Слобідсько-Української губернії залишилися діяти один жіночий другокласний монастир (Хорошевський Вознесенський) та два чоловічих: штатний Харківський Покровський і позаштатний Курязький Преображенський. Останній у 1836 р. отримав ранг штатного другокласного зі зміною назви на Старохарківський Преображенський загальножитійний. Його штат складався з настоятеля-архімандрита, ієромона-

нахів, ієродіяконів, ченців, послушників (усього — 17 чол.) та штатних служителів — 16 чол.; загальна сума щорічних державних витрат на монастирські потреби складала 482 крб. 31 коп.¹

Становище цих трьох монастирів було різним. Так, Харківський Покровський монастир не зазнав нищівного удару від катерининської реформи, хоча його землі, хутори, селища, угіддя відібрали в казну [13, стб. 58], а Аркадіївську Богородицьку пустинь закрили (з 1730 р. вона перебувала в управлінні архімандрита Покровського монастиря, тобто була приписною) [13, стб. 218]. Монастир зберіг ранг другокласного, бо утримував на власні кошти Харківський Колегіум [1, оп. 1, спр. 635]. У 1800 р. монастир витратив 3261 крб. 64,5 коп. на потреби Колегіуму, тоді як держава виділила лише 2000 крб. [1, оп. 1, спр. 635, арк. 4, 9 (зв.)].

Після заснування Слобідсько-Української Харківської єпархії 16 жовтня 1799 р., як нової територіально-адміністративної одиниці РПЦ, Покровський монастир отримав ранг архієрейського [13, стб. 49, 60].

Ставши резиденцією архієреїв, він міг провадити різноманітну господарську, фінансову, адміністративну, культурно-благочинну роботу.

Під час проведення церковної реформи монастир одержав багато ікон, церковних речей, два дзвони. Ця рухома власність надійшла з Курязького Преображенського, Лебединського (Михайлівського) чоловічих та із Сумського Претечева жіночого монастирів [13, стб. 60, 256, 62, 251]. Зазначимо, що будівлі Покровського монастиря як центру консисторії у 20—30-х рр. ХІХ ст. залишилися без особливих змін у порівнянні з кінцем ХVІІІ ст. [4, с. 5]. Монастирські церкви і надвірні будівлі виглядали чистими й охайними, а їх начиння «...состоит в совершенной целости....» (про це свідчив рапорт ієромонаха Феодосія від 30 червня 1802 р. у консисторію) [1, оп. 2, спр. 37, арк. 12].

Преображенський монастир був великим культурним осередком. Він мав понад дві тис. книг [11, с. 62], написаних видатними церковними та громадсько-політичними діячами: Костянтином Острозьким, Лазарем Барановичем, Кирилом Транквіліоном, Єфремом Спіриним, Іоанном Златоустим [13, стб. 45—48, 62].

У 1853 р. монастир називався архієрейським будинком, в якому мешкало 12 з 13-ти встановлених державою

¹ Підраховано автором за [1, фп. 108, спр. 101, арк. 11 (зв.)].

ченців. Ще 13 ченців, що мешкали там, не входили до штату, тобто не отримували грошей від держави за свою службу [1, оп. 108, спр. 96, арк. 14].

Поліщував своє становище і Старохарківський (Курязький) Преображенський монастир. У 1832—1833 рр. тут замінили іконостаси у Георгіївській та Онуфріївській церквах, у 1846 р. перебудували на кам'яну соборну Преображенську церкву, в 1854 р. на Онуфріївській церкві зробили нову підлогу. Це стало можливим завдяки благочинній діяльності колезького радника Іакова Григоровича та рясофорного монаха Серафима Горожа [1, оп. 108, спр. 101, арк. 10, 11 (зв)].

Безумовно, якби не наполеглива праця та організаторські здібності ігумені Хорошевського Вознесенського монастиря Анатолії Верьовкіної та грошова допомога купця першої гільдії Дмитра Ковальова, то навряд чи можна було б перебудувати у 1839 р. дзвіниці Михайлівської церкви, зробили прибудову до соборної Вознесенської церкви у 1835 р. [1, оп. 108, спр. 101, арк. 8 (зв)].

У середині 30-х рр. ХІХ ст. почалася підготовча робота з відкриття зачинених раніше монастирів. У 1835 р. мешканці м. Охтирки та прилеглих сіл першими висловили бажання відновити Охтирський Свято-Троїцький монастир, а дворяни — подарувати землю та ліс для потреб монастиря. Після розгляду справи у консисторії в 1840 р. її надіслали до остаточного вирішення у Священний Правлячий Синод, але невдовзі її повернули прохачам. Справу тягли ще два роки і врешті-решт вирішили позитивно: 30 жовтня 1842 р. вийшов Височайший дозвіл на відновлення монастиря [10, с. 81; 13, стб. 205]. В ньому мали оселитися 37 ченців: 1 архімандрит, 6 ієромонахів, 5 ієродияконів, 10 власне ченців та 15 послушників. Набирати штатних служителів не дозволялося. Першим архімандритом відновленої обителі став отець Сергій [1, оп. 108, спр. 139, арк. 47]. Держава дозволила монастиреві стати володарем земель, котрі колись належали закритим монастирям Курської єпархії (Белгородському Миколаївському та Хотмизькому Знаменському). Ці землі стояли необробленими та необжитими [1, оп. 108, спр. 139, арк. 57 (зв.)], на відміну від вилучених наприкінці ХVІІІ ст. [2, с. 160].

Деякі відновлені монастирі завдячували своїм другим життям окремим видатним історичним особам Російської імперії. Так, відновлення Святогорської Успенсь-

кої пустині пов'язане з ім'ям таємного радника О. М. Потьомкіна та його дружини Т. Б. Голіциної [1, оп. 108, спр. 96, арк. 4 (зв), 60 (зв); оп. 108, спр. 108, арк. 13; 13, стб. 174]. Монастир почав підійматися з руїн та заселятися ченцями в 1842 р. Першими його мешканцями стали настоятель Арсеній-з чотирма ченцями та послушниками, які прибули з Глинської чоловічої пустині, розташованій в Орловській губернії [1, оп. 108, спр. 96, арк. 5 (зв)]. Ще до дня освячення та офіційного відкриття монастирських брам з дозволу Інокентія, архієрея консисторії, ігуменом-настоятелем монастиря було призначено Арсенія. Ця подія сталася 27 лютого 1844 р. [1, оп. 108, спр. 96, арк. 18 (зв)—19; оп. 108, спр. 108, арк. 3 (зв)—4]. До 9 травня 1844 р. монастир було оновлено начинням, частково упорядковано, відремонтовано окремі будівлі, проведено освячення [1, оп. 108, спр. 108, арк. 3 (зв)—4; оп. 108, спр. 96, арк. 18 (зв)—19].

Щодо дати відновлення Святогорської Успенської пустині існують дві точки зору: 1842 р. [9, с. 53] і 9 травня 1844 р. [8, с. 543; 13, стб. 175; 14, с. 70]. У першому випадку дослідники називають тільки рік відкриття, у другому — точно день, місяць та рік. Така розбіжність у датах пов'язана з тим, що 1842 рік був часом переселення групи ченців до монастирського подвір'я, де діяла парафіяльна церква, а 9 травня 1844 р. відбулося освячення та офіційне (підкреслено нами. — М. Т.) відкриття пустині. На 1844 рік, як на рік відновлення повнокровного монастирського життя вказує «Ведомость Святогорской Успенской пустыни за 1857 г.» [1, оп. 108, спр. 108, арк. 11 (зв)].

На нашу думку, відкриття монастиря слід розглядати не як одноденну або однорічну подію, а як поступовий процес з 1842 до 1844 рр. Його складовим вважаємо: переселення перших ченців у 1842 р.; робота ченців та родини Голіциних-Потьомкіних у відбудові церковних споруд і клопотання перед Синодом та царем про видання дозволу на відкриття; участь місцевого населення та окремих піклувальників у вирішенні нагальних проблем; призначення 27 лютого 1844 р. ченця Арсенія ігуменом монастиря; освячення 9 травня 1844 р. будівель та церков і надання рангу «Успенская Святогорская общежительная пустынь», яка не знаходилася в класі [1, оп. 108, спр. 96, арк. 14].

У 40-х рр. XIX ст. другим серед жіночих слобідсь-

ких¹ та першим з новозбудованих монастирів став Верхньо-Харківський Миколаївський жіночий монастир (інші назви: Харківський Миколаївський дівочий [13, стб. 137]; Миколаївська обитель другого класу (на 1853 р.— *Прим. авт.*) [1, оп. 108, спр. 96, арк. 14]). З моменту відкриття монастир мав ранг «другокласного», а на початку ХХ ст. (відомість за 1907 р.) він отримав «першокласний» ранг [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 140]. Зміна рангу свідчила про швидке зростання господарства монастиря, збільшення чисельності черниць, розширення духовного впливу на християн губернії, встановлення активних зв'язків зі світською владою, зростання авторитету монастиря серед слобідської громадськості.

Верхньо-Харківський Миколаївський монастир було повністю збудовано коштом та з матеріалів великого й знатного поміщицького роду Харківської губернії — Степанових (майор Іван Іванович, його дружина Надія Миронівна, син штабс-капітан Михайло Іванович, дочка Єлизавета Іванівна [1, оп. 108, спр. 101, арк. 5; 14, с. 70]). Монастир брав свій початок від єдиної у с. Стрілече Миколаївської приходської церкви, яку почали будувати за життя матері Надії Миронівни. Завершив будівництво син Михайло у 1840 р. [1, оп. 108, спр. 101, арк. 5]. До однієї з головних причин відкриття монастиря (рішення дітей Степанових вшанувати пам'ять своїх батьків [14, с. 70]) додамо ще одну. На той час єдиний існуючий Хорошевський Вознесенський жіночий монастир був уже не в змозі задовольнити духовні потреби єпархії та населення, тому єпархіальна адміністрація на чолі з мєтрополитом Антонієм, діячі Священного Правлячого Синоду з дозволу імператора Миколи I схвалили ідею родини Степанових відкрити монастир. Одразу після відкриття 6 жовтня 1845 р. [14, с. 70] монастир отримав ранг другокласного штатного. Було визначено кількість штатних черниць (50 чол.), суму на утримання їх та двох священників з дияконом [1, оп. 108, спр. 101, арк. 5 (зв)—6].

Таким чином, у першій половині ХІХ ст. життя православних монастирів губернії відроджувалося, зростала

¹ Хорошевський Вознесенський другокласний жіночий монастир на зазнав закриття наприкінці ХVІІІ ст. Про другокласний ранг монастиря свідчить те, що настоятелька була в чині ігумені. На 1850 р. у монастирі налічувалося 114 чоловік. Вони були різного соціального походження і народилися в різних місцях Російської імперії (Харків, Орел, Суми, Ізюм, Чугуїв, Курськ, Полтава, Оренбург). Вік черниць сягав від 17 до 80 років [1, оп. 108, спр. 89, арк. 2, 6 (зв), 30, 7, 15 (зв), 5, 11, 16 (зв) та ін.].

їх кількість. Це свідчило, зокрема, про те, що ані влада, ані широкі верстви населення не могли обходитися без цих важливих осередків духовного розвитку людини.

У другій половині XIX ст. в суспільно-політичному, економічному, культурному та релігійному житті Російської імперії відбулися події, які мали безпосереднє відношення до причин відкриття нових монастирів. Внаслідок проведення селянської реформи 1861—1866 рр. різко збільшилася кількість вільних, але бідних селян, які не знайшли кращої долі у місцях найму і тому намагалися одержати притулок у монастирях. Розвиток капіталістичних відносин також сприяв поповненню рядів черниць та ченців. Часті війни, які вела Російська імперія у другій половині XIX — на початку XX ст., забирали годувальників, а тому родини зверталися у монастирі, щоб уникнути злиднів та загибелі.

Наростаюче протистояння православ'ю з боку інших релігійних конфесій та громад (безпоповців, баптистів, ієговистів, іудеїв, католиків, лютеран, молокан, магометян, скопців, старообрядців, толстовців, хлістів, шундистів) [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 76, 217—246] у Харківській губернії змушувало єпархіальне та синодальне керівництво активізувати боротьбу проти цих релігійних течій у тісному союзі зі світською владою. Монастирі мали стати центрами проповідей християнських православних ідеалів. На них покладалося завдання «служити мирові» через практичну корисну роботу, а саме: відкриття прихідських шкіл, лікарень, богоділень, притулків, бібліотек з церковними книгами.

Процес відкриття жіночих та чоловічих монастирів у Харківській губернії у II половині XIX — на початку XX ст. прискорився. Так, у жовтні 1867 р. відкрився Ряснянський Свято-Димитріївський чоловічий монастир [8, с. 544], а у 1907 р. загальна кількість монастирів у Харківській єпархії досягла дванадцяти: один архієрейський, п'ять жіночих, шість чоловічих [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 13 (зв), 116, 133, 134, 136, 136 (зв)].

Процес відкриття нових монастирів було перервано подіями Першої світової війни та революції. Хоча прихожани с. Озерянци намагалися побудувати у 1918 р. новий храм та заснувати при ньому жіночий монастир, вирішення цієї справи затягла сама консисторія. Все завершилося тим, що обрана комісія для будівництва (представники консисторії, священник села та члени місцевого сходу) так і не прийняла жодного рішення [1, оп. 101, спр. 2842, арк. 1—2].

Слобідсько-українські монастирі у XVIII ст. були осередками національної культури та добродійності [12, с. 17, 19—20; 5, с. 169—170]. Своєю діяльністю вони улаштовували віру, підіймали власний авторитет. Багатство монастирів дозволяло їм відкривати школи, лікарні, притулки під контролем держави [1, оп. 13, спр. 482, арк. 13, 13 (зв)]. Коли наприкінці XVIII ст. Православна Церква в Слобідській Україні втратила своє рухоме та нерухоме майно, монастирська добродійність припинилася. Про скрутне становище самих монастирів свідчить той факт, що у 50-х рр. XIX ст. черниці Хорошевського Вознесенського монастиря були «бідні, а дехто зітхає про хліб насущний» [13, стб. 134].

До середини XIX ст. монастирі здебільшого дбали про власні потреби. Займатися піклувальництвом монастирські подвір'я могли лише в міру можливостей. Найпоширенішим видом такої діяльності стали обіди (загальні трапези) [13, стб. 134] під час церковних свят та християнських ходів до святих місць. Трапезні існували при кожному монастирі. У них могли харчуватися як ченці та черниці, так і паломники. Загальна трапеза при Хорошевському Вознесенському монастирі була організована за рахунок частини прибутків з монастирського млина у Белгородському повіті, а хліб, який одержували з млина на р. Уди у Зміївському повіті, йшов і на загальну трапезу в селі, що належало обителі [1, оп. 108, спр. 101, арк. 87].

З другої половини XIX ст. монастирі почали дбати про задоволення соціально-культурних потреб місцевої людності. Юридичною основою для такої діяльності стали присуд Синоду від 28 лютого 1721 р. та наказ Синоду від 29 липня 1723 р. [1, оп. 13, спр. 482, арк. 13]. Перервана катерининською реформою історична традиція надання Церквою допомоги нужденним поновилася.

Найбільшою серед монастирських лікарень була Святогорська Успенська. Вона могла прийняти 60 чоловік, а також надати ще 15 місць тим, хто раптово захворів під час паломництва [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 107]. Для старців та хворих діяла лазня [1, оп. 108, спр. 108, арк. 16 (зв)].

На присадибній ділянці Богодухівського Свято-Троїцького монастиря стояла будівля дерев'яної лікарні [1, оп. 108, спр. 169, арк. 35 (зв)]. Лікарні лише для черниць та ченців діяли при Охтирському (на 10 чол.) [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 111, 384], Хорошевському (на 8 чол.) [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 131 (зв)], Височиновсь-

кому (на 6 чол.) монастирях [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 116].

Найменшою з лікарень для всіх нужденних була Верхньо-Харківська Миколаївська монастирська лікарня на 12 ліжок у с. Стрілече [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 122].

У богодільнях могли не лише лікуватися, а й мешкати сліпі, хворі та каліки. У 1901 р. при Богодухівському Свято-Троїцькому монастирі існувала богодільня на 30 місць, в якій мешкала 21 жінка у віці від 36 до 81 року [1, оп. 108, спр. 169, арк. 34]. Були малі та середні богодільні на 3, 4, 8 і 17 місць при Старобельському та Охтирському монастирях [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 131 (зв), 133].

Монастирських притулків для дітей налічувалося небагато. При Охтирському Свято-Троїцькому монастирі існував притулок на 10 чол. духовного звання [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 111, 384]. Притулок при Хорошевському Вознесенському монастирі діяв з 1871 по 1899 рр. Після його приєднання до Єпархіального сирітського притулку з монастиря продовжували надходити до нього гроші у розмірі 200 крб. щорічно [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 131 (зв)]. Окрім цього, кожного року з монастиря надходило по три крб. на догляд бідних духовного звання [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 143, п. 22].

У 1908 р. при Верхньо-Харківському монастирі збудували кам'яний будинок для сиріт та вдів [14, с. 72].

Ті монастирі, які не мали власних притулків для сиріт сплачували певну суму грошей на утримання інших притулків при церквах і монастирях. З монастирів надходили гроші й до Харківського Єпархіального Опікунства для догляду за бідними духовного звання [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 94, 94 (зв), 386].

Отже, монастирі створили добре розвинуту систему медичної допомоги та опікунства для певних верств населення (переважно селян та духівництва).

Церковно-приходська освіта в Слобідській Україні мала глибинні історичні корені [2, с. 192—193]. Монастирська шкільна освіта тривалий час після церковної реформи Катерини II перебувала у занепаді. Однак з другої половини ХІХ ст. настав певний прогрес у цій справі. Про це свідчить таблиця, яку склав автор на підставі відомостей з різних монастирів Харківської губернії [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 107, 109, 118, 133, 135, 140, 181].

Школа при Хорошевському монастирі існувала ще у першій половині ХІХ ст., а у 1907 р. на її потреби з мо-

Назва монастиря	Школа		Кількість наставників
	Дата заснування	Тип	
Святогорський Успенський (чоловічий)	13 березня 1867 р.	змішана	2
Рясянський Свято- Димитрійський (чоловічий)	1 жовтня 1883 р.	даних немає	2
Височинівський Казанський (чоловічий)	1 жовтня 1887 р.	змішана	2
Верхньо-Харківський Миколаївський (жіночий)	1 жовтня 1892* р.	дівоча	3
Старобельський Скорбященський (жіночий)	15 вересня 1894 р.	дівоча	3
Святогорський Успенський (чоловічий)	24 жовтня 1894 р.	змішана	2
Святогорський Успенський (чоловічий)	19 жовтня 1897 р.	змішана	2
Охтирський Свято- Троїцький (чоловічий)	23 вересня 1897 р.	хлопчача	2
Фомовський Успенсько- Серафимівський (жіночий)	1906 р.	змішана	2

* Зустрічається й інша дата — 1890 р. [14, с. 72].

настирської скарбниці було виділено 103 крб. 60 коп. [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 143, п. 20]. У порівнянні з іншими статтями витрат ця сума невелика. Аналіз даних таблиці дозволяє зробити висновки: 1. У другій половині XIX ст. при монастирях було відкрито вісім шкіл. 2. На початку XX ст. відкрилася ще одна школа. 3. При чоловічих монастирях школи були переважно змішані, а при жіночих — переважно дівочі і лише у одному випадку школа була змішана. 4. Сім шкіл відкрилися восени. 5. Кількість учителів-наставників була малою, а це вимагало від них знання багатого та різноманітного матеріалу церковного й світського характеру.

Отже, розвиток елементарної початкової освіти серед мешканців різних станів губернії залежав і від діяль-

ності монастирських шкіл. Головна мета цих шкіл полягала в тому, щоб прищепити дітям почуття людяності, повагу до праці, вміння писати та читати церковні книги.

Монастирі не стояли осторонь і від економічних процесів в імперії. Майже при всіх монастирях існувало добре розвинуте орне землеробство — основа господарства. Щоб земля давала прибутки, її віддавали в оренду. Наприклад, Старо-Харківський Преображенський монастир за оренду землі купцем Коченом отримував по 75 крб. сріблом щорічно [1, оп. 108, спр. 101, арк. 13].

Розвиток капіталістичних відносин, що почався з середини ХІХ ст. не обминув і монастирі. Вони швидко пристосовувалися до нової економічної ситуації: віддавали орендарям базарні лавки, будинки, сараї, льохи [1, оп. 108, спр. 139, арк. 54, 54 (зв)], вкладали гроші під відсотки в установи Санкт-Петербурзького банку позики, Харківського банку громадського догляду, Державного банку [1, оп. 108, спр. 101, арк. 17; оп. 108, спр. 108, арк. 14 (зв)]. Активізація економічних зв'язків між монастирськими господарствами та світським ринком сприяла торгівлі. Монастирі продавали ліс [1, оп. 108, спр. 184-а, арк. 142 (зв)], цеглу з власних цегляних заводів [1, оп. 108, спр. 139, арк. 52; оп. 108, спр. 101, арк. 18 (зв), 19; оп. 108, спр. 169, арк. 35 (зв)].

Традиційним у монастирських господарствах був дохід від надання дозволу мешканцям користуватися рибними ловами та водяними чи повітряними млинами. За грошову або натуральну оплату можна було валяти сукно [1, оп. 108, спр. 101, арк. 17 (зв); оп. 108, спр. 184-а, арк. 142 (зв)], молоти просо, пшоно, крупи, коноплю, пшеницю [1, оп. 108, спр. 101, арк. 6 (зв), 17 (зв), 19, 87; оп. 108, спр. 108, арк. 18 (зв); оп. 108, спр. 139, арк. 51 (зв); оп. 108, спр. 169, арк. 35 (зв)]. Умови користування рибними ловами, які належали, наприклад, Хорошевському монастирю, були не важкими «...на долгашних условиях» [1, оп. 108, спр. 101, арк. 19, 87].

Продукція бджільництва (віск, мед, медовуха) користувалася попитом у населення. Намітилася певна монополія серед монастирів у виробництві меду. Це можна пояснити тим, що лише Старо-Харківський Преображенський, Святогорський Успенський та Охтирський Свято-Троїцький монастирі володіли пасіками відповідно на 70 [1, оп. 108, спр. 101, арк. 12 (зв)], 700 [1, оп. 108, спр. 108, арк. 18 (зв)], та 150 вуликів [1, оп. 108, спр. 139, арк. 51, 57 (зв)]. У цих монастирях пасічництво досягло професійного рівня: вони мали льохи для збе-

рігання меду, спеціально опалювані приміщення, де зберігали мед та посуд. Як бачимо, монастирське господарство забезпечувало не лише власні потреби, але й потреби суспільства. Економічні процеси у монастирських господарствах були ідентичними до загальних економічних процесів регіону та всієї країни. Коли господарство монастирів врешті-решт зміцніло, то вони змогли займатися опікою та вирішенням різних соціально-культурних проблем суспільства.

Отже, історична доля слобідських монастирів у кінці XVIII — на початку XX ст. складалася по-різному. Монастирі змогли пережити труднощі секуляризаційної реформи, часи занепаду та неповаги з боку світської влади. Вони власними зусиллями та при підтримці різних верств населення поліпшили свій добробут і почали підключатися до своєї традиційної роботи — опіки над нужденними. Цим кроком монастирі у черговий раз повернули до себе увагу царської влади, яка почала підтримувати їх діяльність на фоні зростання соціальних протиріч. Доброчинна діяльність монастирів ґрунтувалася на біблійських заповідях про любов до ближнього, допомогу нужденним та дітям, старцям та калікам. Звичайно, монастирське життя мало свої вади, бо монастирі були часткою того суспільства, в якому ці вади зароджувалися.

Список літератури: 1. *Державний архів Харківської області (ДАХО). Фонд № 40.* 2. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. Х., 1991. 256 с. 3. *Багалей Д. И.* Из прошлого Святогорского монастыря. Х., 1894. 6 с. 4. *Город Харьков 20-х и 30-х годов* (по воспоминаниям Ф. О. Рейнгардта)//Харьковский сборник. Выпуск 1. 1887. С. 5, 18. 5. *Духопельников В. М., Татаринов М. В.* Господарча діяльність православної церкви на Слобожанщині (II пол. XVII—XVIII ст.)//Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність. К., 1995. Ч. 1. С. 168—170. 6. *Никольский Н. М.* История русской церкви. 4-е изд. М., 1988. 448 с. 7. *Прошин Г. Г.* Черное воинство: (Русский православный монастырь. Легенда и быль.). М., 1985. 320 с. 8. *Рідний край: Навч. посібник з народознавства/За ред. І. Ф. Прокопенка.* Х., 1993. С. 537—546. 9. *Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник/За ред. С. З. Заремби.* К., 1994. 80 с. 10. *Твердохлебов А. Д.* Ахтырский Свято-Троицкий монастырь//Харьковский сборник. 1887. Вып. 1. С. 81—86. 11. *Топографическое описание Харьковского наместничества...*//Харьковский сборник. 1888. Вып. 2. С. 62. 12. *Федоров Е. В., Татаринов М. В.* Економічна діяльність Православної Церкви в Слобідській Україні у XVIII ст.//Вісн. Харк. ун-ту. Історія України. № 387, 1996. С. 12—25. 13. *Филарет* (Гумилевський Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 1. Краткий обзор епархии и монастыри. Х., 1859. 322 стб. 14. *Хоруженко В. І.* Из історії православних монастирів Слобідської України: Верхньо-Харківський Миколаївський першокласний жіночий монастир/Історичні віхи Слобідської України: XVII — початок XX ст. Х., 1997. С. 69—73.

РЕЦЕНЗІЇ

В. Г. САРБЕЙ, д-р іст. наук

МОНОГРАФІЯ З ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917—1920 рр.

Переломні соціально-економічні і політичні періоди в житті суспільства помітно впливають на розвиток найгуманітарнішої з гуманітарних наук — історичної. Одним із проявів цього процесу в такі періоди є піднесення історіографічних досліджень, саме й покликаних час від часу робити інвентаризацію творчого доробку, накопиченого в хронологічних рамках певного періоду. На хвилі такого загальногромадянського, а також фахового інтересу, очевидно, і з'явилася монографія Л. О. Радченко¹. Матеріал для аналізу в ній залучено, так би мовити, з двох часово-просторових вимірів: для зарубіжної історіографії — це 50—90-ті рр., для вітчизняної — 90-ті рр.

У поле зору авторки потрапило 458 публікацій у періодичній пресі і збірниках, а також тих, що вийшли у світ окремими книжковими виданнями. З них 233 публікації — українською і російською мовами, 187 — іноземними мовами: англійською, німецькою, французькою, польською, румунською. Окрему групу використаної авторкою літератури становлять періодичні видання (газети й журнали) за 1977—1996 рр., 31 — українською мовою, 5 — англійською, німецькою, польською мовами. Місця їх видання: Київ, Харків, Львів, Херсон, Тернопіль, Петроград, Москва, Ставрополь, Торонто, Нью-Йорк, Філадельфія, Штутгарт, Мюнхен, Париж, Варшава.

Про підвищений дослідницький інтерес до історії Української національно-демократичної революції 1917—1920 рр. свідчить і потік дисертаційних досліджень з цієї теми. В даній книзі він зафіксований залученням до історіографічного аналізу 12 кандидатських і 2 докторських дисертацій, захищених протягом 1992—1996 рр. у Києві та Львові (Харків же даною монографією включається в цей історіографічний процес). Крім того, авторка згадує понад 30 дисертацій, захищених у далекому зарубіжжі, які більшою чи меншою мірою стосують-

¹ *Радченко Л. О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років. Х., 1996. 120 с.

ся досліджуваної нею проблематики і які вона також залучає до свого історіографічного аналізу.

У цілому цей аналіз відзначається зрівноваженістю позиції авторки. Вона не приймає ні романтизованої ейфорії, ані паплюжницького таврування, якими сповнені писання учасників і дослідників тої революції, а зокрема, звертає увагу на багато прорахунків у політичній, військовій, соціально-економічній і культурно-освітній діяльності Центральної Ради 1917—1918 рр.; відзначає викликані тодішньою демографічною ситуацією в Україні труднощі, з якими зіткнувся цей орган найвищої тоді державної влади щодо залучення на свій бік якнайширших мас населення: рішуче втручається в сучасний історіографічний спір щодо визначення політичного угруповання, яке можна вважати головним засновником Центральної Ради; з належною тактовністю, але й без бездумного самозасліплення зчищає з історіографічних образів керівників Української революції флер їх нібито непохитного демократизму в думках і діях, штучно створений мемуарами тих діячів, а також працями істориків, ще більше — політиків та журналістів націонал-демократичного й ура-патріотичного спрямування; без грубої прямолінійності і схематизму, властивої радянській історіографії, проблеми ставлення російської конституційно-демократичної партії до «українського питання», проникає в саму суть його і реабілітує на кону історії як справжніх патріотів України деяких провідних кадетських лідерів, наприклад М. Могилянського, що на рівних дискутував з В. Леніним.

Шкода тільки, що матеріал відповідних новітніх публікацій журналів «Вісник АН УРСР» та «Слово і час» рубежа 1980—90-х років не потрапив у поле зору Л. Радченко, що зовсім не згадано нею яскраві постаті інших визначних в історії подій періоду Української революції 1917—1920 рр. провідних діячів конституційно-демократичної партії, таких, як В. Вернадський і М. Василенко, біографії котрих прямо пов'язані з історією заснування Української академії наук, спонуканою до життя, державницькою діяльністю Гетьманату 1918 р.

Фахові симпатії авторки явно на боці тих істориків, які відповідно до історичних реалій простежують відбитий у рішеннях багатьох представницьких з'їздів, що відбувалися 1917 р. у Києві та й в інших містах і селах України, у змісті самих славнозвісних чотирьох універсалів Центральної Ради складний еволюційний шлях державницьких вимог національно свідомої політичної еліти: від

обережної постановки питання про можливість автономного устрою в рамках демократичної федеративної російської республіки до справді рішучого проголошення курсу на розбудову самостійної Української держави, коли імпульс до цього подав об'єктивний розвиток революційної ситуації.

Значне місце у книзі займає авторський аналіз історіографії розбудови Центральною Радою Українських збройних сил. Як відомо, гострі суперечки навколо цієї справи, пов'язаної тоді з політикою українізації армії, способу організації збройних сил тощо, точилися серед самих діячів Центральної Ради, пізніше до них включилися професійні історики різних ідеологічних і політичних напрямів. Заради торжества історичної правди «стосовно незадовільного будівництва збройних сил» Центральною Радою авторка не жалує й самого її голову — М. Грушевського. Причому апологетику щодо останнього з боку одного діаспорного історика побиває тверезими міркуваннями такого ж іншого. І навіть поєднуючи у тексті монографії імена двох президентів Українських держав 1918—1994 рр. — М. Грушевського і Л. Кравчука, Л. Радченко уникає й власної щонайменшої апологетики щодо обох. Вона пише: «Ніяк не можна згодитися з точкою зору першого президента України після радянської доби Л. М. Кравчука, яку він висловив у передмові до книги, присвяченої Грушевському. В ній він писав, начебто той вивичувався над політичними пристрастями, даючи українському народу ідею державності. Історична реальність спростовує цей висновок» [с. 118].

Л. Радченко добре володіє знаннями конкретно-фактичного матеріалу з історії національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 рр., і це підвищує науковий рівень проведеного нею історіографічного аналізу наявного величезного масиву дослідницьких праць. Авторів одних з них вона влучно і переконливо критикує (наприклад, Т. Гунчака за його тезу про нібито поспіль вороже ставлення всього російського суспільства 1917 р. до вимог територіальної автономії України; В. Кедровського за перебільшення ролі С. Петлюри у піднесенні українського руху у військах; аргументовано підтримує, наприклад, В. Солдатенка, коли він розповідає про плани Тимчасового уряду щодо використання українських полків проти більшовиків, або коли він показує видолення ідейного українського руху в 1917 р.

А скільки суперечностей у висвітленні мемуаристами і професійними істориками багатьох історичних подій,

що мали місце в Україні 1917—1918 рр., знайшла Л Радченко і постаралася довести першоджерельним матеріалом достовірність чи вірогідність тієї або іншої версії; скільки визначила конкретних питань того історичного періоду, які ще чекають на серйозні наукові розробки! Чи не найбільша цінність рецензованої нами монографії власне й полягає в тому, що вона визначає й перспективні шляхи дальшого поглибленого дослідження всього буремного періоду Української національно-демократичної революції 1917—1920 рр. Зокрема, це стосується й узагальнюючого висновку, зробленого авторкою у кінці розділу, в якому дано історіографічний огляд праць, що висвітлюють період Української держави гетьмана П. Скоропадського. Висновок такий: хоча найновіші нечисленні дослідження вітчизняних авторів в основному й відійшли від панегіричного або зневажливого ставлення до описуваного періоду, але історії Української держави 1918 р. фактично ще не написано, бо більшість наявних праць несуть відчутний наголос ідеологічних та емоційних нашарувань.

Безперечно, Л. Радченко має свій власний концептуальний погляд на всі події і постаті того історичного минулого, яке стало об'єктом її дослідження, і цей погляд заслуговує найвищої поваги, бо спирається на величезну історіографічно-джерельну базу. Шкода тільки, що напевно через несхитну переконаність у правоті своїх оцінок авторка іноді не виявляє бажання їх обґрунтувати. Це стосується її деяких суджень і міркувань щодо окремих тлумачень, висловлених зарубіжними дослідниками подій нашої революції 1917—1920 рр. та всього пов'язаного з нею в інших країнах. Йдеться про праці М. Джевановського, М. Стахіва, П. Стерчо, Н. Чировського, В. Уйоменка. Без належної критики подаються у монографії надто категоричні роздумування сучасних американських істориків О. Мотиля, У. Розенберга, М. Левіна щодо ставлення у 1917 р. народних мас України до тодішніх революційних подій, оцінки страйкової боротьби робітників у той період, громадянських конфліктів 1917—1920 рр.

Водночас ми цілком підтримуємо узагальнююче застереження Л. Радченко, звернене до всіх її колег по вивченню подій того буремного періоду: «Взагалі крайнощі в оцінках політичних опонентів і сьогодні серйозно перешкоджають у в'ясненні дійсної картини подій революції» [с. 21]. Сама ж дослідниця зробила серйозний внесок у максимально наближене до реальної дійсності від-

творення цієї картини, віднайшла безліч суперечностей, вигадок, плутанини у мемуарних джерелах, історичних розвідках та публіцистичних і журналістських публікаціях.

Як ніколи слушною виглядає одна з низки рекомендацій, винесених у загальні висновки монографії: створити серію написаних з позицій максимальної об'єктивності ґрунтовних політичних біографій діячів Української національно-демократичної революції 1917—1920 рр.: провідних і рядових, широковідомих і напів- або й зовсім незаслужено забутих. Те саме стосується рекомендацій Л. Радченко її фаховим колегам зайнятися підготовкою й виданням відповідної багатотомної енциклопедичної праці, організувати цілеспрямовані дослідницькі пошуки у вітчизняних і зарубіжних архівосховищах документальних джерел з історії Української революції з наступним публікуванням найважливіших з них. Добрий початок у цій справі вже є; 1996 р. група упорядників — співробітників Інституту історії України Національної Академії наук України та Центрального архіву вищих органів влади та управління України опрацювали з необхідним науковим коментуванням і підготували до друку, а видавництво «Наукова думка» випустило у світ перший том корпусу документів Центральної Ради 1917—1918 рр. Як і рецензована нами монографія, це історико-документальне видання — гідний подарунок учених України своєму народові, державі до 80-річчя початку Української національно-демократичної революції, яке вшановується нинішнього року.

В. А. ГРЕЧЕНКО, д-р іст. наук

ВАЖЛИВА ІСТОРІОГРАФІЧНА ПРАЦЯ

Познайомимо наукову громадскість України, хай і з деяким запізненням, з цікавим дослідженням харківського історика В. І. Семененка. В 1991 р. він опублікував російською мовою монографію «У важких пошуках істини: по сторінках радянської та зарубіжної літератури про Л. Д. Троцького і «троцькізм». Як на той час, так і сьогодні, історична наука не має аналогічної роботи. Увага автора до феномену троцькізму була не випадковою; більш того, за останні 5 років полеміка стосовно особи Л. Д. Троцького, його діяльності в радянську епоху, опубліковані після депортації з Радянського Союзу

праці викликають жвавий інтерес вчених Європи, в тому числі Росії та Північної Америки. Скажімо, за 1994—1996 рр. на Заході було опубліковано більше 200 робіт (англійською та німецькою мовами), в яких розглядаються проблеми, пов'язані з особистістю Л. Д. Троцького та його діяльністю.

Згідно з дослідженнями російського історика В. З. Роговіна, великий терор і чистки 30-х рр. у Радянському Союзі були єдиним можливим засобом для сталіністів у боротьбі з опозиційними силами, насамперед троцькістського кшталту.

Варто підкреслити, що у своїй монографії В. І. Семененко аргументовано доводить, що тривале ігнорування радянськими істориками існування запеклої боротьби за владу у вищих ешелонах партійного й державного керівництва, звертання до дрібнобуржуазності як основної деструктивної сили зробило аргументи радянської історіографії непереконливими. Саме з цієї причини автор приділив значну увагу працям закордонних істориків (Великобританії, Австралії, Канади, США, Німеччини). Крім того, вчені Заходу (як «традиціоналісти», так і «ревізіоністи») мали можливість використовувати архіви Л. Троцького, що знаходяться за межами Росії. В той же час автор цілком зважено, об'єктивно аналізує як переваги, досягнення зарубіжних троцькознавців, так і вади, недоліки, протиріччя в їхніх працях.

У монографії використано більше 2 тисяч історіографічних джерел, а також багато історичних джерел, насамперед періодичних видань різних держав.

Цілком свідомо В. І. Семененко обливив за межами свого дослідження радянську троцькознавчу літературу 50-х — початку 80-х рр., бо в ній відсутня об'єктивно-наукова інформація та висновки стосовно ролі Л. Д. Троцького та його ідей протягом 1917—1929 рр. На наш погляд, це виправдано, адже, незважаючи на деякі зміни в брилах історико-політичного догматизму з епохи сталінщини, суттєвих зрушень в інтерпретації позиції Л. Троцького та очолюваної ним опозиції в лавах РКП(б) — ВКП(б) не спостерігалось до кінця 80-х рр.

Не залишив поза увагою автор і кон'юктурні праці істориків Радянського Союзу 1987—1990 рр., коли майже всі опоненти сталінської фракції описувалися як захисники альтернативних тоталітарному режиму концепцій, прихильники демократичних перетворень, хоча насправді це далеко не завжди відповідало дійсності. Варто звернути увагу й на інший бік подальших змін у радянській

історіографії доби перебудови, а саме: починаючи з 1990 р. ті ж самі лідери-опозиціонери почали виглядати як діячі з протилежним політичним знаком — прихильники ідеології воєнного комунізму, ортодокси квазі-марксистської доктрини. Більше того, бажано було б продовжити далі працю над аналізом сучасної троцькіани Росії, бо в ній десь два роки тому викристалізувалося дві майже протилежні лінії: одна — тенденційна, спрощена, що знову породжує колишні стереотипи, хоча й не на рівні 30—40-х рр., і друга — така, що переборює догматизм і зашореність, проявляє творчий підхід до оцінки троцькізму, вивчаючи його в багатоколірному спектрі:

Викликає схвалення обережна, глибоко аналітична й багатостороння позиція В. Семененка стосовно відношення самого Л. Троцького та його апологетів — як у Росії, так і в далекому зарубіжжі — до оцінки ролі та ідей Й. Сталіна. Адже останній мав величезну соціальну опору серед середньої й низової партійної ланки, в народних масах, відзначався проникливим розумом, вмів, на відміну від аристократично налаштованого Л. Троцького, наполегливо вести повсякденну чорнову працю, тобто він зовсім не був бездарністю, сірою плямою серед вищої партійної ієрархії. На наш погляд, В. Семененку вдалося відтінити при аналізі джерел саме цю позицію, хоча й дещо завуальовано.

З точки зору самозбереження більшовицького режиму саме сталінська оцінка троцькістської небезпеки в історичній перспективі виявилася найдалекозорішою. Адже Й. Сталін підкреслював, що Л. Троцький, говорючи про перспективи подальшого розвитку радянської влади зразку 20-х рр., зазначав, що у подальшому вона або поступово згниє, або скотиться до уряду пробуржуазного типу.

Певно, автору монографії ще в кінці 80-х рр. частково вдалося відійти від традиційного класово-формаційного підходу і наблизитися до цивілізаційного, знайти нові наукові пріоритети.

З тексту монографії добре видно, що автора не бентежать такі відомі особи історичної науки, як Г. Раух, Д. Решетар, Р. Деніельс, А. Улам, Л. Шапіро, Д. Волконов, Д. Ремнік, М. Рейман та ін. Автор сміливо препарує їхні праці, відзначаючи як позитивні моменти, оригінальні висновки, так і панегіричні реверанси на адресу Л. Троцького. Аналізуючи, приміром, відому трилогію І. Дойчера, він наводить низку рецензій на неї, з яких випливає, що багато положень цієї праці вже застаріли,

вимагають нового бачення, більш близького до реальності.

У розділі третьому «В. І. Ленін та Л. Д. Троцький. Від Лондонської зустрічі — до Жовтневої революції» досить докладно, із залученням праць таких радянологів, як Г. Барч, П. Готт, Д. Мак, М. Фейнсон, Д. Арчер та інших, фактично прогнозується висновок директора інституту Л. Троцького у Франції П. Бруе про вирішальну роль першого в організації Жовтневого перевороту в Петрограді.

Цікавими висновками насичені розділи 5, 6 монографії, особливо коли йде мова про відображення в літературі близького й далекого зарубіжжя, у радянських виданнях економічних та соціально-політичних концепцій троцькістів у 20-х рр. Хоча автор помиляється, вказуючи на те, що в кінці лютого 1920 р. Л. Троцький пропонував замінити продовольчу розкладку продподатком (насправді це відбулося на пленумі ЦК РКП(б) в кінці березня 1920 р.), але саме неупередженість В. Семененка і сміливе ставлення до переоцінки висновків таких істориків, як М. Васецький, О. Титов, К. Шалагін та інші, свідчить про глибоке проникнення автора в лабораторію політичних дискусій 20-х рр.

Незважаючи на численні докази деяких радянських, а більше — зарубіжних істориків щодо близькості позицій та стосунків Л. Троцького й В. Леніна в окремі періоди, автор переконливо доводить, що їхні відносини носили цілком своєрідний характер, який можна характеризувати, мабуть, словосполученням «твереза політична підтримка». Але коли В. Семененко говорить про більш проникливе ставлення Л. Троцького до ідеї В. Леніна про необхідність обліку й контролю при соціалізмі, до ролі Робітничо-селянської інспекції, необхідно б було підкреслити, що в цьому аспекті Л. Троцький не завжди виявлявся піонером. Скажімо, Л. Б. Красін у березні 1923 р. досить аргументовано й гостро виступив зі статтею в газеті «Правда», критикуючи В. Леніна за намір створити такий контрольний орган, який би поліпшив справи на виробництві, залишивши без змін структуру економіки та матеріальні й морально-психологічні чинники до праці.

У цілому монографія справляє враження цілісної, аргументованої, з оригінальними висновками праці, яку необхідно, як ми вважаємо, обов'язково зробити темою докторської дисертації. В той же час вона не позбавлена недоліків, про деякі з них мова вже йшла.

На наш погляд, дещо спрощено розкрито ставлення істориків до рішень X з'їзду РКП(б) стосовно проблем партійної єдності; деяку стриманість автор проявляє, коли не зовсім відверто характеризує догматичний підхід частини радянських та зарубіжних істориків до особистості Л. Троцького. Можливо, захопленням самого автора особою Л. Троцького пояснюється те, що він побіжно торкнувся його ролі у створенні тоталітарного режиму в роки громадянської війни. Значно більше уваги, як ми вважаємо, треба було приділити ставленню істориків до троцькістської ідеї «безперервної революції», «нерівномірного й комбінованого розвитку», їх взаємозв'язку з позиціями Л. Парвуса та В. Леніна. Можливо, в майбутньому треба якось розширити розділ «Перерваний шлях: замість епілогу». Автору слід подумати і над перевиданням книги, враховуючи ті публікації з теми, що з'явилися за останні кілька років.

ЄФИМЕНКО О. Г.

УКАПІСТИ: ОЦІНКА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІДЕЙНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Політична позиція Української Комуністичної партії (УКП) на тлі інших українських політичних партій, що діяли за часи Національно-демократичної революції, і на сьогодні залишається чи не найменш з'ясованою. Протягом десятиріч офіційна ідеологія спонукала дослідників вивчати лише одну тогочасну українську партію — КП(б)У. Опоненти ж намагалися пов'язувати можливість альтернативного розвитку України в 1917—1920 роках із реалізацією політичних концепцій найвпливовіших тогочасних українських партій — УСДРП та УПСР, що приводило до відповідної орієнтації закордонних історичних досліджень. Тих дослідників, які все-таки звертали погляд на національно-комуністичні сили, приваблювала передусім більш масова і впливова партія боротьбистів [Див., напр.: 8, 12]. На долю УКП-укапістів залишались надмірно критичні роботи з фрагментарними вказівками на деякі найбільш уразливі події політичної історії [Див.; напр.: 11, 13, 14].

У даній статті зроблена спроба проаналізувати основні моменти ідейного розвитку українських лівих соціал-демократів, що стали базою для формування Української Комуністичної партії.

Ідейна еволюція частини українських соціалістичних політичних сил, відомих під назвою «лівих», пов'язувалася передусім із їхньою переорієнтацією у відношенні до характеру революції та влади в Україні.

Однією з найголовніших особливостей розвитку національно-політичного життя в Україні протягом 1917--1920 років було переплетіння боротьби за національне та соціальне визволення. Ці два фактори визвольного руху були нерозривно пов'язаними поміж собою. Саме так вважала і більшість українських політичних лідерів. Проблема для них тут полягала в пошуку пріоритетів розвитку, що досить часто мало важливе і вирішальне значення для становлення партій взагалі.

Вже влітку 1917 року в середовищі українських соціал-демократів зримо виявилася ліва течія, представники якої у співвідношенні «національного» й «соціального» в процесі державного будівництва явну перевагу почали віддавати останньому. На їхню думку, державні структури — елемент політичної надбудови — повинні ґрунтуватися саме на соціально-економічних перетвореннях. На цій основі розпочиналася і організаційна консолідація лівих соціал-демократів.

Перший крок у цьому напрямку був зроблений на I Всеукраїнському робітничому з'їзді, що тривав з 11 по 14 липня 1917 року. В ході роботи з'їзду частина радикально настроєних соціал-демократів піддала гострій критиці політику Центральної Ради, основною провинною якої, на їхню думку, була коаліція з буржуазією. Що характерно, «ліві» вважали, що виправити становище могло б перетворення української владної установи на зразок існуючих Рад. Керівники УСДРП вже на другий день роботи з'їзду з тривогою відзначали, що в партійних лавах спостерігається на цьому ґрунті роз'єднання і закликали до єдності [3, 1917, 15 лип.].

На IV конгресі УСДРП, який відбувся якраз напередодні Жовтневої революції (30 вересня — 4 жовтня 1917 року), в промовах делегатів вже виразно лунали пропозиції об'єднати соціально-класові та національні аспекти в процесі державного будівництва. Посилення позицій представників лівого напрямку в партійному загалі підтверджується й резолюцією, що була прийнята на з'їзді під назвою «Українська Центральна Рада і Партія»: «Центральна Рада повинна вийти на шлях рішучого розв'язання соціально-економічних і національно-політичних завдань» [3, 1917 3 жовт.].

Жовтнева революція помітно прискорила розшарування українських політичних сил. Ті з них, що згуртувалися навколо Центральної Ради, досить швидко переміщалися на незалежницькі позиції. В промовах українських «лівих» все виразніше стали спостерігатися прорадянські тенденції. Поступово на цій основі розвинувся процес організаційного відокремлення лівих соціал-демократів.

Вже в листопаді—грудні 1917 року в Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Черкасах виникли окремі групи лівих соціал-демократів. Загальна чисельність цих груп була незначною і становила, за деякими даними, не більш 220—230 чоловік [5, с. 121—122]. Але політична вага цього відособлення була незрівняно більшою. Вона полягала насамперед у тому, що «ліві» соціал-демократи почали блокуватися в більшості політичних кампаній з більшовиками. Підґрунтям для цього кроку стало взаємне визнання ідеї радянської влади. Так, 24 листопада на загальних зборах Харківської Ради «ліві» соціал-демократи голосували за більшовицьку резолюцію про встановлення в Україні влади Рад. Тут же був затверджений склад виконавчого комітету Харківської Ради, до якого разом з більшовиками увійшли ліві соціал-демократи [10, с. 241—242].

Подальше відокремлення частини «лівих» елементів від ядра УСДРП відбулося внаслідок їх участі у підготовці I «Харківського» Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів. На початку грудня 1917 року в Києві вони провели фракційні збори, головним рішенням яких стала ухвала окремої виборчої кампанії [10, с. 243—244]. Представники цієї групи, до складу якої увійшло біля 40 чоловік, взяли активну участь у роботі цього з'їзду, що проголосив утворення Української Народної Республіки на радянській платформі, й були обрані до її вищих органів. Так, Ю. Медведєв став головою ЦВК, а В. Неронович — одним із секретарів. Згодом Ю. Медведєв та його однодумці взяли активну участь в роботі II з'їзду Рад, який проходив у м. Катеринославі, та відомій Таганрозькій конференції КП(б)У. Їх представник також увійшов до складу Повстанського революційного комітету, який виник після розпуску Народного Секретаріату.

Новий етап еволюції «лівих» українських соціал-демократів був пов'язаний з періодом Української держави гетьмана П. Скоропадського. В цей час в їхньому середовищі відбувся організаційний розкол. Переважна

більшість представників цієї сили, яка в майбутньому отримала назву «незалежних», ще не була готовою до повного розриву з партійним центром. Та ж частина «лівих» соціал-демократів, яку можна умовно, виходячи з попередньої діяльності, назвати «групою Ю. Медведева», стала все більше тяжіти до більшовиків. 20 лютого 1918 року на сторінках партійної преси вони опублікували Декларацію, в якій гостро критикували політику ЦК УСДРП, відкрито заявили про організаційний розрив з цією організацією та про те, що делегують своїх представників для активної роботи в усіх органах радянської влади на Україні [2, с. 5]. Логічним завершенням окремої кар'єри цієї групи став I з'їзд КП(б)У (5—12 липня 1918 р.), на якому вона увійшла до складу Комуністичної партії. При цьому А. Буценко був навіть обраний в члени ЦК, а Г. Слинко став його кандидатом. Цей факт, незважаючи на незначну кількість і впливовість групи, мав велику політичну вагу. За оцінкою І. Майстренка, «для КПУ влиття в її лави «лівих» українських соціал-демократів було великим надбанням не тільки тому, що в особі цієї групи вона дістала вишколені й культурні кадри партійних працівників, а ще більше тому, що КПУ дістала першу групу національно свідомих українців, і ця група надавала конфлікту більшовиків з Центральною Радою класового, а не тільки національного характеру» [9, с. 67].

Що стосується інших «лівих» груп в середовищі соціал-демократів, то на цей час вони не підійшли до власної організаційної консолідації, а їх діяльність мала в цілому деструктивний характер. Наприклад, в результаті їх розкольніцької діяльності, як стверджують деякі дослідники, частина місцевих організацій УСДРП взагалі припинила своє існування [6, с. 83—85].

Остаточно концепції «лівих» українських політичних сил (а на цій основі й їх організаційне оформлення) викристалізувалися в період Директорії УНР. Для тогочасної поведінки «лівих» соціал-демократів став характерним тісний взаємозв'язок оцінки революції як соціалістичної, посилення «радянизації» державницьких концепцій та остаточний перехід на комуністичні позиції.

На IV конгресі УСДРП в січні 1919 року ця течія офіційно закріпила власну назву — «незалежні» соціал-демократи, а в політичній платформі, що була опублікована 22 січня, містилося визнання соціалістичного характеру Української Республіки та радянської влади: «Фракція «незалежних» УСДРП буде працювати серед нас на

грунті своєї резолюції з гаслом боротьби за робітничо-селянську владу в незалежній самостійній Українській Соціалістичній Республіці» [4, 1919, 22 січ.].

Показовим симптомом радикалізації частини українських соціал-демократів був факт появи «лівих» незалежників» (квітень 1919 року), які проголосили свою відданість справі соціалістичної революції [7, с. 129]. Представники цієї течії, за власним твердженням, «як мінімум», визнали економічну програму комуністів, а «як максимум» — її послідовне втілення в життя. Про це, зокрема, було заявлено представниками групи на засіданні Київської Ради робітничих депутатів 25 квітня 1919 року [7, с. 129]. Саме ця частина «незалежних» соціал-демократів 6 серпня 1919 року підписала угоду з ЦК УПСР (комуністів) про злиття двох течій українського комунізму і створення Української комуністичної партії (боротьбистів). Праві «незалежники» 22—25 січня 1920 року створюють свою Українську комуністичну партію (УКП), яка своєю програмою визнала «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса і закликала до об'єднання всіх комуністичних сил в Україні в єдину Українську комуністичну партію [1, с. 19—21].

Що стосується практичних зв'язків «незалежних» з більшовиками, то, виходячи з їх спільної класової спрямованості, можна було б припустити тісну взаємодію між обома названими політичними силами. Але ця уявна модель не знайшла втілення в реальному житті. З одного боку, «незалежники» постійно підкреслювали свою політичну подібність до більшовиків, з іншого ж, — вельми негативно сприймали насильницький і русифікаторський характер більшовицької експансії. Так, в резолюції, що була прийнята їх «Організаційним «Комітетом» 13 січня 1919 року, підкреслювалось: «Фракція «незалежників» буде рішуче боротись з більшовиками, оскільки ті виступають проти національних і політичних прав українського народу» [15, с. 249]. При цьому одним із основних аргументів українських «лівих» сил була саме радянська ідея, з втіленням якої в життя пов'язувалась і боротьба за відстоювання незалежної Української держави взагалі. У цьому відношенні є характерним зміст ультиматума, надісланого Всеукраїнським Революційним Комітетом (на чолі з представником «незалежних» соціал-демократів Ю. Мазуренком) урядові Х. Раковського 25 червня 1919 року. В ньому, зокрема, підкреслювалося, що повстанці домагаються, до-

перше, встановлення в Україні влади рад робітничих і селянських депутатів; по-друге, самовизначення української нації, а, по-третє, боротьби проти імперського завоювання [15, с. 249].

Що стосується проектів устрою самих рад, то «незалежники» були далекими від того, щоб розуміти їх як орган диктатури тієї чи іншої партії. Прочитуємо одну з резолюцій їхнього ЦК, що була прийнята весною 1919 року, яка характеризує ставлення цієї політичної сили до «влади рад» в інтерпретації більшовиків: «Цій партії (мова йде про КП(б)У — О. Є.) нема місця на Україні... Це партія, яка здійснює не диктатуру пролетаріату..., а свою власну диктатуру, яка заміняє насильство пролетарської диктатури над буржуазією на насильство своєї невеликої купки... Це партія дволика, бо вона раз у раз ламає свої принципи» [15, с. 253]. Також слід підкреслити той факт, що «незалежники» не бажали штучно створювати такі умови, які б забезпечували українським трудящим провідне місце в радах. Це, в першу чергу, стосується їхнього відношення до виборчої системи, яка не повинна була надавати ніяких переваг жодній соціально-політичній силі.

Таким чином, маємо всі підстави для твердження, що принципові прихильники української радянської системи не мали планів щодо встановлення власної партійної диктатури засобом власної гегемонії в державних органах влади.

Зі свого боку, більшовики, які починаючи з жовтня 1917 року були націлені на однопартійну політичну систему, виявили себе «по-маківвеллістськи» гарними стратегами. В середовищі робітників (на відміну від селянства) русифікація, а на цій основі й сприйняття ідей та практики більшовизму, були очевидним фактом. Звідси стають зрозумілими причини того, чому численні пропозиції «незалежних» до співробітництва були відхилені більшовиками.

Таким чином, в історії УКП існував тісний взаємозв'язок між ідейною еволюцією і організаційним будівництвом. В основі всіх інших процесів, пов'язаних з цією партією, знаходилася саме ідейна еволюція. Зокрема, визначення української революції 1917—1920 років як соціалістичної спричинило сприйняття ідей радянської моделі організації влади. А це, в свою чергу, привело до незгоди з партійним загалом. Безумовно, найважливішим чинником такої еволюції стала Жовтнева революція й прихід до влади в Росії більшовиків. Взагалі, більшо-

вицький фактор найбільшою мірою позначився саме на укапістах. З одного боку, він став спорідненим центром, що прискорив організаційне межування в середовищі українських соціал-демократів, а з іншого, став на заваді кристалізації їхніх теоретичних розробок.

Список літератури: 1. Постанови конференції УКП, 5—9 серпня 1920 р. Х., 1920. 2. Вестник Украинской Народной Республики/ Орган Центр. Исполн. Ком. Совета рабоч., солдат. и крестьян. деп. Украины, 1918. № 26. 3. Робітничая газета/Орган ЦК УСДРП. 4. Червоний прапор/Орган УКП. 5. Буценко А. О. О расколе УСДРП 1917—18 гг.//Летопись революции, 1923. № 4. С. 121—122. 6. Курас І. Ф., Буравченкова С. Б. До питання про ідейно-політичну «суть «лівих» течій в УСДРП//Укр. іст. журн. 1981. № 3. С. 83—95. 7. Курас І. Ф. Повчальний урок історії: Ідейно-політ. банкрутство УСДРП. К., 1986. 8. Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. Мюнхен, 1954. 9. Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. Ч. 1. — Нью-Йорк, 1967. 10. Медведев Ю. З Харкова до Києва і назад//Літопис революції, 1928. № 1. С. 241—244. 11. Панчук М. І. Партії українського національного комунізму//Наук. праці з питань політ. історії. К., 1992. Вип. 172. С. 85—105. 12. Прокоп М. Про український націонал-комунізм//Сучасність. — 1987. № 3. С. 65—78. 13. Чирко В. А. Крах ідеології та політики національної партії укапістів//Укр. іст. журн. 1968. № 12. С. 24—35. 14. Юрченко О. Ліві з УСДРП//Вітчизна, 1970. № 10. С. 160—170. 15. Bogys Y. The sovietization of Ukraine. 1917—1923. Edmonton, 1980.

Г. І. ГАВРИЛЮК

ДСБРОВОЛЬЧІ ФОРМУВАННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ ПОЛІТИЦІ УНР (СІЧЕНЬ — КВІТЕНЬ 1918 р.)

На початку 1918 р. відсутність інституту постійної армії в концепції державотворення Центральної ради вступила в протиріччя з потребою практичної організації захисту УНР від агресії з боку більшовицької Росії. З деморалізацією й розкладом більшості українізованих частин фронту, які в 1917 р. функціонально й психологічно виконували роль своєрідного сурогату української армії, зникла технічна можливість швидкого та відносно безболісного переходу від заперечення необхідності існування власних Збройних сил в Україні до їх створення, що свідчило про кризовий стан військової політики й втрату перспектив військобудування в УНР.

Подолання цієї кризи українське керівництво пов'язало з остаточною демобілізацією імперської армії та прийняттям закону «Про утворення українського народ-

ного війська». Цей законодавчий акт, здається, був певним компромісом між прагматично настроєним військовим секретаріатом та догматично-соціалістичною більшістю Центральної ради.

З одного боку, він декларував, що в УНР формується «народне військо» у формі «народної міліції». Це відповідало бажанням українських соціалістів і тому забезпечувало голосування за законопроект в Малій раді. З другого боку, закон намічав проведення низки заходів, спрямованих на створення добровольчої армії. Так, він вимагав, не чекаючи законодавчого регламентування принципів формування народної міліції, «приступити до організації набору кадрів інструкторів» для вишколу майбутніх міліційних формувань. Ці інструктори повинні були об'єднуватися нібито «для військової підготовки» в «окремні військові частини, сотні, курені, полки, дивізії та корпуси». Також закон регламентував умови служби добровольців. Він передбачав укладення договору вільного найму на певний строк, платню в розмірі 100 крб. на місяць, додаткову платню за виконання «спеціальних обов'язків», карну відповідальність за недотримання договору, неухильне виконання обов'язків, які будуть покладатися розпорядженнями і приписами уряду УНР, стверджував принцип призначення на посади виключно військовою владою [1, ф. 1076, оп. 1, спр. 6, арк. 2]. Отже, законодавче санкціонувалося не що інше, як утворення типової найманої армії для виконання завдань уряду.

Схвалення закону у Малій раді було конче потрібним з огляду на необхідність грошових засобів, які є невід'ємним компонентом при створенні армії вищезазначеного типу. Її члени були задоволені міліційною фразеологією і 3 січня 1918 р. прийняли закон мійже без дебатів. Голоси проросійської опозиції в особі Є. Нероновича та М. Рафеса, які вказували на протиріччя в законі й маскування справжнього його сенсу, проігнорували (2, 5 січ.).

Треба відмітити, що закон виник не на порожньому місці. План організації добровольчої армії вироблявся в надрах військового секретаріату ще з грудня 1917 р., тобто з часів, коли посаду генерального секретаря з військових справ обіймав С. Петлюра. Тоді видавалося можливим, паралельно з довготривалим процесом перетворення українізованих формувань в національну армію, скласти в найкоротший термін ударне військо з «понадстрокових» підофіцерів та офіцерів імперської

армії української національності з метою спинення наступу тоді ще неорганізованих як слід більшовицьких сил зі сходу [3].

Те, що таку армію планувалося створювати не замість, а паралельно з армією на базі українізованих частин фронту, підтверджується, крім прямого свідчення заступника секретаря військових справ В. Кедровського, одночасним прийняттям військовим секретаріатом «Статуту української народної армії», який регламентував відносно саме в українізованих формуваннях, причому не визначаючи терміну закінчення їх існування.

Проблему захисту східного і північного кордонів Укїни неможливо було вирішити в рамках тогочасної політики українізації армії. По-перше, тому що охоплені українізацією частини займали невідповідне до завдання стратегічне розташування на заході України й поза її межами. По-друге, передислокація цих частин на схід ускладнювалася неефективністю тогочасної системи Вищого військового управління України і загальним революційним хаосом, який панував в країні. Відомі дві спроби здійснення такої передислокації на початку січня 1918 р. Перша — коли 51 армійському (за українською номенклатурою 2 Січовому Запорізькому) корпусу було наказано силами 3 та 4 українських дивізій зайняти лінію Чернігів — Ворожба — Суми — Белгород — Куп'янськ [4, с. 82], тобто забезпечити захист північної чернігівської залізниці. Друга — коли 10 армійський українізований корпус отримав наказ зайняти силами 9 та 31 піших дивізій довоєнні місця дислокації в Кременчуці, Полтаві та Харкові [5, с. 70—71], тобто взяти під контроль ключові пункти південної полтавської залізниці. Обидві спроби, як і слід було чекати, закінчилися повною невдачею.

Неможливість, в рамках існуючої політики, використати українізовані частини з фронту для захисту східного кордону вимагала нових рішень. Крах першої спроби вирішення проблеми шляхом сформування сердюцьких дивізій в Києві (доказом спрямованості цього заходу саме на розв'язання проблеми захисту українсько-російського кордону є той факт, що в січні — лютому 1918 р. боротьба з російськими більшовицькими військами на Лівобережжі провадилася майже виключно силами військ гарнізону [6, с. 161]) зумовив появу нового проекту створення добровольчої армії з солдатів та офіцерів, які прибули передусім з українізованих частин Північного і Західного фронтів. Елементи цього проекту і були використані в постанові уряду від 26 грудня 1917 р. та в законі від 3 січня 1918 р.

Організація добровольчої армії, згідно з цими документами була доручена генералові В. Кирею. Він швидко створив штаб цієї армії та виробив план подальшої практичної праці [3].

Але далі справа не рушила, тому що секретар військових справ М. Порш відмовився видати асигновані на військову реформу кошти В. Кирею. Цей факт приховувався від загалу Центральної ради неправдивими звітами військового секретаря про великі успіхи в створенні армії з добровольців [3].

Заблокувавши організаційну працю В. Кирея і, взагалі, військового секретаріату, М. Порш, за його власними словами, звернув особливу увагу на організацію партійних добровольчих загонів [2,9 січ.], яка здійснювалася поза контролем військового відомства, але за його кошти [3], що робилося у відповідності до концепції групи осіб, яка висунула М. Порша на посаду військового секретаря саме заради забезпечення контролю соціалістичних партій над всіма озброєними формуваннями в Україні.

Спробою практичної реалізації програми М. Порша можна вважати намагання створити робітниче «вільне козацтво» на зразок Червоної гвардії. Найбільший успіх ця спроба мала в Катеринославі, де були створені відділи під командуванням Горобця, а найменший — в Києві, де Ю. Капкан не впорався з дорученим йому ще 20 грудня наказом М. Порша завданням створити полк «вільних козаків» [1, ф. 1076, оп. 1, спр. 1а, арк. 25]. Ініціатива тут перейшла до рук самостійника К. Павлюка, який формував полк «вільного козацтва» в Київському повіті [7, с. 102; 8, с. 14] та інженера М. Ковенка, який створив знамениті загони київського «вільного козацтва». Обидва формування уникли помітних партійних впливів.

Видозміненою спробою реалізувати програму військового секретаріату по створенню армії з добровольців, було, мабуть формування С. Петлюрою Гайдамацького кошу Слобідської України. Але це важко стверджувати напевно, тому що мотиви, якими керувався С. Петлюра, беручись за створення гайдамацького формування, докладно невідомі. Історіографія, як правило, вказує лише на факт такої організації [9, с. 138; 10, с. 53; 11, с. 376; 12, с. 15], не зачіпаючи питання про те, чи то була особиста ініціатива С. Петлюри, чи — справа військових кіл, які так і не знайшли спільної мови з М. Поршем. На користь останнього можна навести кілька непрямих фактів. Це — формулювання завдань Гайдамацького коша — «або вмерти, або вичистити Україну від більшовиків»

[2, 12 січ.], яке в своєму антибільшовицькому сенсі збігається з завданнями добровольчої армії, згідно з пізнішим «Статутом Осібної армії УНР», а також причетність до справи формування ряду діючих посадових осіб військового відомства, які знехтували недоброзичливим ставленням М. Порша, М. Грушевського та В. Винниченка до військової діяльності С. Петлюри. Ця причетність виявилася в тому, що фактичне командування кошем тимчасово прийняв генерал В. Кирей [13, с. 24] (щоправда інші джерела називають його військовим радником при С. Петлюрі [9, с. 139]), відповідальний за створення армії з добровольців в Україні, «отаманом штабу коша» спочатку був О. Сливинський [2, 12 січ.], який одночасно займав посаду першого заступника начальника Генерального Штабу [14, с. 89]. Серед радників С. Петлюри також значився генерал С. Дельвіг, який очолював інспекторський відділ у Генеральному Штабі [14, с. 89]. Легалізував діяльність гайдамаків своїм наказом командувач Київського округу М. Шинкар, який не тільки визнав кіш, але й надав С. Петлюрі права командувача армією та диктаторські повноваження «в Полтаві й поза Полтавою» [2, 12 січ.]. Наприкінці січня 1918 р. влада штабу коша вийшла за межі його як частини. Йому підлягали всі частини української армії на Лівобережжі, чи принаймні на полтавській залізниці, а потім і в Києві [12, с. 17, 19].

Після залишення Києва українськими військами ініціатива формування армії з добровольців перейшла від військового міністерства до наради командирів частин на чолі з генералом К. Прісовським і підполковником П. Болбочаном, яка запропонувала звести рештки всіх відділів в «Окремий запорізький загін» під єдиним командуванням і розглядати цю формацію як основу добровольчої української армії.

Характерно, що С. Петлюра, як виразник намірів військового міністерства, почав добиватися вибору на посаду командира загону, але на офіцерській нараді його кандидатура не пройшла. Тоді С. Петлюра зі своїми гайдамаками відмовився приєднатися до складу загону в Ігнатівці й підлягати генералу К. Прісовському, більш того, спробував утворити конкуруючий центр формування армії з добровольців на базі Гайдамацького коша в Шпильках [15, с. 9—12; 16, с. 24; 17, с. 203—204].

Існують свідчення, що генерал О. Осецький, який новим міністром О. Жуковським 9 лютого був призначений начальником Генерального Штабу [1, ф. 1074, оп. 12, спр.

30, арк. 1], робив спроби переманити деякі частини, наприклад, кінних гайдамаків імені К. Гордієнка, з Ігнатівки Шпитьків [18, с. 114].

Всі ці спроби повернути ініціативу формування армії з добровольців до рук військового міністерства за посередництвом С. Петлюри були невдалими і призвели до того, що О. Жуковському довелося 11 лютого опублікувати в Житоїрі «Статут Осібної армії УНР» [1, ф. 1076, оп. 1, спр. 12, арк. 2], який узаконював існування «Окремого запорізького загону» і регламентував відносини в ньому й у всій майбутній армії, а С. Петлюра був змушений залишити військові справи під приводом його особистої відповідальності за розстріли без суду комуністів гайдамаками на схилах Михайлівського монастиря після повернення українських військ до столиці [15, с. 12; 17, с. 204].

Тобто є підстави припустити, що створення С. Петлюрою Гайдамацького кошу Слобідської України було спробою реалізувати альтернативну поршівській концепцію створення армії з добровольців, а саме — армії УНР, а не партійних боївків соціалістів, як це планував М. Порш і його покровителі. Ця справа продовжувалася К. Прісовським, П. Болбочаном та З. Натієвим.

1 березня 1918 р. Центральна рада, уряд і українська армія в супроводі військ нових союзників повернулися до Києва. Армія УНР на той час складалася з «Окремого запорізького загону», який очолював генерал К. Прісовський, Гайдамацького куреня, складеного з решток Гайдамацького кошу слобідської України, яким після відходу генерала В. Кирея до білої Добровольчої армії фактично [6, 172], а з 3 березня — офіційно, командував полковник О. Удовиченко [19, 5 квіт.] і І куреня січових стрільців під командуванням полковника Є. Коновальця, тобто виключно з добровольчих формацій.

Після повернення до столиці почалася активна реорганізація українських частин. 12 березня вийшов наказ про сформування Запорізької дивізії, причому Гайдамацький і І січових стрільців курені, згідно до нього, розгорталися в полки та входили до складу цієї дивізії, основою якої були підрозділи «Окремого запорізького загону» [6, с. 173]. Занадто самостійного, що на думку військового міністерства, у прийнятті рішень К. Прісовського усунули від командування бойовими частинами й призначили на посаду губернського коменданта Київщини, на який він перебував до 18 березня 1918 р. [19, 12 квіт.]. 9 березня «отаманом І бригади української запо-

різької дивізії» було призначено полковника З. Натієва [19, 5 квіт.].

Проте вже через кілька днів пріоритети у військовій політиці УНР різко змінилися. 20 березня 1918 р. почав працю «Комітет по формуванню та організації армії» при Головному управлінні Генерального Штабу під головуванням отамана Л. Дроздовського й під загальним керівництвом начальника Генштабу полковника О. Сливинського. Його завданням була розробка проектів заходів по створенню постійної армії на засадах загального військового обов'язку з територіальною системою комплектування [1, ф. 1076, оп. 1, спр. 15, арк. 104—106]. Добровольчі частини відсувалися на другий план військобудування. Причинами цього були: по-перше, проблеми у взаємовідносинах між ними та керівництвом УНР, які спричинила несподівана для політичного проводу модель генези добровольчих відділів, по-друге, кардинальні зміни політичної ситуації, які викликав прихід в Україну австро-німецьких військ.

Зміна курсу військової політики негійно відбилася на становищі та перспективах добровольчих формувань в Україні. Дії військового міністерства з цього часу скоріше свідчать про бажання позбавитися цих частин, ніж про наміри сприяти їх розвитку.

Так, в момент переформування Запорізької дивізії в корпус, яке почалося 6 квітня 1918 р. після захоплення запорожцями Харкова, наказ Військової Офіції УНР № 28 від 8 квітня 1918 р. не лише не санкціонував цю реорганізацію, а навпаки навіть скасував дивізію. З її складу вилучався I полк січових стрільців, який переходив у підпорядкування губернського коменданта Київщини. Також було припинено розгортання гайдамаків у полк і вдвічі зменшена кількість артилерійських і спеціальних частин у складі запорожців, а само їх формування отримало статус «Окремої запорізької бригади» [1, арк. 24], в якому офіційно перебувало до 15 серпня 1918 р., коли було перейменовано в дивізію [1, ф. 1074, оп. 2, спр. 9, арк. 113]. Отже, всі переформування запорожців за часів Центральної ради в дивізію і корпус були неофіційними і проводилися з ініціативи командування бригади, що було викликано бойовою ситуацією. Офіційним же курсом військового міністерства УНР стало прагнення до ліквідації «бригади Натієва». Наказом ВО УНР № 38 від 11 квітня 1918 р. вона оголошувалася підпадаючою у майбутньому під реорганізацію та демобілізацію, що правда за умови збереження ряду її полків для утворен-

ня майбутньої української армії як кадру для розгортання [1, ф. 1076, оп. 1, спр. 15, арк. 36]. Але, заборонивши З. Натієву прийом нових добровольців, 10 квітня таємним наказом міністр О. Жуковський розділяє бригаду на Слов'янську групу В. Сікевича та Кримську — П. Болбочана, ставлячи їм завдання оволодіти відповідно Донбасом та Кримом [11, с. 416; 12, с. 36; 20, с. 306], на що сил бригади явно не вистачало. Брак сил штовхав командування бригади до її поповнення і розгортання, що з огляду на наказ № 28 виглядало як незаконна акція і, тим самим, створювало небезпеку втручання німців. Завдання, яке було поставлено П. Болбочанові, — оволодіти Кримом, який згідно умов Брестського договору не належав УНР, та захопити Чорноморський флот в Севастополі, випередивши 15 ландверну дивізію, взагалі ставило Кримську групу під загрозу роззброєння, якщо не прямого знищення німцями, чого врешті-решт лише з великими труднощами й завдяки витримці командира німецької дивізії генерала фон Коша вдалося уникнути.

Другий характерний для військової політики УНР факт — це історія з роззброєнням «Синьожупанної» чи «І Української» дивізії, яка була сформована під патріотичними гаслами в Німеччині з військовополонених російської армії українського походження.

Загальновідомий факт роззброєння цієї дивізії німцями в ніч з 26 на 27 квітня 1918 р. приховує попередні події, пов'язані з дивізією, й обумовлює поширену оцінку, що українська влада не використала цю збройну силу через акцію німців у забезпеченні успіху гетьманського перевороту [11, с. 389]. О. Греків, тогочасний заступник військового міністра, додає, що начебто німці синьожупанну дивізію постійно розкладали з середини, і саме це, разом із використанням її частин для здійснення карних експедицій проти селян, було причиною припинення існування «Синьої» дивізії як організованого військового формування [21, с. 26].

Але існує й інша версія подій. Командир синьожупанників генерал В. Зелінський доводить, що «Жуковський і Греків матеріальною диверсією намагалися розбити єдність дивізії» і що «військове міністерство свідомо не давало дивізії ні платні, ні харчування» [22, с. 51]. Зміну командування дивізії В. Зелінський розцінює як початок реалізації плану знищення синьожупанників і стверджує, що саме «військовий міністр Жуковський подав німцям думку розформувати дивізію» [22, с. 54].

З огляду на наявні джерела, варіант В. Зелінського

здається більше переконливим. Згідно з документами, 1 квітня 1918 р. була проведена зміна командування дивізії. Отаманом I Української дивізії призначили І. Мартинюка, а начальником штабу — осавула Ватрука [1, ф. 1076, оп. 1, спр. 15, арк. 16]. А вже 2 квітня, ще до прибуття дивізії до Києва і задовго до гетьманського перевороту, з'являється наказ військового міністра наступного змісту: «У власні руки. Негайно. Отаманові I Української дивізії. На підставі згоди між урядом УНР і германським вищим командуванням Українська дивізія має бути розформована... Старшина і козаки мають бути задоволені всім належним на день розпуску і направлені до місць постійного мешкання до повітових військових начальників. Всі полки дивізії можуть бути розпущені з пунктів їх теперішнього розташування без концентрування їх у Києві» [1, ф. 1077, оп. 1, спр. 31, арк. 317, 317 зв.]. Умова з німцями, про яку йшлося в наказі, виявляється стосувалася питань власності на зброю і майно «синіх» дивізій і порядку можливої компенсації Німеччині за озброєння та спорядження синьожупанників [23].

Отже, якими б мотивами врешті-решт не керувалися німці при роззброєнні «синіх дивізій», є очевидним, що справа розформування цих частин була замислена військовим міністром УНР, яке виходило з власних міркувань щодо долі добровольчих формувань в Україні.

Підводячи підсумок, можна стреджувати, що причиною появи в УНР військових відділів сформованих з добровольців була необхідність протистояти зовнішній агресії в умовах відсутності постійних Збройних Сил, успіх їх створення забезпечили зусилля патріотично настроєних українських військових, а використанню романтично-патріотичних настроїв як чинника розбудови армії національно-визвольного типу завадила сектантсько-соціалістична позиція українських урядових кіл.

- Список літератури:** 1. ЦДАВОУ. 2. *Робітнича газета*. 1918. 3. *Кедровський В.* 1917 рік//Свобода. Джерсі-ситі. 1928, січ.— жовт. 4. *Сулківський Б.* З історії формування 2 Січового Запорізького корпусу на південно-західному фронті в році 1917: спомини//*Табор*. 1927. № 4. 5. *Корній В.* Спогади про українізацію 36 пішого орловського полку в році 1917//*За Державність*. 36. 1. Каліш, 1929. 6. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна//*Генеза*. — 1994. № 1. 7. *Скоропадський П.* Спогади. К; Філадельфія, 1995. 8. *Мірчук П.* Українсько-московська війна 1917—1919. Торонто, 1957. 9. *Смовський К.* Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917—1918 році//*За Державність*. Варшава, 1935. 36. 5. 10. *Іванис В.* Симон Петлюра — президент України. К., 1993. 11. *Історія українського війська*. Львів, 1992. 12. *Удовиченко О. І.* Україна у війні за державність. К., 1995. 13. *Серєда М.* На вулицях

- Києва з 30 січня до 8 лютого 1918 р.//Календар «Червоної Калини» на 1938 рік. Львів, 1938. 14. *Середа М.* Український військовий генеральний комітет//Там само. 15. *Монкевич Б.* Спомини з 1918 р. Львів, 1928. 16. *Войнаренко О.* До нової Полтави. Нью-Йорк, 1955. 17. *Шемет С.* Полковник Петро Болбочан: замітки до історії Запорозького корпусу//Хліборобська Україна. Відень, 1922—1923. 18. *Петрів В.* Неторованим шляхом: спомини з історії української революції 1917—1921 рр.//Вітчизна. 1993. № 11—12. 19. *Вісник Ради народних міністрів Української народної республіки.* 1918. 20. *Млиновецький Р.* Про що історія мовчить: нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918. Торонто, 1973. Т. 2. 21. *Греків О.* Весна 1918 року в Україні//За Державність. — Торонто, 1964. 36. 10. 22. *Зелінський В.* Сяньожупанники. Берлін, 1938. 23. *Відродження.* 1918. 30 квіт.

Танцюра В. І., Куліш С. М. Історична освіта в Україні: труднощі, пошуки

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ (XX ст.)

<i>Серьогіна Н. С., Миловидова О. В.</i> Лютневий рубіж 1917 р.: альтернативи розвитку	10
<i>Радченко Л. О.</i> Державотворчі пошуки Центральної Ради: полеміка істориків	16
<i>Єфименко О. Г.</i> Парламентська модель організації влади в концепціях українських політичних партій: 1917—1920 рр.	25
<i>Семененко В. І.</i> Троцький та Україна (1917—1919 рр.)	35
<i>Голікова О. М.</i> Меншовики Харкова в 1917—1920 рр.: динаміка політичного впливу в робітничому середовищі	45
<i>Радченко Л. О.</i> Гетьманщина 1918 р.: проблеми історіографії	55
<i>Яцюк М. В.</i> Деякі юридичні аспекти розбудови армії УНР доби Директорії (жовтень 1918 — грудень 1919 рр.)	67
<i>Яцюк М. В.</i> Формування Директорією УНР основних засад зовнішньої політики (кінець 1918 — 1920 рр.)	77
<i>Яцюк М. В.</i> Тимчасові дипломатичні місії Директорії УНР (кінець 1918—1920 рр.)	85
<i>Голікова О. М.</i> Звуження соціальної бази меншовиків в Україні у 1917—1920 рр. та його наслідки	93
<i>Добрунова Л. Є.</i> Харків у 1917 р. Історіографія (1920 — перша половина 80-х рр.)	100
<i>Гаврилюк Г. І.</i> Кадрова політика військового міністерства Української держави і проблема комплектування армії в травні—листопаді 1918 р.	110
<i>Волосник Ю. П.</i> Національний склад нової буржуазії України в роки непу	119
<i>Фліппов К. В.</i> Господарська діяльність сільськогосподарської кооперації в Україні (20-ті рр. XX ст.)	129
<i>Мацюцький В. М.</i> Земельні громади Лівобережної України напередодні «Великого перелому»	136
<i>Непіденко Л. П.</i> Формування політичної свідомості населення радянської України в 20-ті рр.	143
<i>Бутенко В. І.</i> Шкільна освіта на Харківщині (20-ті рр. XX ст.)	152
<i>Колісник К. Е.</i> Українізація шкільної освіти в Харківській губернії в 1923—1925 рр.	159
<i>Лисенко М. С.</i> Українізація в навчальних закладах середньої спеціальної освіти (1923—1932 рр.)	164

<i>Рябокобила О. О.</i> Проблеми краєзнавства в журналі «Краєзнавство» (20—30-ті рр.)	170
<i>Федотов С. А.</i> Особливості побуту харків'ян в умовах урбанізації (1921—1932 рр.)	177
<i>Філіппов К. В.</i> Одержавлення та ліквідація сільськогосподарської кооперації в Україні (20-ті — початок 30-х рр. XX ст.)	188
<i>Рябокобила О. О.</i> Розвиток краєзнавства в Україні в 20-х рр. XX ст.	198
<i>Непіненко Л. П.</i> Знакові системи Радянської України 20-х рр.	205
<i>Шкодінна Л. Г.</i> Приватне підприємництво в господарстві України (1921—1930 рр.)	216
<i>Волосник Ю. П.</i> Підприємці і робітники приватнокапіталістичного сектора України в роки непу	226

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: XVII—XX ст.

<i>Корнілова В. О., Степаненко Т. Л., Федоренко Л. В.</i> Зародження традицій громадянського суспільства в діяльності земств (70—90-ті рр. XIX ст.)	238
<i>Солошенко О. М.</i> Зміни в географічному розміщенні населення Лівобережної України в другій половині XIX ст.	246
<i>Ракова О. В.</i> Деякі аспекти діяльності В. Б. Антоновича в Київській археографічній комісії	254
<i>Луценко О. А., Луценко В. П.</i> Жінка в національно-культурному відродженні України другої половини XIX — початку XX ст.	259
<i>Ракова О. В.</i> Історичні публікації В. Б. Антоновича в журналі «Киевская старина»	264
<i>Остапенко Д. О.</i> Створення та діяльність «Товариства допомоги гірничим робітникам Півдня Росії»	275
<i>Коломієць Т. В.</i> Народна енциклопедія (до 85-ї річниці виходу в світ)	280
<i>Кравченко Т. М.</i> Народний учитель на Харківщині у другій половині XIX — на початку XX ст.	285
<i>Чорний Д. М.</i> Українські міста початку XX ст. в історіографії 1960—1980 рр.	292
<i>Ракова О. В.</i> Наукові зв'язки В. Б. Антоновича (за аналізом листування)	301
<i>Рубаник В. Є.</i> Історичний розвиток інституту права власності в правовій системі Київської Русі	309
<i>Міносян А. С., Чорна Н. В.</i> Українська держава у другій половині XVII—XVIII ст.: проблеми історіографії та періодизації	316
<i>Бортник Л. А., Воронова Л. М., Дудка М. І.</i> Установи культури України і освоєння культурних цінностей: історична спадщина та сучасність	324
<i>Бакуменко О. О.</i> Проблеми становлення земської статистики у дореволюційній історіографії	332

<i>Черкасова С. А.</i> Етноміграційні процеси в Слобідській Україні XVII—XVIII ст.	340
<i>Татарінов М. В.</i> Монастирі Слобідської України та Харківської губернії (кінець XVIII — початок XX ст.)	348

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Сарбей В. Г.</i> Монографія з історіографії Української революції 1917—1920 рр.	362
<i>Греченко В. А.</i> Важлива історіографічна праця	366
<i>Єфименко О. Г.</i> Укапісти: оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції	370
<i>Гаврилук Г. І.</i> Добровольчі формування у військовій політиці УНР (січень — квітень 1918 р.)	376

Історія України

Випуск 2

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

№ 401

Історія України

Том II

Державне видавництво України

Київ

1954

1

Редактор *Н. О. Парфьонова*
Художній редактор *В. Є. Петренко*
Технічний редактор *І. А. Омельченко*
Коректор *В. М. Бурейко*

Здано до набору '04.11.97. Підписано до друку 20.02.98. Формат
84×108^{1/32}. Папір друк. № 2. Гарнітура шкільна. Друк високий.
Умов. друк. арк. 20,58. Умов. фарбо-відб. 20,83. Обл.-вид. арк. 22,95.
Тираж. 300 прим. Вид. № 2457. Зам. 1425. Замовне.

Державне спеціалізоване видавництво «Основа»
при Харківському університеті

Україна, 310005 Харків, пл. Повстання, 17.

ЗАТ «Харківська друкарня № 16»
Україна, 310003 Харків, вул. Університетська, 16.